



(1907 — 1968)

СИНЧАЛАК

(қисса)

I

Кечки пайт. Район партия комитетининг секретари ўртоқ Тоҳиржон Носиров чанг босган «Виллис»-дан тушиб, ёши элликдан ошиб қолганига қарамай, райком биносининг зинасидан чопқиллаб чиқиб кетаётган эди, бирдан тўхтади; зинанинг бир чеккасига бориб, коверкот макинтошнинг этагини, брезент этигини қоқди: похол шляпасини бошидан олиб, рўмолчаси билан пешана ва бўйнини наридан-бери артди-да, энди салмоқли қадам ташлаб чиқиб кетди.

Тоҳиржон Носиров район партия комитетининг секретарлигига яқинда сайланган бўлиб, ҳозир район билан танишиб юрган эди.

Носиров қабулхонада ҳурмат юзасидан ўрнидан турган ёрдамчиси—йигирма икки ёшлардаги баланд бўйли, хушқомат, жуда нозик қизга салом бериб, кабинетига кириб кетди. Қиз бир даста газета-журнал, битта қизил папкани олиб, унинг кетидан кирди, бу нарсаларни секретарнинг столига қўйди-да, бориб деразаларни очиб юборди. Дим кабинетга боғчадан муздай ҳаво; ҳандалакними, босволди қовунними эса соладиган ялпиз ҳиди кирди; чумчуқларнинг чуғурлаши, дераза остида оқаётган ариқчанинг шовиллаши эшитилди. Носиров қизил папкадаги қоғозлардан бир-иккитасини кўздан кечирди, кейин кўзойнагини пешанасига суриб графиндан стаканга қилқиллатиб яхна чой қуяр экан, қизга айрим диққат билан разм солди. Қиз бунни пайқади-да, чиқиб кетиш ~~ни ҳам~~ ~~чиқмаслигини ҳам~~ билмай, эшик олдида туриб ~~қолди~~:

— Менга гапнингиз бор шекилли...

Ҳм ~~АХВОЛ~~ ~~ИЗМИ~~ ~~ШАРҲОН~~

— Қўп...

Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тўхтатди.

— Майли, ҳозир айта қолай... Утиринг!

Саида, арзон чит бўлса ҳам яхши тикилган кўйлагининг орқа этагини гижим қилмасликка тиришиб, эҳтиёт билан курсига ўтирди, йўл-йўл бахмал жилеткасининг биқин чўнтагидан ярми чиқиб турган кичкинагина блокнотини олиб столга қўйди, ингичка қаламиннинг кетини нягига ишқаб, Носировга савол назари билан қаради. Носиров бир стакан заъфарондай яхна чойни нафас олмай шимирди, стаканни тақ этиб столга қўйди-да, қипқизил, силлиқ, деразанинг акси кўришиб турган ялтироқ бошини силар экан, кулимсираб:

— Кўчадан кетаётган автомобиль бировни босса ёки туртибми, йиқитибми озор берса, нима бўлади? — деди.

Саида чўчиб тушди.

— Нима бўлди, машинангиз бировни урдими?

— Йў... йўқ, менинг машинам ҳеч кимга озор бергани йўқ... Хўш, нима бўлади?

Саида нима дейишини билмай:

— Милиция тўхтатади...— деди.

— Борди-ю, машинани тўхтатадиган, шофёрни жавобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини қасддан уриб, йиқитиб ўтса-чи, унда нима бўлади?

Саида кулди.

— Унисини билмадим... Қанақа шофёр экан у дов-юрак?

— Арслонбек Қаландаров!

Саида у одамдан ҳар нима кутиш мумкин деган маънода жилмайиб бош чайқади.

Арслонбек Қаландаров — «Бўстон» колхозининг раиси, машҳур раислардан бўлиб, ўтган ҳафта колхоздан районга машина ҳайдаб кетаётганида йўлини тўсган милиционер билан жанжаллашган, уни уриб, йиқитиб ўтган эди.

Воқеа бундоқ бўлган эди.

Янги сотиб олинган беш тонналик юк машинаси майдонни бир айланиб, правление олдига кўндаланг бўлганда, Қаландаров жуда хурсанд бўлиб кетди; ҳали губор қўнмаган ям-яшил машинани айланиб кўздан кечирди, капотини очтириб, моторини кўрди; сўнг рулга ўтириб, стартёрни босди. Мотор бир пишқириб равон гуриллай кетди. Қаландаров машинани олдинга, орқага юргизди, майдонни бир айланди, кўприкдан ўтиб, катта йўлга чиққанида, шофёрни чақириб ёнига ўтқизди-да районга томон йўл олди. Унинг мўлжали беш-олти кил

метр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина, тўғри ва равон асфальт йўл ҳавасини келтирди-ю, район марка-зига тушиб чиқишга қарор берди. Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дарахтлар, барра ўтлардан кўзи қувониб, кишининг вужудини яйратадиган май ҳавосидан маст бўлиб, хиргойи қилиб кетаётган эди, йўл бўйида турган милиционер қўлидаги ола таёқ билан йўлнинг четини кўрсатди. Қаландаров милиционер кўрсатган жойга келиб тўхтади. Маълум бўлишича, йўлнинг баҳорги ёғингарчиликдан чўккан, бузилган кичик бир участкаси ремонт қилинаётган бўлиб, район томонга ўтадиган бўш юк машиналари бу ерга ярим километр келадиган карьердан шағал олиб, ўша участкага тўкиб ўтиши керак экан. Қаландаров бир оз сабр қилса, ёнида ўтирган шофёр милиционерга машина янги эканини, оғир юк ортиб бўлмаслигини айтиб, ортиқча сўзга ўрин ҳам қолмас эди. Қаландаров бирдан тутақди, шофёрни оғиз очгани қўймай, шовқин солди.

Милиционернинг аччиғи келди, права сўради.

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай, машинани юргизди. Милиционер зинага чиқиб рулга тармашди.

Қаландаров унинг шапкасини олиб улоқтириб юборди.

Милиционер шапкасини олиб, унинг йўлини тўсмоқчи бўлди. Қаландаров газ берди-да, машинанинг қаноти билан уни уриб, йиқитиб ўтди.

Милиционер дарров ўрнидан турди ва унинг кетидан лунжини шишириб, ҳуштак чалганича қола берди.

— Қаландаров шу куни кечқурун автоинспекцияга кирибди, — деди Носиров кулиб. — Ўша милиционерни топиб узр сўрабди. Милиционер начальнигига рапорт берган экан. Қаландаров тоза ялинибди: «Жон ука, начальникка рўпара қилиб эркак қаддимни букма, қанча штраф олсанг, ол», деб чўнтагини тутибди. Автоинспекциянинг начальниги хотин киши экан...

Саида пиқиллаб кулиб юборди.

— Сояда ўсган ранслардан, — деди кулги ёшини артиб.

«Сояда ўсган» деган ибора район партия конференциясидан чиққан: кўп вакиллар музокарада райком бюросининг фаолиятини танқид қилиб, колхозларда партиявий-сиёсий ишлар ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги, сиёсий-тарбиявий ишлар хўжалик ишлари соясида қолиб кетганлиги, бирмунча колхозларда раҳбар кадрлар сояда ўсаётганлиги тўғрисида гапиришган эди.

Носиров столнинг тортмасидан блокнотини олиб тез-тез варақлар экан:

— Тўғри! Билар экансиз! — деди. — Мен «Бўстон» колхозни билан бир оз машғул бўлдим, тайинли бир хулосага келмаган бўлсам ҳам, кўнгилда бир хиралик пайдо бўлди. Қаландаров сояда ўсганлигидан ташқари, эркароқ раис кўринади.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Саида. — Районнинг илгариги раҳбарлари, айниқса, райком секретари ўртоқ Қодиров Қаландаровни ҳаддан ташқари эркалатиб юборган эди. Унинг милицияга бўйсунмаганлиги ҳам шунинг оқибати. Бироқ кейинчалик ўйлаб кўрган бўлса керак: бу тантиқлигини районнинг ҳозирги раҳбарлари кечирадими-йўқми? Шунинг учун милиционердан узр сўрагани борган, штраф ол, деб чўнтагини тутган. Лекин «Хотини киши олдида эркак қаддимни букма» дегани менинг учун ҳам янгилик!

Қаландаров, ҳақиқатан, Носиров пайқаганича ва Саида айтганича хўйла эрка раислардан эди.

Бу одам қирқ учинчи йилгача шу райондаги «Ўзбекистон» номли бардамгина колхознинг раиси бўлиб, ўттиз тўққизинчи йилда Ҳурмат Белгиси ордени билан мукофотланган илғорлардан эди. Қирқ иккинчи йилда «Бўстон» колхозида раис бошлиқ бир тўда жинойтчилар шайқаси фoш қилинди. Шайка колхоз мулкни талон-торож қилиб, колхозчилар ҳақини еган, хўжаликни барбод қилган экан. Район ижроия қўмитасининг ўша вақтдаги раиси бир кун Қаландаровни чақиртириб, «Бўстон» колхозининг аҳволини гапириб берди, сўзининг охирида: «Мен урушга кетаётиман, агар рози бўлсангиз, шу колхозни сизга топшириб, хотиржам бўлиб кетсам», деди. Раиснинг бу гапи Қаландаровга жуда қаттиқ таъсир қилди. У, кўзига ёш олиб, раисни қучоқлади ва қўл бериб: «Колхозни кўтараман! Бажараман!» деди ва оғзига сўз олди. Шу-шу бўлди-ю, Қаландаров кечани-кеча, кундузни-кундуз демай колхоз ишига жуда қаттиқ ёпишди; каттани ака, кичикни ука деб ҳаммани ишга солди, ҳар қаерда колхоз учун талашиб-тортишди. Оғир уруш шароити бўлишига қарамай, колхоз икки йил деганда оёққа босди, райондаги илғор колхозлар қаторига кириб олди. Республиканинг йигирма йиллиги муносабати билан «Бўстон»дан Қаландаров Меҳнат Қизил Байроқ ордени, яна тўққиз киши бошқа орден ва медаллар билан мукофотланди.

Бир йилдан кейин район партия комитетининг секретари ҳам урушга кетиб, унинг ўрнига Рустам Қодиров деган ёш бир йигит келди. Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қаландаров бўлди. Ундан олдинги секретарь даврида «Бўстон» колхози оғизга тушган бўлса, Қодиров даврида колхоз у ёқда қолиб, Қаландаровнинг ўзи оғизга тушиб кетди. Қаландаров бурун районда бўлиб турадиган мажлисларда биринчи қаторда ўтирадиган бўлса, энди президиумга чиқадиган, ниҳоят, область ва марказдан келган катта-кичик билан баҳузур гаплашиб, кулишиб, имлашиб ўтирадиган бўлди. Кунлардан бир кун марказий газеталардан бири «Бўстон» колхози ҳақида ўз мухбирининг каттагина бир очеркини босиб чиқарди. Очеркка «Бўстон» деб сарлавҳа қўйилган бўлса ҳам, гап колхоз ва колхозчилар ҳақида эмас, фақат Арслонбек Қаландаров ҳақида борар эди: Арслонбек ундоқ қилган, Арслонбек мундоқ қилган, Арслонбек увотда кўкрак кериб туриб, ёқимли товуш билан ундоқ деган, Арслонбек доно кўзларини қисиб бундоқ деган... Ўша кун кечқурун райком секретари Рустам Қодиров «Бўстон»га бориб, Қаландаровни шу муносабат билан табриклади ва колхозчилар олдида уни: «Қолхоз далаларининг арслони» деб атади. Секретарнинг бу таърифи Қаландаров учун газетанинг мақтовидан ҳам каттароқ бўлди. Шундан кейин Қаландаров ва у билан бирга «Бўстон» колхозини ҳам биринчи навбатда Қодировнинг, қолаверса бутун район раҳбар ходимларининг арзандаси бўлиб қолди. Район раҳбарлари ҳар сабаб ва ҳар баҳона билан колхозга тез-тез боришар, бошқа колхозлардан юлиб бўлса ҳам унга моддий ва маънавий ёрдам беришар, районга марказдан келган масъул ходимларни ҳам, ўзларининг меҳмонларини ҳам «Бўстон»нинг меҳмонхонасига, боғига олиб боришар, районга қандай мухбир, фотограф, ёзувчи келса ўша ерга юборишар эди. Бунинг натижасида Қаландаров район раҳбарларининг, ҳатто баъзи бир марказий масъул ходимларнинг қаноти остига буткул кириб кетди. Буларнинг қаноти остида унга қилич ўтмайдиган, ўқ тегмайдиган бўлиб қолди.

— Биласизми, — деди Носиров куюниб, — кейинги икки йил ичида колхоз партия ташкилотининг секретари беш марта алмашибди. Ҳар сафар Қаландаровнинг хоҳиши билан алмашар экан. Ҳар сафар райком розлик берар экан... Секретарь колхозининг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозиқ, илганда хумча қилиб

олар экан, райондан юборилса — сиғдирмас, чўқиб ташлар экан. Бу нима деган сўз? Демак, Қаландаров районнинг баъзи раҳбар ходимларини орқа қилиб, бутун партия ташкилотини босиб олган деган сўз. Мана бир мисол: Зулфиқоров деган бир бригадир хотин устига хотин олибди. Зулфиқоров партия аъзолигига кандидат экан. Шу одам устидан бюрога тушган арзани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан! Шундоқ бўлгандан кейин правлениеда ҳам шунинг айтгани айтган, дегани деган бўлиши керак...

— Ўзи яхши ташкилотчи дейишади, — деди Саида.

— Тўғри ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одамлар ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак, — деди Носиров ва блокнотини столнинг тортмасига солди.

Саида гап тамом бўлди, деган хаёлда ўрнидан турмоқчи бўлган эди. Носиров тўхтатди.

— Мен сизга айтмоқчи бўлган гапимни ҳали айтганим йўқ. Бу гаплар ҳаммаси даромад эди. Гап шуки, биз, бюро аъзолари кенгашиб, «Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига сизни тавсия қилишга қарор бердик. Бир йил ишлаб берасиз. Фақат бир йил! Ўз ўрингизга одам топиб, тайёрлай олсангиз, илгарироқ чақириб олишимиз ҳам мумкин.

Саида кўзларини, оғзини катта очиб секин ўрнидан турди, ингичка бармоқлари титраб турган иккала қўли билан бошини ушлаб яна ўтирди.

— Тоҳиржон ака!—деди энтикиб.

Носиров кулди.

— Ҳайрон бўлишингизни билар эдим, лекин қўрқиб кетарсиз деб сира ўйламаган эдим.

— Ахир мен... қўлимдан келмайди.

— Қаёқдан биласиз? Секретарь бўлиб кўрганмисиз?

— Мени Қаландаров писанд қилармиди!

— Писанд қилмагани яхши. Агар писанд қилса, борган кунингиздан бошлаб чўқиш пайига тушади-ю, ишдан қолади. Писанд қилмаса, чўқимайди, демак биз бошқа ҳеч нарсага алаҳсимасдан ишимизни қилаверамиз: партия ташкилотини жонлантирамиз. Қаландаровнинг куч ва талантини керакли томонга йўналтирамиз.

Саида бошини қуйи солиб жим қолди.

— Хўш, яна нима дейсиз?—деди Носиров.

Саида эшитилар-эшитилмас:

— Аёл бошим билан... — деди-ю, у ёғини айтмади.

— Мана бу гапни мен сиздан кутмаган эдим!—деди Носиров зўр таассуф билан.—Ҳеч кутмаган эдим-а, жон қизим! Шунақа гаплардан қачон қутуламиз? «Аёл бошим» деганингиз мунглиман, муштипарман деганингизми? Наҳот шундоқ бўлса!.. Мой айниса туз солади, туз айниса не солади, деган гап бор. Аёлларга «аёл» деб, одам боласини ожиз нотавон деб қараш, қалин, кундошлик, «назр» сингари бидъатлар аёллар шаънига демак, инсоният шаънига ҳақорат деб турганимизда, сиз ўзингизга «аёл» деб қарасангиз... додимизни кимга айтамиз! Қадимги замонда аёллар ўзига ўзи аёл, яъни мунгли, муштипар деб қарашни табиий бўлган, чунки унинг кўз ёшидан бошқа орқа таянчи йўқ эди. Сизнинг орқангизда Совет ҳукумати, бутун бир система турибди! Наҳот шуни сезмасангиз! Буни сезмасангиз жамиятдагина эмас, шахсий ҳаётингизда ҳам дадил қадам ташлай олмайсиз. Замонамиз дадил қадамлар замонаси-ку, қизим! Ҳозирги замонда дадил қадам ташлай олмаган киши туртилиб, четга чиқиб қолади. Ким айтади сизни комсомол тарбиясини кўрган қиз деб!

Саида бошини кўтарди, қоматини ростлади.

— Кечиринг, Тоҳиржон ака, оғзимдан чиқиб кетди... Ҳўсатдан шундоқ деганингизга гангиб қолдим... Майли-ку, лекин оилавий аҳволимни назарда тутишингизни ўтинаман...

Носиров бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шопдай, районга машҳур мўйлови, юзи кўринди.

— Уртоқ Носиров, мумкинми... колхозга борган экансиз... йўқ эканман...

— Марҳамат, киринг! — деди Носиров ва Саида билан наридан-бери гапни тамом қилди.—Уйлаб кўринг. Бу тўғрида эртадан кейин гаплашамиз.

Саида эшикка томон юрди ва четланиб, Қаландаровга йўл берар экан, биринчи мартаба унга зеҳн солиб қаради. Раис унинг кўзига илгаригидан савлатсизроқ кўринди.

Саида чиқиб, эшикни зич ёпди.

II

Саида Носировнинг таклифига розилик оёрмаганини, унга важ кўрсатганини кабинетдан чиқиши билан боғлиқ унутди; унутмаган тақдирда ҳам райком бюроси

бу вазларни эътиборга олмаслигига қаттиқ ишонар, шунинг хоҳлар, «Бўстон» дек катта ва машҳур колхознинг партия ташкилотига секретарь бўлиб бориш ўйи қалбининг аллақерини тимдаласа ҳам, аллақерига жуда-жуда хуш ёқар эди.

Саида телефонга жавоб берадимми, келган-кетган одамлар билан муомала қиладими, қўлида қоғоз капалакдай учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими — бошидан хаёл аримай қўйди: гимнастёрка ва этик кийиб далаларни айланади, қаерга борса колхозчилар ўраб олишади, колхоз клубида мингларча одамни оғзига қаратиб катта-катта нутқлар сўзлаганида, орқа қаторларда ўтирганлар беихтиёр олдинга силжиб кела беради, колхозда партия турмуши ва колхоз ҳаётининг ҳамма соҳасида иш қайнайди...

Орадан ярим соатча ўтгандан кейин Қаландаров кабинетдан қип-қизариб чиқди-ю, Саиданинг олдидан ўтар экан, унга кўз қирини ташлаб: «Салом», деди. У эҳтимол, Носировнинг суҳбатидан кейин эс-ҳушини йўқотган, шунинг учун Саида билан саломлашганини унутган бўлса, бироқ Саида унинг қизарганини ҳам пайқамай, саломига ўзича маъно бериб: «Ҳмм, Носиров айтибди. Янги секретарга биринчи салом», деб қўйди.

Саида уйга кеч соат ўн бирларда қайтди. Холаси уни кутиб ўтириб, сўрида ёнбошлаганича пинакка кетибди. Отаси Али бобо ток остидаги ўзининг арқон каравотида одатдагича деворга қараб чўнқайиб, худди қуръон тиловат қилаётгандай тебраниб ўтирар эди.

Али бобо бундан кўп йиллар муқаддам хотинини сўйиб ташлаган, Саида мана шу холаси Тўтинисонинг қўлида ўсган.

Саида ўшанда неча ёшда бўлса экан? Ҳар ҳолда эс-эс билади: ўша оқшом ой жуда ҳам катта чиққан эди. Саида опаси Қарима билан маҳалла болаларига қўшилиб, эшикма-эшик бойчечак айтиб юришган эди. Саида гоҳ бошқалардан олдин, гоҳ бошқалардан кейинда қолиб, бойчечак айтар эди:

Бойчечак, бойчечак,
Бочечакнинг боласи, боласи,
Қулоғида донаси, донаси,
Қаттиқ ердан таталаб чиққан бойчечак.

Шу пайт ҳовли томондан кимнингдир жон аччиғида додлаган товуши эшитилди. Опа-сингил югуриб ҳовли-

га киришди. Ҳовли жимжит. Айвонда хира осма чироқ алланечук кир ёғду тўкиб турибди. Саида яқинроқ бо-риб қараса, айвоннинг пастида кимдир, боши бир то-монга қийшайган, чалқанча тушиб ётибди. Қарима: «Вой, ая, сизга нима бўлди, туринг!» деб унинг қўли-дан тортди. Саида ҳам тортмоқчи бўлган эди, қоп-қора ва ёпишқоқ бир нарсага тойилиб йиқилди. «Қон... Саи-да у ёғини билмайди, бир вақт кўзини очиб қараса, мана шу холаси Тўтинисонинг ўйида ётибди. Саида бўл-ган воқеани кейинчалик опаси Қаримадан эшитди: аяси қишлоқ Совети олдида очилган саводсизликни битириш курсига кириб ўқимоқчи бўлган экан, дадаси унамаб-ди ва шу ваздан бир неча марта тутиб олиб урибди. Аяси ўша қонли оқшом яшириқча дарсга кетаётган экан... Суд Саиданинг дадасини отувга ҳукм қилган экан, Тошкент ўлим жазоси ўрнига ўн йил қамоқ бую-рибди.

Шу билан бу оила тамом бўлди. Тўтинисо ҳовлини сотиб, икки етимни ўз қишлоғи Ропқонга олиб кетди. Қарима Ропқонда ўқишини давом эттириб, уруш бош-ланган йили ўн йилликни битирди: ундан кейин Са-марқанд медицина институтида ўқиди, институтни би-тирганидан кейин Мирзачўлга ишга тайинланди, бу ер-да икки йилча ишлаганидан кейин район партия коми-тетининг масъул ходимларидан бирига тегди. Бу орада Тўтинисонинг эри қазо қилди, урушга кетган ўғли тўғ-рисиди қора хат келди. Шундан кейин Қарима холаси билан Саидани ўз қаноти остига олди—Мирзачўлга кў-чириб келди.

Йиллар ўтди. Саида ўн йилликни битириб, комсомол ишида кўзга кўриниб қолди.

Бир йили Қарима эри билан курортга борди ва бир экскурсия вақтида ўз она қишлоғидан келган икки ки-ши билан танишиб қолди. Гапдан гап чиқиб, булардан бири Қариманинг отаси қамоқ муддатини битириб кел-ганини, Қорасув станциясида чўткачилик қилиб юрга-нини бундан икки йил бурун ўз кўзи билан кўрганини айтди. Бир томонда ўша қонли оқшом манзараси, бир томонда умрининг охирини ғарибликда ўтказаётган бир мўйсафид оппоқ соқолини селкиллатиб, бировлар-нинг оёғини чўткалаб ўтириши Қариманинг кўз олдига келди-ю, ҳар нечук; фарзандлик туйғуси ғалаба қилди. Курорт ора йўлда қолди — путёвканинг саккиз кунни куйди — эр-хотин қайтиб кетишди. Қарима Мирзачўлга тушмасдан тўғри Қорасувга ўтиб кетди.

Карима Қорасув станциясига эрталаб соат тўққиздан ошганда тушди. У юраги ҳовлиқиб, бир зумда перроннинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келди, станция биносининг ичини, орқа томонларини, йўлнинг у юзидаги чойхона олди ва атрофини кўздан кечирди, яна перронга келди. Орадан уч соат чамаси вақт ўтди. Ниҳоят, перроннинг у бошидаги қари мажнунтол остидаги ташландиқ бир будка ёнидан елкасига қора сандиқча осган, қўлида курсича, новча киши чиқиб Каримага томон келаверди. Уша!.. Фақат бир оз букчайган, узун соқоли оқарган; устида ўзига кенг жигар ранг тужурка, тиззалари қора мойдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботинка... Чол ерга қараганича, ғам-ғуссага тўла бир куйни хиргойи қилиб, Кариманинг олдидан ўтиб кетди ва перроннинг уртароқ ерига бориб, газета будкасининг ёнига курсичасини қўйди; ўтириб ўша куй мақомига тебраниб сандиқчасини очди, чўтка-пўткасини олди. Карима берироқда туриб уни бир оз кузатмоқчи бўлган эди, сабри чидамади, тепасига борди. Чол бошини кўтармай, ҳамон ўша куйни хиргойи қилиб, куй мақомига иккала чўткаси билан сандиғини чалди. Бу, афтидан, оёғинини сандиқчага қўй дегани эди. Карима бир оз энгашиб, титроқ товуш билан секин: «Дада!» деди. Чол худди ўқ теккан-у, бу ўқ қай даража қалтис текканига зеҳн солаётгандай жим ва қимирламай қолди, кейин манглай оша Каримага қаради-да, ранги бўзариб кетди, бирдан қизариб кетган кўзларини ёш пардаси қоплади. Карима энгашиб бир нима демоқчи бўлган эди, улгурмади — чол унинг оёғига ўзини ташлаб, ўкириб юборди. Карима уни дарров кўтариб олди. Унинг ҳам ич-ичидан хуруж қилиб келган йиғи шиддат билан отилиб чиқадиган пайтда кўз олдига ўша машъум оқшом манзараси келди-ю, қалбидан чиққан совуқ бир тўлқин томоғига тиқилган йиғини суриб, ювиб кетди. У эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун дадасига жеркиброқ: «Юринг», деди. Чол индамай, унинг кетидан станция биносига кирди, поезд келадиган маҳалигача индамай, бир бурчакда ўтирди, индамай вагонга чиқди. Чол ўшандан бери шу ерда. У ҳеч кимга сўз қотмайди, биров бир нимани сўраса, ерга қараб қисқа жавоб беради; уй ишига қарашади, овқатини алоҳида ейди, кўчага камдан-кам чиқади, бўш вақтида мана шу арқон каравотда деворга қараб чордана қуриб ўтиради-ю, товуш чиқармай, ўша ғамгин куй мақомига тебранаверади...

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Қариманинг эри Бекобод шаҳрига катта бир ишга тайин бўлди. Эр-хотин кўчиб кетадиган бўлишди. Қарима дадасини олиб кетмоқчи бўлган эди, чол кар ва соқов бўлиб олди — кўнмади.

Шундай қилиб, Саида мана шу дадаси ва холаси Тўтинисо билан турар эди.

Тўтинисо, уйқу карахтлиги ёзилмаган бўлса ҳам, Саиданинг кулай-кулай деб турган лабларндаги, ўйнаб турган кўзларидаги хурсандлик аломатини кўриб, бунинг сабабига қизиқди. Саида айтмади, гапни чалғитди, чунки: «Мени савдойи даданг билан ташлаб кетсанми», деб йиғлайди, деган хаёлга борди. Ётишди. Саиданинг уйқуси келмади, колхозга борса ишни нимадан бошлашини узоқ ўйлади, ниҳоят, қилинадиган ишларни ҳозирдан ёзиб бориш керак, ишга тушиб кетгандан кейин ўйлагани вақт ҳам бўлмайди, баъзи нарсалар эсга ҳам келмайди деган фикрга келди; туриб чироқни ёқди, қалин дафтарини олиб ёзди:

«Бригада ва звено бошлиқлари билан суҳбатлар ўтказиш. Лекция масалалари. Агитаторлар билан суҳбат. Партия маорифи. Ижронини текшириш, Зулфиқоров масаласини тездан текшириб, чора кўриш...».

Саида уч-тўрт саҳифани тўлдириб, дафттарини ёстиқ остига тиқди ва чироқни ўчирди, ҳаял ўтмай яна турди, яна ёзди...

Тўтинисо эрталаб барвақт турди, қараса, Саида ётган жойида дафттарига шошиб-пишиб бир нималар ёзаётибди, ёзаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дамбадам илжайиб қўяётибди. Саида холасининг зимдан кузатиб турганини кўриб қолди-ю, кулиб юборди.

— Нима, қизим, нима ёзаётибсан? — деди Тўтинисо.

— Айтсам йиғлайсиз-да...

— У нима эканки сени кулдирад экан-у, мени йиғлатар экан?..

Саида дафттарини ёпиб, узун даромаддан кейин воқеани айтиб берди.

Бу замонда хотин-қизлар ўқиб олим бўлиши, ишлаб ҳурмат ва шуҳрат топиши, ишонч қозониб давлат арбоби, раҳбар ходим бўлиши фавқулодда бир нарса бўлмаса ҳам, Саиданинг катта колхозга раҳбар бўлиб кетаётганлиги ўтмишнинг хотин-қизларга тўккан заҳарини тотиган, бунини ҳануз унутмаган Тўтинисо учун ғоят катта ҳодиса эди. У қулоч ёзиб Саидани қучоқлади, юзидан, кўзидан ўпди.

— Наинки йиғласам, жон қизим!.. Мартабанг бундан ҳам улуг бўлсин дейман!..

Саида суюниб кетди.

— Бир йил, ниҳояти бир йил ишлаб берар эмишман, холажон. Тез-тез келиб тураман.

Икки кундан кейин райком бюросининг мажлиси бўлди. Бюро олдидан Носиров Саида билан гаплашиб, унинг узил-кесил розилигини олди; кейин яна Қаландаров билан суҳбат қилди. Бу суҳбатда нима гаплар бўлганини Саида биллолмади. Лекин Қаландаров кабинетдан ранги бўзариб чиқди-ю, Саидага тўнғиллаб:

— Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз? — деди.

Шу пайт қабулхонага қўшни «Социализм» колхозининг раиси—Қаландаровнинг қалин ошнаси Уммат Назаров кириб келди. Қаландаров Саидадан жавоб кутмай, Назаров билан сўрашди ва уни йўлакка олиб чиқиб ҳасрат қилди.

— Гижинглаган йиғитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти мулла Норқўзи бўлади... Шу ҳам гапми! Одамнинг хўрлиги келади.

Назаров у ёқ-бу ёққа қаради, кўзларини ўйнатиб, ваҳима билан шивирлади:

— Бу гапни менга айтдинг, ўртоқ, бошқа одамга оғзингдан чиқарма! Уят бўлади... Бу қизни аёл деб камситмагин. Уқиган қиз. Сену мен ўз тошимизга бир ботмон бўлиб юрибмиз-да, бунинг тоши билан тортилсак, посангига ярамаймиз!

Эртасига Саида «Бўстон»га жўнади. Али бобо унинг чамадонини автобусга чиқариб берди ва автобус кўздан йўқолгунча қараб турди-да, кейин яна ўша куй мақомига қадам ташлаб ҳовлига кириб кетди.

Ш

Қаландаров Носировнинг кабинетидан ранги бўзариб чиққани, Саидага дабдурустан: «Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз», дегани ундан жавоб ҳам кутмай Назаров билан чиқиб кетгани райкомнинг тавсиясидан норози эканини кўрсатар эди. Бу Саиданинг кўнглига ғашлик солиб қўйди. Саида бу ҳақда Носировга ўша оннинг ўзида гапира олмади, кўнглига «ҳалитдан шикоятми» деган гап келади деган андишага борди. Лекин бу гапни мавриди

билан айтиб, Носировни хабардор қилиб қўйиш зарур эди. Саиданинг мўлжалича шундай маврид колхозга кетадиган кун келиши — жўнаши олдидан Носиров суҳбат ўтказиши, унга йўл-йўриқ кўрсатиши керак эди. Бироқ унинг кутгани бўлмади: автомат ручкасига сиёҳини тўлдириб, қалин дафтарини қўлтиғига қисиб кирганида, Носиров ҳатто ўтир ҳам демади, ўрнидан туриб хайрлашгани қўл берди, оқ йўл, ишда муваффақият тилади. Саида ҳайрон бўлди, бир қадар оғринди ҳам: «Наҳот секретарнинг, яна кекса ва тажрибали партия ходимининг раҳбарлик ишига кетаётган ёш, ҳали ҳеч нарсани кўрмаган коммунистга айтадиган бирон оғиз ҳам гапи бўлмаса!».

Саида, кўнглидаги бир ғашлик икки бўлиб, Қаландаров билан муносабат ва тажрибасизлиги ҳақида не-не кўнглисиз ўй-хаёлларга бориб колхозга жўнади. Қолхозга яқинлашган сайин унинг зеҳнида тажрибасизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай олиш-олмаслик ваҳимаси юзага қалқий бошлади. Ҳақиқатан, Саида тажрибасиз бўлса—тажриба ортириши, хато қилса — тузатиши, билмаса — ўрганиши, демак, олиб-югуриб, қоқилиб-сурилиб ишни олиб бориши мумкин, лекин Қаландаров рўйхуш бермайдиган бўлса-чи? Унинг устидан арз қилиш, уни жазога торттириш билан иш юришмайди; акси бўлиши, мураккаблашиб кетиши мумкин. Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...

Қаландаров ҳамон ўша кайфиятдами, ё кейинчалик ўйлаб феълидан тушдимми? Саида шуни билгиси, тезроқ билгиси келар эди.

Канал бўйидаги соя-салқин чойхона — автобус бекатида марказий газеталардан бирининг областдаги махсус муҳбири Аъзамжон учраб қолди. Аъзамжон бир тўда студентнамо йигитлар билан кабоб еб ўтирган экан, Саидани даврага тортди. Эркаклар суҳба-тида етилган қиз бўлса, суҳбат аҳли ё сергап бўлади, ё индамас. Аъзамжон сергап бўладиган ва бунинг устига, гоаят хушчақчақ йигитлардан эди. У бирпасда талай гап гапириб ташлади. Лекин бу гаплар сафсата ёки қизиқчиликдангина иборат эмас, унинг бутун областни қадамлаб кезганини, кўп колхозларни, улардан одамларни яхши билганини, кўп раисларни жуда-жуда ўрганганини кўрсатар эди. У Саиданинг «Бўстон»га кетганини эшитиб, Қаландаров тўғри-

сида гапирди, унинг милиционер билан қилган мо-
жаросини жуда қизиқ қилиб ҳикоя қилди. Қаландар-
ров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига: «Эшон!»
дер экан, бу «иккита нон билан бир чойнак чой олиб
кел» дегани, «ҳой Эшон» деса, ош буюргани, «Эшон,
ҳой» дегани эса «ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик
меҳмон олиб бораман» дегани бўлар экан.

Саида Аъзамжоннинг Қаландаров ҳақидаги гап-
ларига ичида гоҳ кулиб, рўпара бўлганида Қаландар-
ров югурдагини нима деб чақирishi тўғрисида гоҳ
ташвиш тортиб колхозга етганини ҳам билмай қолди.
У автобусдан тушиб оғир чамадонини ҳам кўтариб, қий-
шайганича колхоз боғининг темир дарвозасидан кир-
ганида, эллик қадамча нари каттакон сада остидаги
сўрида оёғини саланглатиб ўтирган Қаландаровни
кўрди. Қаландаров уни кўриб илжайди-ю, ўрнидан
қимирламади, узун оёқларини қаттиқроқ саланглат-
ди. «Дийдоринг қурсин, — деди Саида ичида, —
ўзимни иззат қилмасанг, аёллигим ҳурмати, чамадон-
ни қўлимдан олсанг ўласанми!..». Саида келиб чама-
донини икки қўллаб кўтариб сўрига қўйганидан ке-
йин Қаландаров сўрашгани қўл узатди.

— Келинг... Қийналмай келдингизми?

— Раҳмат...

Шу билан гап тамом бўлди. Саида жуда ноқулай
аҳволда қолди. Анчадан кейин Қаландаров, худди ўзи-
ча гапиргандай деди:

— Колхозда айшингизни қилиб юра берасиз. Пар-
тия ташкилотининг секретарига иш йўқ дейиш мум-
кин. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз! Оқсаган тармо-
ғимиз йўқ дейиш мумкин. Ўзингиз ҳам билсангиз ке-
рак?

Саида нима деярини билмай қолди. Қаландаров-
нинг бу гапларидан: «Сен эмас, сендан дурустроқ
секретарга ҳам муҳтож эмасман» деган маъно чиқар-
эди. Бирпас жимликдан кейин Қаландаров гулзор-
нинг нариги томонидаги идорага қараб:

— Эшон, ҳой! — деб қичқирди.

Саиданинг кўнгли бир оз ёришди, ичида: «Мух-
бирнинг айтгани рост бўлса, демак мен «нозик меҳ-
мон» бўлсам керак...» деб қўйди.

Икки қаватли идора биносининг ўнг қанотига та-
қаб солинган баланд ёзги қизил чойхона зинасидан
намандагул дўппи, оқ шойи кўйлак ва шим кийган

бир бола югуриб тушди ва чопқиллаганича Қаландаровнинг олдига келиб қўл қовиштирди. Эшон бола эмас, ёши элликдан ошган кўса экан. Унинг бўйни тошбақанинг бўйнини эслатар, юзи сўриб ташланган ҳусайни узумга ўхшар, лекин бир томонга силлиқ қилиб таралган сочи оёғидаги амиркон туфлисида ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирар эди.

— Мана бу чамадонни ҳужрага киритиб қўйгин..
Ҳужрани ясатганмисан?

Эшон чамадонни силтаб елкасига олди.

— Ясатганман, бек ака.

— Сурат-пурат қоққанмисан?

— Қоққанман, бек ака.

Қаландаров Саидага қаради.

— Уйингизни кўриб чиқасизми..

— Майли..

Эшон Саидани қийғос пишган олчалар орасидан оқаришиб кўринган бинога томон бошлаб борди. Чамадонни ҳужранинг остонасига қўйиб, югурганича қайтиб кетди.

Қаландаров югурдагини «Эшон, ҳой!» деб чақирганда Саида қанчалик хурсанд бўлган бўлса, ҳужрани кўриб шунчалик таъби тирриқ бўлди: полсиз, қоронғи, супурги билан оқланган, зах ҳиди анқиб турган бир кулба. Унинг бутун жиҳози шолкўрпа тўшалган оддий темир каравот, устига алланима тўкилиб қотиб қолган қўпол стол, иккита табуретка; деворларига қоқилган «сурат-пурат» каттакон безгак пашша, ғўзани нобуд қиладиган ҳар хил ҳашаротлар, зотли чўчқа тасвири сингари турли плакатлардан иборат эди.

Саида келтирган бисотни чамадонидан олиб, столни, каравотни бегаган бўлди, деразага ҳозирча газета тутиб қўйди, ташқарига чиқиб ювиниб келди, кийинди. Шу чоқ эшик худди мушук таталагандай тиқирлади-да, секин очилиб, Эшоннинг калласи кўринди. Раис Саидағи айттириб юборибди.

Саида борганда раис ҳамон ўшандай, сўрида оёғини осилтириб, навбатма-навбат гапираётган икки кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтирар эди. У. хаёли шуларда бўлса керак, Саидага қаради-ю кўрмади, анчадан кейин пайқаб, Эшонга! «Сизлар бораверинглар, мен ҳозир...» деди. Эшон Саидани бошлади.

Дарвозадан чиқиб, катта йўлдан бир оз юрилгач, чап томондаги толзор кўчага бурилишди. Жим кетавериш ноқулай бўлганлигидан, Саида Эшондан:

— Сиз колхозда нима иш қиласиз? — деб сўради.

Эшон анчадан кейин, худди хумга йўталгандай дўнғиллаб жавоб берди:

— Старший чойхончик!

Савол унга малол келганини кўриб, Саида ичида: «Мунча ҳам тўнг, мунча ҳам сўхтаси совуқ одам экан», деди-ю, бўлак сўз қотмади. Эшон кўчанинг охиридаги баланд дарвозага ўрнатилган эшикка бошлади.

Қаландаровнинг ҳовлиси каттагина экан. Бир томонда унча дид билан солинмаган бўлса ҳам, каттагина иморат, сиркор айвон; унинг рўпарасида ҳовуз, чоғроқ шийпон, сим тортиб кўтарилган ток, боғча-полиз... Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди: токнинг бир неча новдаси симга ўз ҳолича гармашибди-ю, қолгани ерда ётибди; мева дарахтларининг остини, полизни шўра ва ғумай босиб кетибди; ҳовузнинг ўртасида аллақанақа қоғоз яшик ярмигача сувга ботиб қийшайиб ётибди ва шапканинг гардиши, фанер парчаси сузиб юрибди; шийпон қачондир бир бўялган экан, ҳозир бўёқдан асар қолибди, холос; айвоннинг зинаси олдида синиқ хум ағаб, каттакон қадоқ тош занг босиб ётибди...

Эшон устма-уст йўталди. Рўпарада тандирга ўт ёқаётган новча, кўк рўмолини томоғидан боғлаб олган бир кампир Саидага қараб, «келинг» деди-ю, яна ишини қила берди. Айвонга очиладиган икки эшикнинг бирдан хонатлас кўйлак кийган, жуда семиз, бағбақалари осилган, қип-қизил юзи ялтираб турган, афтидан, ёшини белгилаб бўлмайдиган бир хотин чиқди. У меҳмон кутишда айтиладиган бир дунё гапни тез-тез ва бир нафас билан тўкиб ташлади-ю, Саидани ичкарига таклиф қилди. Саида ичкарига қадам қўйди ва оёқ остидаги қип-қизил гиламни кўриб, туфлисини ечди. Тузалган хонтахта ёнида, афтидан, меҳмонни қаршилаб турган барваста, сариқ бурма кўйлак устидан бир талай орден тақилган жигар ранг костюм кийган қирғиз башара бир аёл Саида билан сўрашди ва қўлини қўйиб юбормай тўр-

га—атлас кўрпачага йўллади. Саида бу хотинни қардадир кўргандай бўлди.

— Танишиб қўйинглар, Тожихон, — деди мезбон, — бу киши райондан... бизга ишга келдилар...

— Бу кишини яхши биламан, — деди Тожихон қўл бериб.

— Бу киши «Социализм» колхозининг донгдор бригадирларидан Тожихон Жаъфарова. Неча орденли? Бир, икки, уч...

Тожихон кулди...

— Сиққанича тақиб, қолганини рўмолчага тугиб олганман, Ҳуринисо опа, — деди Тожихон, дарҳақиқат, ёстиқнинг устида турган тугунчани кўрсатди. — Узаро текширишга борган эдик, бор бисотингни тақиб ол дейишди..

Хўп кулишди.

Ҳуринисо ичкари уйга кириб кетди. Икки меҳмон бир-бирига қараб жилмайишиб, яна ҳол-аҳвол сўрашди. Саида у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Уй ҳам ҳавас, ҳафсала ва дид борасида ҳовлини эслатар эди: деразаларга ип билан осилган оқ крепдешин пардалар салқи; деразанинг чап томонига қўйилган чиройли ёзув столи устида каттакон сариқ самовар, жўмрагига ранг-баранг қоғоз гуллар тиқилган бир талай чойнак, қопқоғи тоб ташлаган қизил патефон, столга тираб қўйилган қимматбаҳо триляж, унинг иссиқ чойнак излари қолган тумбасида керосин лампа, чақилган гугурт чўплари, каттакон қизил совун... Саида ичида: «Қаландаровнинг ҳаваси зўр-у, лекин хотинининг ҳафсаласи, табиати мундайроқ экан», деб қўйди.

Мезбон ичкари уйдан бир вазада конфет олиб чиқди, Саида бу чоқ қарши девордаги суратларни — Қаландаровнинг орден ва медаллар тақиб олдирган портретини, бўйни ингичка, калласи катта, шалпанг қулоқ бир боланинг кўзларини катта очиб ва лабларини қимтиб тушган расмини кўздан кечирмоқда эди. Мезбон гап бўлмаганда гап бўлсин деб, изоҳ берди.

— Арслонбек акапизнинг пахтакорлар қурултоида олдирган сурати. Униси Қозимбек, менинг ўғлим, болалигидаги сурати, бу йил медицина институтини битирди, ўзимизнинг колхозда врач... отпусқа қилиб Москвага кетди.

Врач деганда Саиданинг кўз олдига, негадир, кап-катта киши келди.

— Врач? Углингиз шунақа каттами? Ёшсиз-ку!..

— О... — деди мезбон Саида «ҳали ёшсиз-ку» дейишини хоҳлаб, — қариб қолдик! Бабушка бўлиб қолдик! Қани, сомсадан олинглар...

Бахтга қарши Саида унинг хоҳишини пайқамади.

— Ҳадемай невара кўраман, — деди мезбон гапни айлантириб.

— Вой, Ҳуринисо опа, келин қилдингизми? — деди Тожихон.

— Энди! Козимбек кўнмаётибди-ку, лекин бари бир, кузда тўй қиламиз. Билмадим, ростми-ёлғонми, Москвага бориб ўқийман дейди. Унинг гапига ким қулоқ солар эди, кузда бўйнидан сиқиб, чимилдиққа киргизиб қўйганимни ўзи ҳам билмай қолади. Шундай қизни қўлдан чиқариб тентак бўлибманми!..

— Келин қаердан? — деди Тожихон.

— Келин ўзимиздан чиқди, — деди Ҳуринисо ташқарига ишора қилиб. — Қифоятхоннинг қизи! Манзураҳон! Тошкентда ўқийди. Сухсурдай қиз! Бир-бирига хўп муносиб!.. Ҳа, айтгандай, эсим қурсин, сўрамабман, эринг дурустми? Кўп куйдирмайдими?

Тожихон Саидага кўз қирини ташлаб бир оз қизарди-ю, хижолатликни кулги билан енгмоқчи бўлди.

— Куйдирмаган эр эрми, опажон! — деди қаҳ-қаҳ уриб, лекин чин кўнгилдан чиқмаган бу қаҳқаҳани маъюслик дарров босди. — Сут билан кирган.. Яқинда бир авж қилди. Иккинчи май куни меҳмон чақирган эдик. Чарчадим. Самовар қайнаб турган эди. «Битта чой дамланг» деган гап оғзимдан чиқиб кетибди. Балогоа қолдим: «Мен бригаданга аъзо эмасман, катталигингни аъзоларингга қил!...» Қани энди гап уқтириб бўлса! Чойнакни ерга урди, самоварни тепиб юборди, пешанасига муштлади, бошини сўрининг поясига уриб қонатди...

Саида бу ҳодисага тушунолмади.

— Нега, нега унақа қиладилар?—деди.

— Эшитган одам ишонмайди: мен нима десам, нима қилсам, бригадир бўлгани учун шундоқ деяпти, бригадир бўлгани учун шундай қиляпти, менга зарбини ўтказмоқчи, мени оёқ ости қилмоқчи, деб ўйлайди. Мен билан бир жойга бормади, ўзим борсам, гаши келади, бир баҳона топиб ғурбат бошлайди. Илгари урар эди,

энди ё ўзини уради, ё овқат емайди; баъзан идиш-товоқ синдиради, аразлаб Шўр қишлоққа—аммасиникига кетиб қолади. Мен дарров бориб келаман: ишга чиқмаса, сир очилади!

— Ўзларни нима иш қиладилар?—деди Саида.

— Колхозда ҳисобчи... икки бола кўрдик. Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. Шунча йилдан бери аҳвол шу. Тўғри, авваллари, колхозда звено бошлиғи бўлган вақтларимда, эрим яхши эди. Бригадир бўлдим-у балого қолдим. Баъзан жуда хафа бўлиб кетаман, «Бор-э!» дегим келади-ю, тагин минг андишага бораман: эл оғзига элак тутиб бўлмайди, «ордени кўпайиб, эрини ташлади» дейди...

— Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани йўқ!—деди Ҳуринисо керилиб. — Тожихонни кечки мактабда ўқитганман!

— Шунақами?—деди Саида таажжубланиб ва ҳозир унинг бирон иш қилишига, иш қила олишига кўзи етмаса ҳам, ҳар қалай, сўради: — Ҳозир ҳам ўқитасизми?

Ҳуринисо бу саволни эшитмаган бўлди.

— Ҳаммаси ҳам униб ўсди: бири колхоз раиси, бири район маданият бўлимнинг бошлиғи, бири депутат... Ҳа, айтгандай, қайси куни Ҳакима келган эди, қаҳрамон бўлишига ўттиз бир тонна етмабди.

Ҳуринисонинг бу аёллар ҳақидаги гапларидан: «Мен ўқитган аёллар мана шунақа мартабаларга эришди» деган ифтихордан кўра кўпроқ, «бари-бир, ҳаммасидан яна ўзим ақлли, ўзим доно» деган бир ғурур акс этар эди. Бу аёл, афтидан, ўша аёлларга ҳасад қилганини, бир вақтлар жамиятда бевосита тутган ўрнини йўқотиб қўйгани учун қиладиган афсус-надоматини ўзидан ҳам, ўзгадан ҳам яшириб, шу ғурур остига кўмар эди. У мана шу ақлини, донолигини кўрсатиш учун мавзудан мавзуга кўчар, илмдан, санъатдан, сиёсатдан, колхоз хўжалиғи ҳаётидан қулоғига кириб қолган гаплар ҳақида ўзича муҳокама юргизиб, пала-партиш, баъзан ҳеч қовушмайдиган фикрлар айтар, эрини ўлардай гўл подшо, ўзини ниҳоятда қув вазир қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар эди.

Қаландаров келди. Ҳуринисо эри ҳақида айтганларини амалда кўрсатмоқчи, яна «шундай одам ҳам

менга бўйин эгади», демоқчи бўлди шекилли, уни газабига олди:

— Келар эдингиз-да... Шу ҳам ишми! Ҳамиша шунақа қиласиз!.. Қачон ташлайсиз шу феълингизни?! — деб шовқин солди.

Қаландаров ҳазилга олди.

— Ташлаш керак бўлган феълим кўп хўжайин! Туядан «нега бўйининг эгри» деб сўралса, «қасрим тўғри» деган экан... Зерикмай ўтирибсизларми, меҳмонлар...

Қаландаров пойгакка чўкка тушиб, бир қўшоқ сомса билан икки пиёла чой ичди-ю, меҳмонлардан узр сўради.

— Айбга буюрмайсизлар, меҳмонлар менинг идорада яна бирон соатлик ишим бор. Хўжайини, кун қайтди, шийпонга жой қилдирсангиз...

— Кифоятхоннинг қўли тегмайди, Эшонни юборинг! — деди Ҳуринисо бошқа гап сизмайдиган бир оҳангда: Қаландаров кетди.

Ҳуринисонинг эрига қилган муомаласидан уйда нелукдир кўнгилсиз бир ғубор қолди.

Бир оздан кейин Тожиҳон кетгани ижозат сўради ва Ҳуринисонинг қисташига қарамай, ўрнидан турди. Тожиҳон сафардан икки кун кечикиб қайтибди, шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тинчимаётган экан. йўқса Саида билан бир гаплашишга муштоқ эканини қайта-қайта айтиб, уни уйига таклиф қилди. Саида боришга ваъда берди. Уни кузатиб чиқинди.

Тожиҳон оёғи узангига тегиши билан ўзини эгарга олиб, отга қамчи босди.

Ҳуринисо билан Саида қайтиб ҳовлига киришди.

Шийпонга жой қилинди. Бу ердан ҳовлининг, боғча ва полизнинг қаровсизлиги яна ҳам яққолроқ, яна ҳам хунукроқ кўринар, бунинг ҳаммасига одамнинг ичи ачир, гаши келар эди.

Ҳуринисо дастурхон устида ғувиллаб, ўзини қанд-қурсга ураётган пашшаларни гажимли шоҳи елпигич билан қўриб, дам-бадам: «Саидахон, дастурхонга қараб ўтирсангизчи!» деб қистаб, яна ўтмишдаги хизматлари, «Қаландаровни Қаландаров қилгунча она сути оғзига келган»лиги тўғрисида гап очди.

Саида унинг ўтмишда Тожиҳон сингари бир қанча қиз-жувонларнинг бир оз ўқиб олишига сабаб бўлганидан ташқари, яна нима ишлар қилганига, хусусан, Қаландаровга қандай ёрдамлар қилганига жуда қизиқди. Бироқ Ҳуринисо ўша «ҳужум» йиллари паран-

жида қатнаб, хотин-қизлар учун очилган саводсизлик-ни битириш курсини тугатгани ва ўша курсда бир йилдан ортиқ ўқитувчилик қилганидан бошқа янги гап айтолмади. Қаландаров тўғрисига келганда эса, мавзудан чиқиб кетди. Ўша йили кузакда унга бирдан икки киши совчи қўйибди: бири — қишлоқ активларидан шу Қаландаров, иккинчиси—Асад бойвачча деган мол дунёси кўп бир киши экан. Ҳуринисонинг ота-онаси Асад бойваччага розилик бериб, «оғизбойлар» бўладиган кунлари Қаландаров бир нима қилибди-ю, ишни бузибди, бир ҳафтанинг ичида ҳамма расм-русумни жойига қўйиб, Ҳуринисони никоҳлаб олибди. Ҳанг-манг бўлиб қолган Асад бойвачча эс-ҳушини ўнглаб олгандан кейин қон тўкишга онт ичиб, бир кечаси Қаландаровнинг уйига келибди, лекин унга рўпара бўлишдан ҳайиқиб, эшагининг қорнига пичоқ уриб кетибди...

Саида гапни ҳарчанд айлантирса ҳам, Ҳуринисони асл мавзуга яқинлаштиролмади. Лекин, ҳар қалай, жуда кўп гап орасида баногоҳ йилт этиб қолган баъзи сўзлар Ҳуринисо Қаландаровни юқорига тортганини эмас, Қаландаров уни аста-секин пастга босиб келганини кўрсатар эди.

Тўйдан кейин Ҳуринисо яна бир ярим йилга яқин чала-чулпа ўқитувчилик қилибди. Қаландаров колхозда бригадирликка тайин қилинганидан кейин уни ўз бригадасига кирадиган ипакчилик звеносига бошлиқ қилдирибди. Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қаландаров «Ўзбекистон» колхозида бригадир. Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. Қаландаров колхозга раис бўлганидан кейин Ҳуринисони девор қўшни болалар боғчасига мудир қилиб тайинлабди. Ҳуринисо бу ерда — «Бўстон» колхозида ҳам боғча мудир, лекин боғча ҳовлига узоқроқ бўлгани учун шу Кифоятхонни ўзига ўринбосар қилиб олибди. Ҳуринисо вақт-соати билан бошқа дурустроқ ишга ўтмоқчи бўлгани учун бу вазифага вақтинча деб қарар, боғчага фақат ўша томонга йўли тушгандагина бирров кириб чиқар, ҳамма ишни Кифоятхоннинг ўзи қилиб, ойликни ҳам ўзи олар экан. Шу билан бирга, Кифоятхоннинг кўпроқ вақти раиснинг хизматида ўтадиганга ўхшар эди. Ҳуринисо Кифоятхонни ўринбосар қилиб олганига қанча вақт бўлганини ҳисоблаб ҳайрон қолди:

— Вой ўлай, шунга дарров ўн йил бўлибдими! — деди.

Хуринисо яна тўй келиши Манзурахон, унинг ҳусн-жамоли тўғрисида гапреди:

— Оқи оқ, қизили қизил! Қошлари қундуздай! Кўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшанда. Бир куни бозорга бориб узум оямоқчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлидан тушиб кетибди. Кула-кула ўлибмиз... Буни Қифоятхоннинг ўзи болаб айтади. Лекин Манзурахон бахти бор қиз экан — Қозимбекнинг қўлига тушган қизни қулоғига бахтга ботди дея беринг. Шундай ақлли, шундай қобил, шундай беозор... Шу ёшигача бировни «сен» деганини билмайман. Шундай йигит яхши кўрган хотинига қандай бўлса экан! Бу нарса хотин киши учун катта гап. Хотинига мушукдай ишқаланиб турса қандоғ-у, ҳадеганда биқинига муштлаб турса қандоқ! Эрдан калтак еганинда ҳам жонинг оғрийди, ҳам дилинг... Мен буни яхши биламан. Арслонбек акангиз вақтида мени хўп урган. Лекин ҳозир эсига тушса, хи-жолат бўлади. Колхоз раиси бўлганидан бери битта чертгани йўқ, чертиш у ёқда турсин, қўлимни совуқ сувга урдирмайди, «хўжайин» деб туради. Ўзи умрида курортнинг юзини кўрган эмас, мени ҳар йили одам қўшиб курортга юборади. Бу йил бормайман, докторлар дам олинг дейишаётибди.

Қаландаров қош қорайганда Эшон билан бирга келди. Маълум бўлишича, Эшон Қифоятхоннинг эри — раисга бўлажак қуда экан. Эшон Саида кундузи кўрган одамга сира ўхшамас эди: раиснинг олдида пилдираб, икки гапнинг бирида уни кулдириб, оёқ учида елиб-югуриб, бирпасда бутун ҳавлига, шийпонга файз киргизди. хонтахтани турли-туман кўкат, ўзи келтирган ва хотини Қифоятхон пиширган закускалар билан беади, пақирдан учи чиқиб турган шишалардан иккитасини очди, чироққа солиб, ҳафсала билан артган рюмкаларига вино, коньяк қуйди. Қаландаров шишани унинг қўлидан олиб, қиррали стаканга коньяк тўлдирди-да, узатиб:

— Ма, волиданг келгунча ютиб ол, кейин биз билан майда қиласан! — деди.

— Унақа деманг! — деди Хуринисо эрига хўмрайиб, кейин Саидага изоҳ берди: — Қифоятхон бу кишидан уч-тўрт ёш каттароқ...

Эшон синчалоғи билан Қаландаровнинг билагига

секин уриб коньякни олди-да, битта кутарди ва раисни кулдириш учун закуска қилмади: «Коньякка ҳам закусками», деди; кейин қулупнайдан бир ҳовуч олиб оғзига солди. Раис унинг тилини қичитиш учун: «Қулупнайни ҳовучлаб ейдими киши!» деган эди, Эшон: «Тарелкаси билан оғзимга сиғмайди», деб яна кулдирди.

Қаландаров Қифоятхонни дастурхонга чақирди. Қифоятхон кўк рўмолини томоғининг тагидан қайта боғлаб, ёш қиздай уяла-уяла зинадан чиқиб келди ва қилпиллагайнамо бир ҳаракат билан пойгакка ўтирди. Унинг ўйнаб турган кўзлари бир лаҳзада хонтахтадаги турли закуска, ширинлик, кўкат қўйилган тарелка ва ликопчаларни, вино тўлдирилган рюмкаларни, Эшоннинг олдида турган шишаларни кезиб чиқди; ер остидан Қаландаровнинг юзига, Саиданинг билагидаги соатга, кўкрагидаги тўғнағичга тушди. Саида раиснинг бўлажак келини Манзурахонни кўз олдига келтириш учун Қифоятхонга зимдан разм солди. Унинг жағи кенг, кўк томирлари бўртиб турган икки чаккаси ичкарига ботган, пешанаси кавушнинг бетига, йўқ, умуман, юзи мардона кавушга ўхшар эди. «Хунук хотинларнинг хунуклигини аксари бошқа фазилатлари кўмиб кетади; суҳбати ширин бўлади» деган ўйда Саида уни гапга солмоқчи бўлди, боғча, болалар ҳақида бир қанча саволлар берди. Бироқ Қифоятхон бу саволларнинг биронтасига ҳам жавоб бермади, бошини қуйи солиб, илжайиб, эрка ўсган қиз боладай эркаланиб — қийшанглаб, кўз қири билан Ҳуринисога қарарди, ниҳоят бир нимани баҳона қилиб, пастга тушиб кетди.

Қаландаров рюмкани қўлига олди.

— Қани, Саидахон, ичайлик... Сизнинг пойқадамингиз учун... — деди ва рюмкасини кўтариб бўлгач, Ҳуринисонинг олдидаги тўла турган рюмкани кўриб қолди. — Ие, ичмабсиз-ку!

Ҳуринисо шу қилмиши билан меҳмон олдида ўзининг маданиятсизлигини кўрсатиб қўйгандай, Қаландаров қаттиқ хижолат тортди ва рюмкани олиб хотинининг қўлига берди, Ҳуринисо рюмкани икки марта лабига тегизиб, икки марта қайтарди. Унинг ичмаётганини кўриб, Саида:

— Кўнглингиз тортмаса, қўя қолинг, — деган эди. Ҳуринисо эрига қаради. Қаландаров Саиданинг гапини эшитмади, ё ўзини эшитмаганга солди. Эридан тез-

да тайинли бир ишора бўлмагандан кейин Ҳуринисо винони ичди, лекин ит азобида ичди. Саида буни пайқади ва бунга эътибор қилди.

—Биринчи рюмкадан кейин, одатдагича ҳамма жим бўлиб қолди. Қаландаров шу жимликни бузиш мақсадида, бошқа гап бўлмади шекилли:

—Бизнинг Эшон кабобпазларнинг пири, ошпазларнинг отахони, дуторни эзади, ашулани қияди...—деди.

—Лағмон-чи, лағмон,—деди Эшон бўшаган рюмкаларга вино ва коньяк қуяр экан,—лағмонга айниқса ўртоқ Қодиров қойил эдилар. Ўзлари ҳам зап секретарь эдилар-да, а, бек ака!..

Сўз район партия комитетининг собиқ секретари Қодиров ҳақида борар эди. Қаландаров «эсимга солма!» деган маънода бош чайқаб:

—Қани, дуторни ол!—деди.

Эшон шийпоннинг устунда осиблиқ турган садафкорли дуторни уч бармоғи билан кўтариб олди, торини тишининг кири билан хўп артиб созлади ва машқ бошлади. Унинг дутор чалиши унча-мунча дутор машқ қилиб юрадиган Саидага манзур бўлди: Эшон дуторнинг қорнига бармоқларини тегизмай, торига зўр келтирмай товушини жуда тиниқ чиқарар эди.

Эшон иккита машқ қилиб, битта ашула айтди. Унинг овози ҳам ширали эди. Қаландаров машқ ва ашуладан мамнун бўлди, афтидан, уни яна гапиртириб, кулгиси келди.

—Бизнинг Эшон мана шунақа... Лекин иккита айби бор: бирламчи, худо бўйдан, жуссадан берган эмас; хотини билан подручка қилиб кетаётганида орқасидан кўрган киши Эшонни Кифоятхонга осиб қўйибди дейди.

Эшон «жуда ўткир гап бўлди» деган маънода бош чайқаб қотиб-ботиб кулди. Ҳуринисо «бировнинг олдиди қудамизни калака қилма» демоқчи бўлиб эрига хўмрайди. Лекин Қаландаров бунга эътибор қилмади.

—Иккиламчи, хотинидан кўп калтак ейди,—деди ва ўзи билса ҳам, яна сўради,—менга қара, кўпроқ нима учун уради?

—Рашки ёмон! Кўнгли эгри!—деди Эшон.—Ўн йиллик ўликдан-у ҳали туғилмаган чақалоқдан рашк қилмайди, холос!

«Хижолат бўлиб ўтирган Ҳуринисо эрини тиёлмагандан кейин Саидага юзланиб:

—Маҳовот, ҳазил... Кифоятхон урмайди, лекин жаҳ-

ли тезлиги рост,—деган эди, Эшон уни шарманда қилди:

Қайси йили Шоҳирмардондан қайтишда Фарғонада меҳмонхонага тушдик, шунда тепиб зинадан юмалатиб юборган эди, пес! Ушанда қаншарим ёрилган эди, мана...—деб қаншарини кўрсатди ва Саидага юзланиб шикоят тарзида давом этди:—Мен ҳам урай десам, қонунга тўғри келмайди; устидан арз қилай десам, бу замонда хотин киши одам ўлдирса ҳам... одам ўлдирган хотин эмас, ўлик жавобгар бўлади. Дастидан қочиб кетай десам... бир қочиб кетган эдим, Намангандан топиб, гирибонимдан сиқиб олиб келди!..

—Шунақа экан, нега олдинг шу хотинни?—деди Қаландаров.—Ҳа, айтгандай, ҳамма иллат отамда деган эдинг. Отанг нима деб васият қилган?

Эшон олдида турган рюмкани битта отди ва оғзини қўлининг орқаси билан артди, закуска қилмасдан дўписининг ичини ҳидлади.

Отам... қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар.

—Ҳақиқатан тўғри!—деди, Ҳуринисо қудасининг гапига жуда катта маъно берган бўлиб.

Қаландаров қозиқ тўғрисидаги гапни бир неча марта эшитган бўлса ҳам яна завқ қилиб кулди ва Ҳуринисининг имо-ишорасига эътибор қилмай, Саидага Эшоннинг саргузаштини гапириб берди.

Эшон отасининг васиятига амал қилиб, тўрдан жой тегмайдиган, пойгакда чой тегмайдиган бир одам бўлиб етишибди, узоқ вақт ҳаётда йўлини тополмай юрибди, ниҳоят шундай бўлибдики, бутун умидини оладиган хотинига боғлабди: бирон уйли-жойли хотин бўлса, рўзғори, бисоти бўлса... Эшон, нияти холис экан, ўттиз икки ёшида шундай хотинга, яъни мана шу Кифоятхонга учрабди, Кифоятхон ҳам савдогар эридан қолган ҳовличанинг деворини баланд олдириб, рўзғорига гард қўндирмай, мўмингина бир эрнинг кўйида ўсма қўйиб, сурма тортиб юрган экан, ўзидан беш ёш кичик, қиз олмаган йигит—Эшонни дарров ичкўёв қилиб олибди ва ўша йили туғиб берибди. Бу вақтларда Эшон артист бўлиб, театрда ойлигига яраша деб фақат доира чалар, дуторчи ва ашулачиликдан иборат икки ҳунарини эса «отар»дагина кўрсатар экан. Театр дирекцияси буни билиб Эшонни ишдан

бўшатган кунларда, Қаландаров уни бир ошнасининг тўйида кўриб қолибди-ю. ашула ва қизиқчилиги манзур бўлиб, колхозга таклиф қилибди: Эр-хотин маслаҳат қилиб, номи чиққан раиснинг қаноти остида «бир нима бўлиш»га кўзлари етгани учун унинг таклифини қабул қилишибди ва бир ойга қолмасдан ҳовлини сотиб, «Бўстон»га кўчиб келишибди, раиснинг ёрдами билан дарров уй-жой қилиб олишибди. Шундан бери Қифоятхон Ҳуринисонинг тутинган опаси, Эшон эса, ўзи айтмоқчи старший чойхончиликдан ташқари, раиснинг югурдаги, кабобпаз ва ошпази, ашулачиси, қизиқчиси, улфати, ходимлари, агенти, мирзаси экан.

Ҳуринисо эрининг сўзи давомида унинг баъзи қаттиқ ибораларини юмшатиб, хатоларини тузатган бўлиб турдию, сўз Манзурахон тўғрисида кетганда эрини буткул нодонга чиқарадиган луқмалар ташлай бошлади. Манзурахоннинг ўз оиласига муносабати масаласида эса эр-хотин тортишиб қолди. Қаландаров қизни болалигидан жуда ақлли бўлганини айтиб, шундай оиладан шундай тарбияли қиз чиққанига ҳайрон қолар эди.

—Шу ерда ўқиб юрганида ҳам кўпроқ умрини мактабда, ёзда лагерларда, пионерлар орасида ўтказар эди. Тошкентда ўқиётганига ҳам анча бўлди, каникулга келган вақтларида ҳам бирон ҳафта гурганини билмайман, дарров кетиб қолади.

Ҳуринисо ўз келинининг оиласини бировнинг олдида, яна қудаси ўтирган вақтда ер билан яксон қилаётган эрининг нодонлигидан куйиб-пишди, Манзурахон кўпроқ умрини мактабда ўтказганига, каникул вақтларида ҳам ота-онасининг олдида кўп турмаганига сабаб бу оиладан жиркангани эмас, илмга берилиб кетгани эканини исбот қилишга урина кетди. Жиндаккина бўлса ҳам кайф, қудалари ҳақида эри гапирган ноҳўя гапларни пучга чиқариш зарурати, ниҳоят, эридан устун турганлиги ҳақида Саидага айтган гапларини исбот қилиш хоҳиши Ҳуринисонинг жағини очиб юборди.

Ҳуринисо гапираётган гапларнинг ичида тўғриси ҳам бор, кўпи ўзининг пўклиги, ҳатто пучлиги билан кишининг кулгисини қистатар эди. Қаландаров унинг оғзидан бунақа гапларни, эҳтимол, жуда кўп эшитган ва ҳар сафар сарагини олиб, пучагини қулоғи ёнидан ўтказа берган ва шунга ўрганиб қолган бўлса. Бироқ ҳозир бегона одам олдида, яна колхоз партия ташкилотининг секретари бўладиган одамнинг—ёш бир қиз-

нинг олдида бу гапларнинг пучаги уни хижолатга қўймоқда эди. Қаландаров сўз мавзуини янгилашга иккинчи марта уринди, бироқ Хуринисо буни эрининг енгилгани аломати деб билиб яна авжига чиқди. Ниҳоят Қаландаров гаши келганини билдирмаслик учун кулиб деди:

— Хўжайин, меҳмонга ҳам сўз берамизми, йўқми?— Хуринисо насихат йўсинига ўтди:

— Гапни орқа-олдингизга қараб гапиринг! Мен сизни ёмон бўлинг демайман... Бўлдирадиган ҳам хотин, ўлдирадиган ҳам хотин!

Хуринисо унинг ўзига маълум бўлмаган камчиликлари, ҳаммага маълум хатолари тўғрисида сўзлаб, гапни кўпиртира бошлаган эди, раис чакка томирлари бўртиб, жеркиб ташлади:

— Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-ў, граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди!..

Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпириб, шундай тошиб шақиллаётган Хуринисо бирдан тушди, товуши нечукдир майин бўлиб қолди.

— Вой, мен нима дедим... омади гапни айтдим...

Қаландаров, жаҳл оти суриб кетганда тизгинлаб ололмаса керак, бошқа ҳеч гапга ўрин қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди:

— Тиши чиққан болага—чайнаб берган ош бўлмас деганлар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени итингизнинг ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!—деди ва бу гаплардан суҳбатга ғурбат чўкмасин учун Эшонга тегишди:

— Ашуладан олсанг-чи, нима бўлди, пружинанг узилдими? Айт, қаттиқ-қаттиқ айт, одам ашула эшитгандай бўлсин!

Эшон ашула айтди. Хуринисо ҳам орада ҳеч гап ўтмагандай, ўзини хандон-хушон тутишга ҳаракат қилди. Лекин, Саиданинг назарида, суҳбатдан кетган файз қийтмади. Унинг кўнглида гашлик пайдо бўлди: «Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман... Ҳозир хотинига шундай дейиши зарурми? Ёки бу қирни чол пайт келганда мени огоҳлантираётибдими?..»

Саиданинг назарида Хуринисога ҳозир эмас, уму-

ман шундай дейишнинг ҳожати йўқ, чунки у одамлар олдида ўзини эридан қанчалик баланд тутса, ҳоли қолганда, шунчалик паст тушадиган хотинлар тоифасидан экани, Қаландаров хотинининг эл олдида қарилмашига ҳеч қачон монелик қилмаса ҳам уйда «гаҳ» деганда қўлига қўндирishi очик кўриниб турар эди.

Қифоятхон ошни сузаётган пайтда, идорага одам келиб, раисни олиб кетди. Қаландаров шу кетганича кечаси соат бирдан ошганда келди. Хурнисо ошдан кейин Саидани ҳужрасига кетгани қўймади. Саида шу ерда ётиб қолди.

IV

Қаландаров ҳар кунгидай тонг ёришмасдан идорага чиқиб кетган эди, офтоб тиф тортганда нонушта қилгани келди; нонуштадан кейин Саидани олиб яна идорага чиқди ва боққа кириб кетаётиб, дарвоза олдида учраган тўлагина бир жувонга:

— Умидахон, бу кишига кабинетларини кўрсатинг, —деб Саидани топширди-да, ўзи сада остида кутиб турган одамларга томон кетди.

Умида ялт этиб Саидага қаради ва қувноқ товуш билан:

— Салом, Саидахон!—деб қўл берди,—правление-нинг секретари Умида! Умида! Умида Умарова!

Булар коридордан доира шаклида залга, залдан яна узун ва қоронғироқ коридорга ўтишди. Умида коридорнинг охиридаги эшикни очиб Саидага йўл берди. Бу бўлма қабулхона эди. Телефон жириглади. Умида трубкани олар экан, Саидага курси суриб берди. Саида ўтириб, икки томондаги қора клеёнка қопланган эшиклардаги лавҳани ўқиди. Қизил ойнага оқ ҳал билан ёзилган бу лавҳаларнинг бири «Бўстон» колхозии правлиесининг раиси» иккинчиси «Бўстон» колхозии партия ташкилотининг секретари» деб ёзилган эди. Саида ичида «секретарнинг иззати жойида-ку» деб қўйди. Умида телефонда гаплашиб бўлганидан кейин столининг тортмасидан иккита калит олди, бирини «пўлат сандиқ-нинг калити» деб Саидага берди, иккинчиси билан кабинетини очди. Кабинетни кўриб, Саиданинг оғзи очилиб қолди. Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради. Столларга ёйилган қизил мовут, курси ва креслоларга қоп-

...анган қизил бахмал чўғдай яшнайти. Деворларда до-
хийлар ва раҳбарларнинг зарҳал рамкаларга солиб
осилган портретлари, областнинг харитаси, колхоз тер-
риториясининг плани, турли-туман диаграммалар, фо-
тодужжатлар...

— Бу кабинет яқинда бўлганми? — деди Саида.

— Йўқ, Саидахон, менинг правлениега секретарь
бўлганимга беш йилдан ошди, мен келганда ҳам бор
эди.

— Яхши тутишибди...

— Арслонбек акам бу кабинетга жуда бино қўйган-
лар, ясатганлари ясатган. Ўз кабинетлари билан иш-
лари йўқ. Лекин ўз кабинетлари ҳамиша қулф, ё меҳ-
мон келганда очилади, ё жаҳллари чиққанда...

— Жаҳллари чиққанда?! — деди Саида бу гапни ҳа-
зил гумон қилиб кулиб.

— Ҳа, жаҳллари чиққанда. Бировга қаттиқ гапира-
диган бўлсалар, шу кабинетга олиб кириб гапиради-
лар. Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бировнинг олдида
беҳурмат қилмайдилар.

Саида пўлат сандиққа калит солди.

— Менга калитни берганингиз иш топширганин-
гизми? Ишни мен кимдан қабул қилиб олаётибман?

Умида ҳам кулди.

— Бюро аъзосидан... Секретаримиз кетишда менга
калитни берди, холос, иш топширгани йўқ.

Саида сандиқни очди. Сандиқда бир-икки мажлис-
нинг протоколи, коммунистларнинг рўйхати, взнос ве-
домости, йигирма олти сўм бир неча тийин пул, бир
варақ дафтарга ёзилган бир ариза бор экан.

Саида аризани кўздан кечирди. Ариза бундан ўн
тўрт ой бурун ёзилган бўлиб, Нормат Бадалов деган
комсомол аъзоси бригадир Зулфиқоровни қўш хотин-
ликда айблар ва бунга панжа орасидан қараб келаёт-
ган бир неча коммунистни жуда қаттиқ танқид қилар
эди. «Ҳм, Носиров айтган одам», деди Саида ичида ва
Зулфиқоровни коммунистлар рўйхатида излади. Зул-
фиқоров партия аъзолигига етти йилдан бери кан-
дидат экан. Саида масаланинг тагидан хабардор бўл-
са ҳам, бунга Умиданинг муносабатини билиш учун:

— Бу ариза текширилганми? — деб сўради.

Ариза икки марта партия мажлиси муҳокамасига кў-
йинладиган бўлганда Қаландаров кейинга қолдиртир-
ган, ишнинг долзарб вақтида яхши бригадирни чал-

нимайлик деган фикрни айтиб, шу фикрни ўтказган эди. Умида буни айтмай, норози бир алфозда мужмалроқ жавоб берди:

— Уйча яхши билмайман... Бу ишга бир вақт Қодиров ҳам аралашиб юрган эди.

Бу ҳақда Носиров гапирган, бу фактни таҳлил қилиб берганда ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган эди, ҳозир унинг назарида бундан муҳимроқ иш, партия ташкилотининг фаолиятсизлигини кўрсатадиган бундан каттароқ факт бўлиши мумкин эмас эди, шунинг учун буни биринчи партия мажлисидаёқ муҳокамага қўйишни кўнглига тугиб қўйди.

Танишгани бошқа ҳеч нарса бўлмагани учун Саида кабинетни қулфлаб, боққа чиқди. Қаландаров, олдида бир чойнак чой, сўрида оёғини саланглатиб ўтирар эди, Саидани кўриб «кабинетни қойил қилибманми» деган маънода: «Хўш, қалай?» деб илжайди.

Саида кабинетга эмас, ишга қизиққанлигини писанда қилиш учун унинг саволига жавоб бермади ва келиб сўрига ўтирганидан кейин қошни чимириб:

— Колхозда қўш хотинли одамлар ҳам бор экан?— деди.

Қаландаров сўз ким устида бораётганини фаҳмлаб, ҳазилга олди:

— Бор, ҳаммасидан ҳам бор, ҳеч камчилигимиз йўқ.

— Бу ариза нима учун ҳозиргача муҳокама қилинмади?

Саиданинг бу гапи ҳазилга ҳазил тариқасида айтмагани Қаландаровга малол келди. У ўрта бармоғи билан пешанасини тез-тез ишқаб, худди тиши билан данак чаққандай, бош силқиб:

— Зулфиқоров яхши бригадир!— деди.

Саида заҳарханда қилди:

— Колхозда хотин мукофотга бериладими?.. Яхши бригадир иккита хотин олса, ундан яхшироғи учта олса... Менингча, кечикиб бўлса ҳам бюрода муҳокама қилиш керак!

Қаландаровнинг рўй-рост аччиғи келиб, чакка томирлари бўртди.

— Ўзлари биладилар,— деди истеҳзо билан, — ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга етқулик гуноҳ топилади. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундан кейин нима қилсангиз қилаверасиз!

Саида, бир лаҳза нафаси ичига тушиб, ноқулай аҳволда қолди. Қаландаров Саидани умуман қайриб олишни кўзлаган бўлса ҳам, биринчи тўқнашишдаёқ бир зарб билан қайриб оламан деб ўйламаган эди. У голибона бир ғурур билан энли камарини ушлаб, бир елкасини кўтарди ва тишининг орасидан бир томонга чирт этиб тупурди.. Саида ўзини дарров ўнғариб олди.

— Бир коммунистнинг қилмишини муҳокамага қўйишни талаб қилиш учун секретарь бўлишим шартмикин,—деди.

Қаландаров Саиданинг зарбага бундай эпчиллик билан чап беришни хаёлига сира келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди.

Шу аснода Умида раисни телефонга чақирди-ю, бу гап чала қолди, лекин Саида буни давом эттиришга хоҳиш эмас, бошлаганига пушаймонлик сезди: «Наҳот мен ишни шундан, яна шу хилда бошлашим керак бўлса!.. Бунақада ҳали иш бошламасдан, орамизни бузиб қўяман-ку!»

Шундан кейин Зулфиқоров ҳақида бошқа гап очилмади. Саида фаолиятини шундан бошлашни номаъқул ҳисоблаган бўлса, Қаландаров масала жиддий тус олса, ўзига гап тегишини билиб, Зулфиқоровни минбаъд ҳимоя қилишдан воз кечди. Лекин ҳар иккиси ҳам, хусусан, Қаландаров бундан воз кечганини билдиришни ён бериш деб билар, ён беришни эса нўхтасининг учини бериб қўйиш, ҳозир ва келажакда ҳар қандай 'обрўдан, оммага таъсир кучидан маҳрум бўлиш деб ҳисоблар эди.

Саида биринчи партия мажлисини ўтказишга тайёрлик кўра бошлади: коммунистлар, колхознинг раҳбар ходимлари, актив комсомоллар билан суҳбатлашди, партиявий ишлар билан танишди. Саида бундай разм солиб қараса, колхознинг ташкидий-хўжалик, маданий ҳаётида ҳам ҳали ҳеч қаерда, ҳеч қачон ўртага ташланмаган анчагина камчиликлар, ҳатто хатоликлар бор экан. Бу ҳақда одамлар баъзан тортиниброқ, баъзан тушунолмаган бўлиб, баъзан истехзо ва пичинг билан гапиришар эди. Саида бунга жуда суюнди, демак, ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизгин тус олади, партия турмуши, колхоз ҳаётидаги камчиликларни очиб ташлайди, янги бюро ва умуман партия ташкилоти олдида турган бугунги ва эртаги вазифаларни белгилаб беради, бу вазифаларни бажаришга комму-

инистларни сафарбар қилади, булардан ташқари, тажрибасиз ва ёш раҳбар, хўжалик ҳаётига тўнқўз бўлган Саидага коммунистларни тезроқ ўрганишга, хўжалик ҳаётининг ўзак масалалари билан тезроқ танишишга имкон беради.

Бироқ мажлиснинг кун тартиби масаласида келишмовчилик юз бериб қолди. Очиқ тўқнашувга бориб етмаган Зулфиқоров масаласини эътиборга олмаганда, бу икки орада бўлган биринчи тўқнашув эди.

Қаландаров эски бюронинг фаолияти ҳаммага маълум бўлганидан, ҳисобот қуруқ расмият бўлишини айтиб, тўғридан-тўғри сайлов ўткази беришни таклиф қилди.

— Бу нарса Уставнинг талаби, — деди Саида мумкин қадар назокат билан.

— Устав партия турмушини расмиятга айлантириш учун ёзилган эмас-да, — деди Қаландаров ёш қизга оталарча насиҳат оҳангида.

Саида эски бюронинг ҳисобини, қўйиб, Уставнинг талабини бажаришдан ташқари, яна қандай мақсадларни кузатаётганини айтиб берди. Қаландаров ичида Саиданинг бу фикрини маъқул кўрса ҳам, ўз фикрини ўтказиш учун гапида туриб олди. Унинг ўжарлигига Саида партия мажлисларида ўз ҳукмини ўтказиб келган одамнинг бундан кейин ҳам ҳукмрон бўлиб қолишга ҳаракат қилиши деб баҳо берди-да, агар бу масалада келишиб бўлмаса, райкомга мурожаат қилишга тўғри келишига ишора қилди, чунки унинг «хотин киши раҳбарлик қилса, калаванинг учини йўқотиб қўяман» деган гапи ҳам кўнглининг бир бурчида турар эди. Саиданинг ўз фикрида туриб олишига Қаландаров ҳам ўзича маъно берди: «Бу маҳмадана ўз сўзини ўтказмоқчи, шу билан бундан кейин ҳам ўзбошимчалик қилмоқчи», деб қўйди.

Шундай қилиб, ҳисобот масаласи Қаландаров учун мажлисни чўзадиган ортиқча расмиятдан нафсониятга айланди, Саида учун эса иш манфаати ва Устав талаби сифатида яна ҳам каттароқ аҳамият касб этди.

Бироқ Саида минг ҳақ бўлса ҳам, бу келишмовчиликни кўзда тутмасдан иш кўргани истиҳола қилиб қолди. У қанақа йўл тутмасин — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайди, райком орқали иш кўрадими, коммунистларни ўз томони-

га тортиб, Қаландаровни яккалаб қўядими—буларнинг ҳаммаси орани бузиши аниқ эди.

Мажлисни ўтказиш, тезроқ ўтказиш, эски бюронинг ҳисобини қўйиш керак, бу нарса иш манфаати, Устав талабидан ташқари, Қаландаров билан партия ташкилоти орасидаги муносабатни аниқлаб олиш учун ҳам зарур эди. Шу билан бирга, Қаландаров билан икки орани бузадиган тўқнашиш бўлувига йўл қўймаслик шарт, чунки бундай тўқнашиш бўлган тақдирда Саида енгилса ҳам бир бало, енгса ҳам бир бало: енгилса, ўзидан илгариги баъзи секретарлар сингари ё Қаландаровнинг югурдагига айланади, ёки истеъфо беришга мажбур бўлади; енгса—бутун қиладиган иши кек сақлаб қолган Қаландаровдан ўзини мудофаа қилиш, ҳар ишда унинг қаршилигини енгиш, натижада, унинг кўнглидаги кекни кундан-кун ёлқинлатиш, эҳтимол душманлик туйғусига айлантиришдан иборат бўлиб қолади. Ундан кейин нима бўлади? Район партия комитети ишонч билан катта масъулият юклаб юборган, не-не ниятлар билан келган Саида уч кунда раис билан орани бузиб, райкомга жанжал ёки ариза кўтариб борадими?

Саида ўйлаб ўйига етолмай қолди.

V

Қаландаров Саидани ўз ҳолига ташлаб қўйди. Бир неча кун давомида иккови фақат бир марта коридорда кўришди, ўша онда ҳам Қаландаров: «Хўш, қалай, ишлар билан танишаёздингизми?» деди-ю, жавоб ҳам кутмай, ўтди-кетди. Унинг дарҳақиқат, иши ҳаминша бошидан ошиб ётади, лекин истаса, Саида билан гаплашгани, колхоз ҳаёти билан тезроқ танишишда унга ёрдам бергани ҳар қачон вақт топиши мумкин эди. Буни Саида яхши билар эди.

Саида ишни қаердан ва нимадан бошлашини билмай, бир-икки кун бухгалтерияни титкилади—ҳужжат, рўйхат, рақам; хўжалик тармоқларини айланиб, ўша ҳужжат, рўйхат ва рақамларни амалда кўрди — сигирбузоқ, экин-тикин, машина, тахта... Буларнинг ҳеч бири унда қиладиган ишлари, бу ишларнинг миқёси ва шароити тўғрисида тайинли бир тасаввур туғдирмади. Унинг назарида ҳозирча бирдан-бир тайинли иш ўша биринчи мажлисни яхшироқ ўтказиш, бунинг учун пишиқроқ тайёрлик кўриш бўлиб қолди.

Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча коммунист билан суҳбатлашди. Булардан бири — хушфезъл ва хуштавозе. Саидани негадир «аяча» деб атаган Исмоилжон деган барвастагина бир йигит ғалати бир гапни айтиб қолди. Бу одам пешқадам бригадирлардан бўлиб, ўзининг айтишича, бригадирликни кўп қийналмасдан олиб борар экан. Бунга энг биринчи сабаб иш шароитини ташкил қилган ер ва қўл остидаги одамларни жуда яхши билганлиги экан. Исмоилжон иш шароити тўғрисида гапириб, «сизнинг иш шароитингиз бутунлай бошқача, бунинг эҳтимол эллик процентини Арслонбек аканинг битта ўзлари ташкил қилсалар» деди. Бу ҳақ гап, буни Саиданинг ўзи ҳам сезар эди.

Саида бошқа коммунистлар, партиясизлар, колхознинг раҳбар ва оддий ходимлари билан гаплашгани сайин бу шароитнинг оғирлигини кўпроқ сеза бошлади. Қаландаровнинг ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб ўрганганлигини эмас, унинг зўр ташкилотчи экани ҳам Саидага қийинчилик туғдирар эди: айтгани-айтган, дегани-деган бўлиб келган одамга ҳатто маслаҳат тариқасида ҳам бир нима дейиш нақадар мушкул бўлса, шундай зўр ташкилотчи ёнида юриб салмоқ орттириш ундан осон эмас эди. Ўзи озғин Саида бир ҳафта деганда кўзлари киртайиб, икки лунжи хийла чўкди.

У бир кечаси, одатдагича, ярим кечагача китоб ўқиб ўтириб хаёли қочди-ю, бирдан ўзини ожиз, нотавон сездди. Қаландаров кўзига тоғ бўлиб кўринди. Унинг вужудини умидсизликка яқин бир кайфият ўргимчакнинг тўридай ўраб-чулғаб олди-да, «чакки келган эканман! Ҳали ҳам Тоҳиржон акамга айтсам, ўтинсам, йиғласам...» деган гап кўнглидан ўтди. Шунда унинг кўз олдида кулиб турган Тоҳиржон Носиров келди ва қулоғига унинг сўзлари эшитилиб кетди: «Аёл бошим билан деганингиз мунгли, муштипарман деганингизми? Сиз шундай десангиз додимизни кимга айтамиз!..»

Саида умидсизлик ва ожизлик туйғусини туғдирадиган фикрни ўзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар ўтгани учун жаҳли чиққандай ирғиб ўрнидан турди, чарчаганига иқроп бўлиб, чироқни ўчирди, тезроқ ухлаш учун ўйламасликка тиришиб хаёл сурди, ҳадемай уйқуга кетди.

У жуда кеч ётганига қарамай, тонг ёришар-ёришмас уйғонди, лекин кўзлари тўла уйқу, бутун вужуди уйқунинг бир-икки минутли энг ширин жойи қолди деб

турар, саҳар шабадасида япроқларнинг шилдираши, қушларнинг чуғур-чуғури уни аллалар эди. Саида очилиб қолган елкасини ёпишга ҳам эриниб, юзини юмшоқ ёстиққа яхшироқ ўрнаштирди. Юмшоқ, ҳарир ва илиқ уйқу пардаси унинг идрокини яна қоплай бошлаганда тағин Қаландаров ёдига тушди-ю, кўзларида уйқудан асар ҳам қолмади: «Қаландаров қаршисида мен ҳеч—пуч эканлигим аниқ. Бунга энди ҳеч қандай шубҳа қолмади. Нима қилиш керак? Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлганда ҳам бошқа гап эди!» Саида шундай деди-ю, ўзи кулиб юборди: «Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлса, соғ кишига Суқротнинг нима кераги бўлар эди?» Демак энг биринчи вазифа—партия ташкилотини жонлантириш, бунинг учун эса уни Қаландаровнинг таъсири—таъйиқидан қутқариш керак.

Саида бу ҳақда бир неча кун ўйлади, ниҳоят, бир фикрга келди: бюронинг янги составига Қаландаровнинг кириши шартми? Бу фикр унинг ўзига хийла маъқул тушди. Дарҳақиқат, Қаландаров бюрога кирмаса ҳар нарсага аралашавермайди, чунки «нима иш қилсанг, мендан сўраб қил» дегани истиҳола қилади; бундан ташқари, бюро қарори умумий мажлисга олиб чиқилганда, бутун бюрога ўзини қарши қўйгани ботина олмайди. Бунинг натижасида ҳар бир коммунист, бутун партия ташкилоти унинг таъйиқидан қутулади.

Саида бу ниятини очиқ айтмасдан, бюронинг янги состави тўғрисида деярли ҳамма коммунистлар билан фикр олишиб кўрди. Бироқ кўп киши бюронинг янги составига энг биринчи кандидат қилиб раиснинг номини айтар эди. Шундан кейин Саида раисни составга киргизмаслик тўғрисида имо-ишора ҳам қилди. Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умида хайрихоҳлик билдирса ҳам, мушукнинг зулмидан қутулиш учун унинг бўйнига қўнғироқ осиб энг яхши чора, лекин бу қўнғироқни ким осиб дегандай қилди. Ҳақиқатан, неча йилдан бери бюро аъзоси бўлиб келган раисни, ҳамма вақт ва ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб келган одамни бюрога ўтказмасликни қайси азамат таклиф қила олади? Шундай азамат топилган тақдирда ҳам, Қаландаров бу таклифни нима деб тушунади-ю, у одамга қандай кўз билан қарайди ва бунинг оқибати нима бўлади? Бу ҳақда юқоридан ҳеч ким кўрсатма берол-

маса, унга қарши сайлов олди кампания олиб бориб бўлмаса...

Саида хўп ўйлаб қатъий бир қарорга келди-да, раиснинг кайфи чоғ вақтини пойлаб туриб, шу тўғрида сўз очди:

— Бюронинг янги состави тўғрисида маслаҳат берсангиз, Арслонбек ака,—деди.

Қаландаров жуда хурсанд бўлди ва мўйловини бураб:

— Хўп, хўп...—деди, — неча кишидан иборат қилмоқчисиз?

— Ўзингиз биласиз... Хўп десангиз уч кишидан иборат бўлсин.

— Майли! — деди Қаландаров яна мўйловини бураб.

— Хўш...

— Хўш... Мен! Ўзингиз! Секретарь қизимиз Умидахон! Уч кишидан иборат бўлса—шу !

— Ҳа, уч кишидан иборат,—деди Саида ўйчан,—афсуски, кўпайтириб бўлмайди. Умиданинг ўрнига бошқа киши, хўжаликнинг ҳеч бўлмаса бирон тармоғини яхшироқ биладиган одам киритилса қалай бўлар экан?

Қаландаров бу таклифни дарров рад қилди.

— Йўқ... йўқ, Умида ёзув-чизувга эпчил, ўзи чаққон қиз! Илми ҳам бор! Бу хотин идорада меннинг вазирим: бирон иш буюрмоқчи бўлиб, гапнинг учини чиқарсам, у ёғини ўзи билиб олади; қачон нимани сўрасам ҳозир-жавоб; айтмасам ҳам қаерда нима иш қилиб юргангани биледи, керак бўлса, сўраган одамга айтади...

Саида унинг мақтовларига жуда аҳамият бериб, «Умидага қойил» деган маънода бош чайқаб қулоқ берар экан:

— Қани энди мана шунақа уқувли, эпчил, ғайратли одамлар бюрода кўпроқ бўлса! — деди. — Модомки, составни кўпайтириш мумкин эмас экан, шу составнинг ўзидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилишимиз керак бўлади.

— Албатта... — деди Қаландаров.

Саида хийла сукут қилиб қолганидан кейин бирдан бошини кўтарди.

— Менга қаранг, Арслонбек ака, — деди, — ҳозир хаёлимга бир нарса келиб қолди. Қолхоз хўжалигини сиздан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ, а?

Қаландаров лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Унча-мунча биламиз... — деди.

— Демак бюро колхоз хўжалигига доир катта-кичик

ҳамма масалани ҳал қилишда, бари бир, сизнинг мас-
лаҳатингиз билан иш кўради, бусиз мумкин эмас.
Шундайми?

— Шундоқ бўлиб келаётибди, — деди Қаландаров ва томоғини қириб қўйди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида давом этиб, — шу маслаҳатларни сиз бюрода туриб бердингиз нима бўлди-ю, бюродан ташқаридан туриб бердингиз нима бўлди?

Қаландаров сўз қаёққа қараб кетаётганини фаҳм-
ламасдан:

— Албатта! — деди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида дамни совитмай, — ўзингиз берган маслаҳатга ўзингиз овоз беришингиз шартми? Агар бу шарт бўлмаса, сизнинг бюрода бўлишингиз ҳам шарт бўлмаса керак демоқчиман. Ўнг қўлим, сўл қўлим — бари ўз қўлим.

Бу гап Қаландаровнинг қулоғига алланечук, жуда эриш эшитилди.

— Ҳмм... — деди у ва бир нима демоқчи бўлиб фикр тўплаётган эди, Саида «бюрода бўлишим шарт» деб қўйса, гапини қайтариш қийин бўлишини билиб, сўзни оғзидан олди:

— Мен бу билан бояги фикрларингизни қувватламоқчиман, — деди, гарчи Қаландаров бутун суҳбат давомида бунга яқин бирон сўз айтмаган бўлса ҳам, — коммунистлар орасида Умида битта эмасдир? Сизнинг қанотингиз остида бунақа одамлар кўп етишган бўлиши керак!

— Яхши одамларимиз кўп, — деди Қаландаров ва фалсафа мақомига ўтди, — мен сизга айтсам, одамнинг ёмони бўлмайди. Биров тош, биров гул, ўз жойида иккови ҳам яхши...

Қаландаров сўзни айлантриб, бюро составида қолишга хоҳиш билдириб қўймасин учун Саида яна унинг сўзини оғзидан олди:

Тўғри! Жуда тўғри! Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирмасаг-у, сизнинг ўрнингизга ўша одамларимиздан бирини киргизсак. Ўзингиз тавсия қилсангиз...

«Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирмайлик» деган гап Қаландаровга жуда ёқиб кетди. У ийиб кетганини билдирмасликка тиришиб:

— Майли, мени бюрога киргизмай қўя қолинг. Кўзлаган одамнингиз борми? — деди.

— Йўқ, Арслонбек ака, мувофиқ одамни сиз биласиз.

Қаландаров унга «бориб-бориб дуруст бўлиб кетадиганга ўхшайсан-ку» деган маънода бир қаради-да, бундай масалаларни ҳал қилишга шошилмаслигини кўрсатиш учун:

— Хўп, мен бир ўйлаб кўрай, эртага айтаман, — деди.

— Битта лекини бор, Арслонбек ака, — деди Саида, — сизни бюрога киргизмасликка бирорта ҳам коммунист рози бўлмаса керак. Бу тўғрида ўзингиз айтасиз, ўзингизга ўзингиз отвод берасиз...

Қаландаров қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Хўп, хўп, ўзим айтаман!..

Саида хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Саида бюро составига Қаландаровни киргизмаслик тўғрисида ўйлаганда, агар шунга муваффақ бўлса, унинг ўрнига Исмоилжонни мўлжаллаган эди, шу ҳақда бирмунча кишилар билан кенгашиб кўрди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Исмоилжонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар раиснинг кўнишига шубҳа билан қарар эди, чунки бир вақт Исмоилжон бирмунча масалаларда раис билан келишолмай унинг назаридан қолган, яхши бригадир бўлса ҳам, елкасига офтоб тегмас экан.

Саида эртасига раисга учради ва ўйлаб қўйган номзодини сўради, Қаландаров ваъдаси эсидан чиққан экан, ростини айтгани бўйни ёр бермади-ю, шошиб қолди, гараж мудирини Усмонжон Умаровнинг номини айтди. Саида рад қилиш қийинроқ бирон номзодни айтди, деб ўйлаган эди, бу номини эшитиб жуда хурсанд бўлди: Усмонжон Умаров, биринчидан, жуда ёш коммунист, иккинчидан, бюро составига кириши аниқ бўлган Умида Умаровнинг эри. Шу икки ҳол бу номзодни рад қилиш учун етарли асос бўла олар эди.

Саида ўша куни кечқурун Усмонжон Умаров билан учрашиб, шундоқ мўлжал бор эканини айтди. Бюро аъзолиги жуда катта ва зўр масъулиятли иш эканини билгани, ўзи ёш коммунист бўлгани учун Усмонжон ранги ўчиб, қўлидан келадиган ва ўзининг касб-корига яқинроқ вазифа топширилишини сўраб ялинди. Бу мўлжални Усмонжон шундай қарши олишига Саиданинг кўзи етган эди. Бундан ташқари, Усмонжон бу вазифага ҳақиқатан лойиқ бирмунча кишиларнинг, жумладан, Исмоилжоннинг номини айтди. Саида бу

одамлардан Исмоилжонга ўзини мойилроқ кўрсатиб, жўрттага унинг қандай фазилатлари борлигини сўраган эди, Усмонжон унинг бир вақтлар партбюрога аъзо бўлганини, партия ишида тажрибаси борлигини, буни ҳамма билишини айтди ва лозим бўлса, мажлисда шу номзодни кўрсатишга тайёр эканини билдирди. Саида унга тайинли жавоб бермади, кимни сайлаш, мажлиснинг ихтиёрида деганга ишора қилди-ю, шу билан Усмонжоннинг юрагини така-пука қилиб қўйди. Усмонжон мажлисда Исмоилжоннинг номзодини кўрсатиши, ҳатто уни қизгин ёқлаб сўзлашига кўзи етгандан кейин Саида хотиржам бўлди ва эртасига мажлис ҳақида эълон ёзиб осди.

Қаландаров идорага кириб кетаётган эди, эшикдаги каттакон эълонни кўриб тўхтади. У мана шунақа қисқа эълон, вивеска, турли ёрлиқларни кўрса, мазмуни дарров маълум бўлса ҳам, бошдан-оёқ ўқимасдан қўймас эди. Унинг бу феълидан беҳабар Саида «ҳозир кун тартиби тўғрисида хархаша қилади. Аслида буни ҳам бўйнига қўйсам бўлар экан» деб ташвишда қолди. Бироқ Қаландаров Саидага бир қаради-ю, индамади, «Ҳмм» деганича идорага кириб кетди.

Мажлис очиладиган пайтда Саиданинг хаёлига ҳам келмаган бир иш бўлди; Умида йўқлама қилиб бўлиб, мажлисни олиб бориш учун президиумга одам кўрсатилишини сўраганда, Қаландаров уч кишининг номини айтди, номзодлар овозга қўйилиб тасдиқлангандан кейин эса ўрнидан туриб: «Қани, гаплашиб турингларчи» деди-ю, ҳеч кимдан сўрамай-нетмай, чиқди-кетди. Саида ҳайрон бўлиб Умидага, унинг юзида ҳеч қандай таажжуб аломати кўрмаганидан кейин бошқаларга қаради. Бошқалар ҳам раиснинг бу қилмишига ҳеч бир аҳамият бермагани кўриниб турар эди. Қаландаровнинг бу қилмишидан ҳам кўра коммунистларнинг бунга мунособати Саидани кўпроқ ҳайратга солди. Унинг ёнида ўтирган Исмоилжон секин туртиб: «Ҳамма вақт аҳволи шу», деб шивирлади.

Раис чиқиб кетиши биланоқ мажлиснинг салобати йўқолди. Кимдир қаттиқ гугурт чақиб папирос тутатди. Кимдир кулди, кимдир баланд товуш билан кимгадир бир нима деди. Ғовур бошланди. Мажлисга раислик қилувчи ғовурни босишга ҳаракат ҳам қилмай, кун тартибининг эълон қилди ва биринчи масала — эски бюро номидан ҳисоб бериш учун Умида Умаровага сўз берди. Умида докладини бошламоқчи бўлганда,

Саида сўз сўраб ўрнидан турди ва масала муҳим бўлганлигидан Қаландаровнинг бошдан-оёқ иштироки шарт эканини айтди; уни кутиш, яхшиси айтиб келиш учун одам чиқаришни таклиф қилди. Бундай таклифни ҳеч ким кутмагани, одатдан ташқари бир ҳол бўлгани учун говур бирдан босилди, худди хунук бир ҳодиса рўй бергандай, раисни топиб келишгунча ўтган қирқ-қирқ беш минут давомида чурқ этган товуш эшитилмади. Мажлис аҳлининг назарида Саида бирдан алланечук салмоқ пайдо қилгандай, ўтирган жойи — узун столнинг охири тўрға айланиб қолгандай бўлди.

Қаландаров эшикдан пишиллаб, қовоғини солиб кирди-ю, президиумга яқин дераза остидаги креслога ўтирди. Умида ҳисобот докладини бошлади. Қаландаров креслонинг суянчиғига ўнг қўлтиғини қўйиб, президиумга орқа ўгириб, кўчага қараб ўтирар экан, докладни икки марта тўхтатиб, бир марта почтальон билан, иккинчи марта ферма мудури билан гаплашди; афтидан, яна «гаплашиб туринглар-чи» деб чиқиб кетгани баҳона излар эди. Шу пайт «қизим сенга айтаман; келиним сен эшит» қабилида уни огоҳлантириш, интизомга чақариш учун жуда қулай баҳона топилиб қолди: носқовоғида ўз аксини кўришга уриниб, уни диваннинг бахмалига ишқаб ялтираётган Зулфиқоров нос отди-ю, ҳаял ўтмай, лабини чўччайтириб, энгашганича эшикка томон йўналди.

— Сўраб чиқилсин! — деди Саида.

Зулфиқоров ижозат сўраб раисга мурожаат қилишни ҳам эсидан чиқарди шекилли, дарров изига қайтди, яна ҳам энгашиброқ бориб жойига ўтирди-да, оғзидаги носини ютиб юборди шекилли, бурро қилиб, калака оҳангида:

— Хўп, опажон! — деди ва ҳимоя кутиб Қаландаровга қараб қўйди. Бу қарашнинг маъносини Саида фаҳмлади, юраги «шув» этиб кетди: ҳозир хуноб бўлиб ўтирган Қаландаров Зулфиқоровга бирон сўзи билан эмас, ҳатто анчайин ҳаракати билан хайрихоҳлик билдирса ҳам иш чатоқ, жуда чатоқ бўлар эди. Буни Исмоилжон ҳам пайқаб ўтирган экан, дарров олдини олди.

— Партия мажлисида опажонингиз ҳам йўқ, акажонингиз ҳам! Бу киши ўртоқ Алиева! — деди.

— Ие! — деди Зулфиқоров фавқулодда қизиқ бир гап эшитгандай ва ёнида ўтирган Усмоилжон Умаровга аския қилди: — Хотинингни Умидахон дея кўрма тағин, ўртоқ Умарова дегин!

Зулфиқоровнинг бу сўзидан кейин кўтарилиши аниқ бўлган кулги фақат Исмоилжоннигина эмас, Саидани ҳам бир пул қилиши, икковини ҳам гангитиб қўйиши муқаррар эди. Саида мана шу кулгига фурсат бермади:

— Уртоқ Умаров хотинини қачон нима деб аташини яхши билади, сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг: қайси хотинингизни қачон нима деб аташда янглишиб юрманг тагин!..

Зулфиқоров ранги бўзрайиб, оғзи ва кўзларини катта очиб, қимирламай қолди. Қаландаров қип-қизариб, пешанасини тез-тез ишқай бошлади. Унинг ҳаракатидан Зулфиқоровга ғижиниб, ичида: «Аҳмоқ, нима қилар эдинг тилини қичитиб!» дегани билиниб турар эди. Умида сўзида давом этишни ҳам, этмаслигини ҳам билмай туриб қолди.

Зулфиқоров кўш хотинли эканини одамлардан яширган бўлиб, биров таъна қилганда, биров сўкканда бўйинини қисса ҳам кўнглида бунга катта гуноҳ деб қарамас эди. Бироқ ҳозир бунинг катта гуноҳ эканлиги билинди; жуда ҳам билинди. Бу нарса Зулфиқоровгагина эмас, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига ҳам шундай таъсир қилди. Арақхўр, халойиқнинг кулгиси, насиҳати ва дашноми остида арақхўр номини олганидан кейин кўча-кўйда тентираб юриши, алжиши, ҳатто йўл бўйида учиб қолиши ҳам бировнинг диққатини жалб қилмагандай, Зулфиқоровнинг бу қилмишига ҳам одамлар кўникиб қолган эди. Бу нарса катта гуноҳгина эмас, жинойат, айб-уйатгина эмас, бутун колхозни маломатга қўядиган шармандалик эканлиги ҳозир, партия мажлисидагина билинди. Кўча-кўйда, уйларда, самоварларда шу чоққача қирс этмаган бу ҳодиса ҳозир гўё бомба бўлиб портлади-ю, унинг даҳшатидан ҳамма гаранг бўлиб қолди.

— Иккинчиси билан тўғри бўлиб кетган... — деди Зулфиқоров, афтидан, иккинчи хотиним билан ажрашганман дегани тили бормай.

Бу портлашдан кейин унинг товуши мажлис аҳлига пашшанинг ғинғиллашига ўхшаб эшитилди.

Қаландаров, чамаси, бу масалага ўзининг муносабатини билдиришни лозим кўрди:

— Биз ҳозир сенинг масалангни кўраётганимиз йўқ. Иккинчиси нима бўлганини масаланг кўрилганда айтасан! — деди.

Қаландаровнинг бу гапидан кейин Зулфиқоров унга муңғайиб қаради-ю, диванга қапишиб кетди.

Умида давом этди. Доклад тамом бўлди. Саиданинг умиди, мўлжалига қарши коммунистлар жуда ҳам пасивлик кўрсатишди. Музокарага чиққанлар, асосий масалалар у ёқда қолиб кетиб, кўпроқ Зулфиқоров иши тўғрисида гапиришди. Исмоилжон сўзловчиларни асосий масалаларга буриш, жумладан, коммунистларнинг ишлаб чиқаришдаги етакчилик роли, колхозда еиёсий-тарбиявий ишларнинг аҳволи, интизом ва бошқалар тўғрисида гапиришга ундаб, ўзи намуна кўрсатса ҳам, натижа чиқмади. Мажлис бюронинг фаолиятини қониқарли топиш ҳақида Қаландаров киргизган таклифни қабул қилди.

Иккинчи масала юзасидан Қаландаров сўз олди.

— Уртоқлар! Бюро уч кишидан иборат бўлсин деган таклиф бор. Қаршилар йўқдир, албатта. Саида Алиева, Умида Умарова ҳамда Усмонжон Умаров! Мени бюро составига киргизмасликларнингни сўрайман, нимага десаларинг, бюронинг иши, бари бир менсиз битмайди. Қаршилиқ йўқдир? Қаршилиқ бўлмаса, ана шу уч кишига овоз бериб қўя қолайлик. Энди менга жавоб, МТСга борадиган ишим бор.

Мени кутиб туришибди...

Ҳамма ёқдан баравар:

— Жавоб берилсин! — деган товушлар эшитилди.

Интизомни писанда қилиш учун Саида бу таклиф овозга қўйилишини сўради. Таклиф овозга қўйилди. Қаландаров жуда хижолатли бир маросимни ўтказаетгандай қип-қизариб, илжайиб, кўзи кўзига тушган одамга, «майли, қўя бер, аҳамияти йўқ», деган маънода кўз қисиб тикка турар эди.

Номзоди кўрсатилгандан бери қути учиб, жавдираган кўзларини Саидадан олмай ўтирган Усмонжон Умаров Қаландаров чиқиб кетиши биланоқ сўз сўраб, қўлини ва шу билан бирга, бутун гавдасини аста кўтариб ўрнидан турди; ўз номзоди тўғрисида мажлисга узрини айтиб, Исмоилжон Норматов номзодини кўрсатди. Бошқа таклиф тушмади. Номзодлар муҳокама қилинган вақтда, Саиданинг Усмонжон Умаров ҳақидаги мулоҳазаларини эътиборга олмаганда, ҳеч ким ҳеч бир номзоднинг сайлов рўйхатида қолдирилишига қарши чиқмади. Шундай қилиб, тўртала номзод ҳам рўйхатда қолди.

Бироқ яширин овознинг натижаси аломат бўлиб чиқди: Саида билан Умидага ҳамма овоз берибди; Исмоил-

жон Норматовга бир киши қарши; Усмонжон Умаровга эса ҳеч ким овоз бермабди. Ҳисоб комиссиясининг протоколи эълон қилинганда Усмонжон Умаров эмас, Қаландаров тушиб қолгандай, аввал ноқулай бир жимлик ҳукм сурди, кейин бирдан қаттиқ кулги кўтарилди. Афтидан, ҳамма ҳам бошқалар албатта овоз беради деган ишонч билан ўз кўнглининг амрига қулоқ солиб, Усмонжон Умаров номзодини ўчирган экан.

Мажлис тарқалди. Бюро аъзолари қолиб, вазифа тақсим қилишди. Умида билан Исмоилжон Саидани секретарликка сайланиши билан табриклар экан, икковининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Қаландаровнинг айтгани бўлмади, энди балого қолдинг».

VI

Қаландаров бюро составига таклиф қилган номзодларидан Усмонжон Умаров ўтмаганини, унинг ўрнига Исмоилжон Норматов ўтганини эшитиб, гарчи шу одамни таклиф қилиш эсига келмаганига ичидан ачинса ҳам, жон-пони чиқиб кетди. Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмади-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради!

Бу кайфиятда Қаландаровга Саиданинг ҳар бир ҳаракати обрў талашиб қилинган иш бўлиб кўринди: мажлиснинг кун тартиби тўғрисида раиснинг гапига қулоқ солмадигина эмас, қулоқ солмаганини писанда қилиш учун эълонда «ҳисобот-сайлов» сўзларини катта қилиб ва яна қизил сиёҳ билан ёзди; мажлисдан чиқиб кетганида чақиртириб, ўтқазиб қўйди; мажлисда Зулфиқоровнинг шохига уриш билан раиснинг туёғини зирқиратмоқчи бўлди ва буни мажлис аҳли аниқ билди; энди, мана бунақа қилиб, Усмонжоннинг ўрнига Исмоилжон Норматовни ўтказиб ўтирибди.

Қаландаров ўйлаган сайин бу ишларнинг ҳар бири кўзига тоғдай бўлиб кўринар, буларнинг оқибатида обрўи терак бўйи тушиб кетгандай туюлар эди.

«Бу қиз келганига ҳали бир ой бўлмасдан шунақа қилиб ўтирса, бориб-бориб нима бўлади?».

Мана шунинг учун Қаландаров Саидани бир туртиб кўзини очишга, лозим бўлса тахтага тортиб, бир оз тобини олиб қўйишга қарор берди-да, эртаси эрталаб уни ўша маълум, ё меҳмон келганда, ё жаҳли чиққанда очиладиган кабинетига чақиртирди.

Саида эшикдан кириб, Қаландаровнинг авзойини кўриши биланоқ ичида: «Усмонжон Умаровнинг бюрога ўтмаганига хафа бўлибди-ку», деди-ю, гина-кудурат сўзларини эшитиш ва уни овутиш учун узоқ суҳбатга чоғланиб креслога ўрнашиброқ ўтирди ва бошидаги похол шляпани олиб столнинг бир чеккасига қўйди.

— Хўш, сизга қайси йўл билан бир ойлик тайин қилсак экан? — деди Қаландаров худди «сени кимнинг ҳисобига боқсам экан» дегандай бир оҳангда. — Клубга мудир қилсак бўладими?

Партия ташкилоти кичкина бўлгани учун Саидага ойлик белгилаб бўлмас, шунинг учун унга бирон иш бериш тўғрисида сўз борар эди. Саида бу ҳақда Қаландаровга бир неча бор мурожаат қилган, лекин у ана-мана деб шу вақтгача тайинли бир ишни таклиф қилмаган, ҳозир тўсатдан гап очиб, бунақа оҳангда гапириши ажиб эди.

— Ихтиёр сизда, — деди Саида — ва хиёл жилмайиб илова қилди, — клуб йўқ шекилли...

— Бор! Штати бор! — деди Қаландаров бир оз жеркиб.

— Ўзи-чи, ўзи?

Қаландаров бир оздан кейин дўнғиллаб жавоб берди:

— Жиндай қурт боққанмиз... эрта-индин пиллани териб олсак бўшайди.

— Ушанда ҳам иморат холос-да, бошқа ҳеч нарса йўқ. Мен суриштириб кўрган эдим...

Қаландаров нимадир демоқчи бўлиб, икки-уч оғиз ростлаганидан кейин, афтидан, оғзига келган гапни айтмай сўради:

— Яна нима керак?

— Кўп нарса керак, Арслонбек ака, ўзингиз яхши биласиз... Қолхозчи дала иши, рўзғор ташвишидан бўшаганида бошни тиқиб нафасини ростлайдиган бир жой қилишимиз керак. Қолхозчи клубда ўйнаб-кулса, томоша қилса, билмаганини билса, оламдан хабардор бўлса, ҳатто касб, ҳунар ўрганса... Агар клубни мана шундай жой қилгани ёрдам ваъда қилсангиз, майли, клуб мудир қилиб тайинланг.

Қаландаров заҳарханда қилди:

— Ўзингиз ишбилармон қизсиз! Сизга бизнинг ёрдимимиз керак эмас! Муҳтож эмассиз!

Саида ичида: «Ие, таклифи ўтмаганига ҳаддан ташқари қаттиқ хафа бўлибди-ку», деб қўйди ва унинг кўксига гина-кудурат эмас, газаб тутақиб ётганини сез-

ди-ю, бу ғазаб нақадар тутақса ҳам тез сўнадиган ғазаб, деган хаёлда унинг аланга олишига йўл қўймасликка тиришди; Қаландаровнинг сўзига яраша сўз айтмай ўзини гўлликка солди.

— Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин унча оғирлигим тушмас деб ўйлайман.

Қаландаров гапни яна айлантирди:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз! Раҳбарсиз!.. Биз нима иш қилсак, сизнинг раҳбарлигингиз остида қиламиз!..

Саида ҳайрон бўлди: «Нега бу мени ҳадеб жанжалга тортаётибди? Наҳот шу ғазаб, шу заҳарли гаплар фақат нафсоният оқибати бўлса? Ё Усмонжон масаласига яна бирон нарса қўшилдимикин?» Нима бўлганда ҳам, Саида унинг ғазаби аланга олишига баҳона бўладиган бирон сўз айтишни истамади; лекин шу билан бирга, «аёл бўлганим учун менга шунақа муомала қилаётибсанми» деган маънони англади; уни бир оз инсофга келтириш мақсадида бир вақт ўз уйида хотинига айтган гапини ҳазил тариқасида эслатди:

— Ундоқ эмас, Арслонбек ака, — деди кулимсираб, — аёл киши раҳбарлик қилса, калавангизнинг учини йўқотиб қўясиз...

Қаландаров ялт этиб Саидага қаради: ўз уйида хотинига ҳатто бегона одам, ҳатто бўлажак секретарь олидида айтиши мумкин бўлган бу гап ҳозир қулоғига алланечук, идорада баланд товуш билан айтиб бўлмайди, ган уят ва шу билан бирга, қалтис гапдай эшитилди. Бунинг устига, Саиданинг кулимсираб туриши, унинг секретарлигини кўзда тутганда, бу гапнинг қалтис томонини ва аёл жинсидан эканини кўзда тутганда, уят томонини таъкидлар эди. Қаландаров гангиб қолди. У ҳозир Саидани тахтага тортиш тўғрисида эмас, кулиб турган бу кўзлардаги таъна, ўпка ва сон-саноксиз саволларга жавоб топиш тўғрисида ўйлашга мажбур бўлиб қолди ва шу лаҳзада ўзи тахтага тортилаётганини пайқади-да, бу ҳолатдан чиқиш учун шовқин солишдан бошқа чора тополмади:

— Кўчадаги ҳазилни идорага кўтариб кирманг!.. — деди.

Бундай шовқин ва дағдағани кутмаган Саида чўчиб тушди ва Қаландаровга қараганича анграйиб қолди.

— Нима қилдим...

Қаландаров унга дағдаға кор қилди деган хаёлда ав-
жига чиқди:

— Ўз уйимда ўз хотинимга ҳазил қилолмайманми!
Кечирасиз, лойдан ҳуштак ясаб мени ўйнатолмайсиз!
Сиздан каттароқлар ҳам мени ҳуштагига ўйнатолган
эмас!

Қаландаров бу гапларни бояги ҳазил-кесатиққа қар-
ши айтаётган бўлса ҳам, ғазабини келтирган нарса бу
эмаслиги аниқ эди. Шунинг учун Саида ҳайрон бўлиб
қолди: «Бу одам нега очик ярадай ел ўтса ҳам жизил-
лаётибди? Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи,
фақат нафсоният шу кўйга солган бўлса! Шундай бўл-
ган тақдирда ҳам сайлов ўтди, бўлар иш бўлди, минг
бақиргани, куйгани билан қайта сайлов ўтказилмайди-
ку! Ё бу нафсоният бир қалов бўлиб, бошқа каттароқ
бир нафсониятни аланга олдириб юбордимикин?» Саи-
да бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди. Қалан-
даров навбат бермади.

— Сиз болалик қилиб, бунақа хом хаёлларга бориб
юрманг! Мен аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ
отдай кўринсам ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайди-
ган улоқчи отман! Унча-мунча одамни ерга чалпак қи-
ламан! Чалпак! Буни билиб, тушуниб қўйинг!..

— Тушуниб турибман, Арслонбек ака. — деди Саида
юзиде табассум ва сўз оҳанги билан уни қизишмасдан
гапиришга даъват қилиб, — лекин улоқчи отлар қамчи-
ни кўрса, кўтариб кетар эди, сиз... кечирасиз, нима бўл-
ди, нима гап ўзи?

Қаландаров кулиб юбора ёзди ва ўзини яна ҳам дар-
ғазаб кўрсатиш учун унинг саволига жавоб бермай да-
вом этди:

— Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Колхоз-
нинг дарди қаерда, қитиги қаерда эканини мен биламан!
Академиядан келадиган мўйсафид олимлар ҳам аввал
менга учрайди, мен билан суҳбатлашиб, ундан кейин
ўжаликни кўради. Колхоз тўғрисида китоб ёзганман!

Қаландаров столнинг тортмасини жаҳл билан торт-
ди, ундан бир китобчани олиб Саиданинг олдига таш-
лади. Саида «Бўстон» колхозининг тараққиёт йўли» деб
аталган расмли китобчани варақлар экан, фақат бир
нима дейиш учун:

— Катта одам эканингизга шубҳам йўқ... — деди.

— Шунақа экан, ўзингиздан катта бир нима деганда,
нега шапшаклик қиласиз?!

— Нима қилибман?

— Нима учун Усмонжон бюрога ўтмади?

— Нима учун ўтиши керак эди?

Қаландаров унга бир хўмрайди.

— Мен бир иш қиладиган бўлсам, ўйлаб қиламан!

Саида бепарво жавоб берди:

— Бунақа экан, мажлиснинг охиригача ўтиринг, нимани ўйлаб Усмонжонни таклиф қилганингизни коммунистларга айтнинг эди.

Қаландаров бунга қарши нима дейишини билмай, сўради:

— Исмоилжон Норматовни биласизми?

— Мен яхши билмайман. — деди Саида, — коммунистлар яхши билишар экан. Ўзингиз ўйлаб кўринг. Арслонбек ака, гараж мудир, пахтани билмайдиган Усмонжон бюро аъзоси бўлгани яхшими, ёки танглайи пахта билан кўтарилган, тажрибали бригадир, колхоз хўжалигини яхши биладиган Исмоилжон бўлгани яхшими? Сизга қайси бирининг фойдаси, ёрдами кўпроқ тегади?

Қаландаров бақриб берди:

— Менга ўргатманг!! — деди ва очиқ турган столнинг тортмасини қорни билан ёпиб ўрнидан турди, яна ўтирди.

Саиданинг қоши бир оз чимирилди, майин товуши сал ўзгарди.

— Мен сизга ўргатмоқчи эмасман, отам тенги одамсиз... Лекин ақлим етиб турган гапни гапирмасдан ҳам туролмайман. Партия мажлиси масалани тўғри тушунди, тўғри ҳал қилди. Сизни ҳисобга олинмаганда, Исмоилжон Норматов бир оғиздан ўтди.

— Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишнинг нима ҳожати бор! Сиздай раҳбар бўлган жойда биздақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташласа ҳам бўлади...

— Арслонбек ака, — деди Саида ёлворган оҳангда, — бунақа гапларнинг нима кераги бор?..

Қаландаров унинг гапига қулоқ солмай давом этди:

— Қолхозни опичлаб катта қилгансиз!.. Қолхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини яхши биласиз!.. «Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта чинчалоғингиз билан кўтарасиз!.. Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан!

Ҳозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда, балки кони зиён, лекин, шу билан бирга,

сукут — розилик белгиси бўлур эди. Саида бир лаҳза ўйланиб қолганидан кейин мийиғида кулиб:

— Дунёда бунақа жониворлар кўп. Арслонбек ақа, — деди, — хўроз ҳам «мен қичқирмасам тонг отмайди» деб ўйлар экан...

Қаландаров бу дагдагаю пичинглардан кейин Саидадан кўз ёши кутган эди, унинг бу гапини эшитиб вужудига титроқ кирди, ўзини тутолмади, жон-жаҳди билан бақириб:

— Йўқол!!! — деди ва унинг бошига ургани бир нима қидиргандай у ёқ-бу ёққа аланглади, қўлига похол шляпа илиниб қолди. У шляпани юлқиб олди, шартшурт йиртди-да, Саиданинг башарасига отгани қўл кўтарди, бирёқ унинг киприк қоқмай тик қараб турганини кўриб отолмади, қулочкаш қилиб столнинг устига урди-да, ўрнидан туриб кабинетдан чиқиб кетди.

Саида ҳайрон бўлиб ўтириб қолди, хийла вақтдан кейин ўрнидан туриб, шляпа парчаларини ердан йиғиштириб олдида, Қаландаровнинг тортмасига солиб, секин қабулхонага чиқди. Қабулхонада ҳеч ким йўқ. Умида янги келган «Коммунист»ни варақлаб ўтирар эди, уни кўриб дарров ўрнидан турди ва югуриб келиб:

— Нима гап? — деб сўради.

— Ҳеч... — деди Саида ва унинг воқеадан беҳабар эканини билиб хурсанд бўлди, шу билан бирга бутун вужудида енгиб бўлмас бир ҳорғинлик сезд.

VII

Саида ташқарига чиқди. Саданинг тагида ҳеч ким йўқ, лекин қизил чойнак билан тўнтариб қўйилган пиёла раиснинг узоққа кетмаганини, шу атрофда эканини кўрсатар эди. Саида касал кишидай битта-битта қадам босиб ҳужрасига томон йўналди, лекин ҳозир раисга дуч келишни сира истамагани учун ишком орасидан юрди; ишкомдан ўтиб хилват олчазорга кирганида, бирдан хўрлиги келиб ўпкаси тўлди-да, орқасига бир қараб, аввал жадаллади, кейин югурди; югурганича келиб ҳужрасининг эшигига калит солмоқчи бўлганида, худди биров йўлнинг тўсгандай бирдан тўхтади: «Хўш, нима гап ўзи, — деди ўзича, — нимага келаётибман, каравотга ўзимни ташлаб йиғлаганими? Кўз ёши ё кўнгилдаги ғам-ғуссанинг дамими кесиш, ё бераҳмнинг раҳмини келтириш учун тўкилади, менинг кўнглимда қанақа ғусса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтирмоқчиман?»

Раис мени чертган бўлса, мендан шапалоқ егандай бўлди, мени енгмоқчи бўлиб ўзи енгилди. Унинг сўз тополмай қўл кўтаргани — кучи шляпага етгани шуни кўрсатмайдими?!»

Унинг қалбига наштардай қадалиб турган хўрлик ўрнини нафсоният, кўнглининг аллақайси бурчида урчиётган ғуссанинг ўрнини ғазаб, вужудини қоплаб келатган ҳорғинлик ўрнини куч, ғайрат эгаллади. У ҳозир раисга рўпара бўлиб унинг қилмиши жоҳиллик, тарбиясизлик эканини башарасига айтишни, юз-хотир қилмасдан ва ора бузилиб қолишидан чўчимасдан: «Мен сен айтган муштипар аёллар тоифасидан эмасман!» дейишни истар эди.

Саида орқасига қайтди, жўрттага сада остидан юрди. Раис кўринмади, чойнак-пиёла ҳам йўқ эди. Саида идорага кириб, Умидадан янги хабар эшитди: ҳозир район ижроия комитетидан шошилишч телефонграмма келибди. Қаландаров ўзаро текшириш бригадасига бошлиқ бўлиб, мусобақадosh қўшни областга кетаётган эмиш. Саиданинг ғаши келди, ичида: «Шундай жоҳил, бемазагарчилик қилиб милицияга тушган одамни мана бунақа қилишди! Шундай қилингандан кейин бу эркаланмай ким эркалансин!» деди-да, индамай кабинетга кириб кетди ва келганидан бери биринчи мартаба ўз жойига ўтирди. У ҳовуридан бир оз тушганидан кейин, Қаландаров ҳар нечук ўз қилмишига баҳо бергандир, районга жўнаши олдида хайрлашишни баҳона қилиб сулҳ таклиф қилар деган хаёлга борди ва шундай қилгани тақдирда ўзини қандоқ тутиш, нималар дейиш режасини фикридан ўтказиб қўйди-ю. юпаниб, иш билан машғул бўлди.

Бироқ икки соатдан кейин маълум бўлдики, Қаландаров районга жўнабди, жўнаш олдида одамларга тегишли гапларини айтибди-ю. Саидани ҳатто йўқламабди ҳам. Саидага Қаландаровнинг бояги қилмишидан ҳам кўра, ўша қилмишини узр сўраш лозим бўлган гуноҳ деб билмагани кўпроқ алам қилди: «Бу одамга гап уқтириб ўтиришнинг фойдаси йўқ! — деди кичкина муштини столга уриб, — райкомга бориш керак, ўртоқ Носировга айтиш керак! Райком қаттиқ жазо бермаган тақдирда ҳам, қандай шароитда ишлаётганимни билиб қўяди-ку!»

Саида Қаландаровнинг феъл-атвори ва қилмишлари ҳақида район партия комитетининг бюросига бир мактуб ёзмоқчи бўлди, лекин ҳозир таъби хира бўлгани

учун ёзишни кечқурунга қўйиб, мактубнинг режасини тузди. «Милиция. Партия мажлиси ва интизом. Партия демократияси (Усмонжоннинг бюрога ўтмай қолиши). Хотин-қизларга муносабат. Раҳбарлик ва калаванинг учи. Зулфиқоров масаласи. Шляпа».

Саида кечқурун ҳужрасини ичкаридан беркитиб олиб хатни ёзишга киришганида, Умида деразадан бошини тиқиб, ўртоқ Носиров келганлигидан хабар берди. Саида суюниб кетди, чунки Қаландаров ҳақида ҳар қанчалик тўлиқ хат ёзилганда ҳам оғзаки айтганга, айрим нозик нуқталарини оғзаки уқтирганга етмас эди. У қоғозларини наридан-бери йиғиштириб ёстиқнинг остига тиқди-да, ҳужрани қулфлаш ҳам эсидан чиқиб, саданинг остига қараб чопди.

Саданинг остида одам кўп: кечқурун идорага иш билан келган бригадирлар, звено бошлиқлари, оддий колхозчилар... Носиров Саидани узоқдан кўриши билан ўрнидан турди, унга томон бир неча қадам босди, ҳурмат билан сўрашгач, четланиб йўл берди. Унинг ҳаракатини, муомаласини, сўзлашини, тинглашини кўрган ҳар бир киши ҳеч шубҳасиз, «Ие, колхозимизга келган бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам иши каттага ўхшайди-ку» деган гапни кўнглидан ўтказди. Бу ҳол хийлагина эриш ва ноқулай туюлаётган бўлса ҳам Саида буни сездирмасликка тиришиб, ўзини шундай иззат-ҳурматга сазовор бир тарзда тутишга ҳаракат қилар эди.

Носиров «Ватан» колхозига ўтиб кетаётган экан, афтидан, кўп ўтирмайдиганга ўхшаб қолди. Саида шу озгина вақтдан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш мақсадида уни кабинетга таклиф қилди. Носиров унинг хиёл димиққан қовоғи, қони қочган бурни ва билинар-билимас пирпираётган лабидан йиғи томоғига тиқилиб ётганини, бу йиғининг боиси, ҳеч шубҳасиз, Қаландаров эканини фаҳмлади-ю, кабинетга кирмади, шошиб турганини айтиб, узр сўради. Унинг колхозга тушиб ўтишдан мақсади Саидани кўриш, ҳол-аҳвол сўраш, ўнг келса райкомнинг секретари сифатида унга ўзининг ҳурматини кишилар олдида писанда қилиш эди. Унинг назарида ҳозир Санданинг йиғлаб қиладиган шикоятини эшитиш, унга тасалли бериш, ёш раҳбарни нозик-нотавон қилиб ештирадиган меҳрибончилик бўлар эди.

Носиров жўнаб кетди. Саида ҳужрасига қайтиб, бюро номига ёзаётган мактубини битирди ва эрталаб райкомга олиб борди. У райкомнинг эшигидан кириши билан, негадир, мактуб ўзига бачканароқ ёзилгандай ту-

юлди, шунинг учун уни Носировга бермасликка, ҳамма гапни оғзаки айтишга қарор берди; кабинетнинг эшигини очаётганида эса «колхозга кеча бориб дарров арзодод билан келишим қандоқ бўлар экан» деган андишага борди-ю, Носиров диванга таклиф қилиб «қулоғим сизда» дегандай қараганида, нима дейишни билмай қолди. Саида бир оз гангиганидан кейин ўзини ўнглаб олиб, дарҳақиқат шу кунларда фикрини банд қилган масалалардан бири — сиёсий ўқишнинг шакллари ҳақида ўзининг бирмунча мулоҳазаларини айтди ва бу ҳақда Носировнинг маслаҳатини сўради. Носиров унинг ҳамма мулоҳазалари тўғрисида ўз фикрини айтди, бирмунча сиёсий тўгаракларнинг тажрибасини гапириб берди, лекин Саидани райкомга фақат шу масала эмас, ҳозир босилган ва ҳовуридан тушган бўлса ҳам, кечаги кайфияти олиб келганини сезиб турар эди.

Қисқа бир муддат ичида Қаландаров бу қизга қанақа ранж-алам ўтказа қолди экан? Носиров агар ҳозир шундан сўз очилса, Саида масалага кўз ёши орқали эмас, ишга хайри тегадиган нуқтан назардан қараб, соғлом муҳокама юргизишига кўзи етди-ю, ўзи гап бошлади:

— Қаландаровни сиёсий ўқишга тортишингиз қийинроқ бўлар. Уқигин дейишса, ўзим биламан дер эмиш, бетавфиқ!

— Қаёқдан биласиз, ким айтди? — деди Саида шошиб, кейин ерга қараб хўрсинди, — умуман оғир, шароит жуда ҳам оғир...

Носиров унга ер остидан зеҳн солиб, қовоғи бир оз қизарганини пайқайди. Демак кечаги алами яна янгиланаётибди. Бунинг янгиланишига, кўз ёшига йўл қўймаслик керак эди. Шунинг учун Носиров, «шароит жуда оғир» деганида Саида Қаландаровни кўзда тутганини билиб турса ҳам:

— Шунақами? Колхоз неча хўжалик экан? Неча гектар ерга нималар экар экан? — деб гапни бошқа ёққа бурди.

Саида колхоз хўжалигини билмас, қизиқмаган ҳам эди, хижолат бўлди. Носиров саволига жавоб кутиб туриб олди ва ниҳоят, «шунинг билмасанг ишни нимадан бошладинг» дегандай қараб қўйди. Шу хижолатлик ва Носировнинг қараши Қаландаров ҳақида куйиб-пишиб шикоят бошлашга, камида икки соат гапиришга тайёр бўлган Саиданинг шаштини қайтариб қўйди.

— Партов ер кўпми? Қўриқ қанча? — деди Носиров яна.

Саида бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Қаландаровдан шикоят бошлашдан ҳам кўра кўпроқ бу ноқулай аҳволдан чиқиш учун:

— Мен раис тўғрисида, Қаландаров ҳақида гапирмоқчи эдим, — деди.

Носиров Қаландаров ҳақида унинг нима дейишига, кечаги канифятининг сабабига жуда қизиқса ҳам Саиданинг сезилиб турган ҳаяжонини босиш, шу билан унинг шикоятини ва бу шикоятдан кузатган мақсадини ишга хайри тегадиган томонга буриш учун лоқайд бир алфозда:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмайди-ку! — деб қўйди ва яқинда чиққан бир романни мақтаб, Саидадан ўқиганми эканини сўради.

Саида Қаландаров ҳақида айтадиган гапига Носировнинг ҳеч бир аҳамият бермаётганига хийла ранжиди, унинг саволига жавоб бермай:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмаса ҳам, лекин жуда катта салбий таъсир қилиши мумкин! — деди.

— Мана бу гапингиз тўғри! — деди Носиров, — бу гапингизга қўшиламан. Лекин таъсир масаласида таразининг сиз томони босиб кетади: салбий таъсир кўрсатишда Қаландаров фақат ўзига суянса, ижобий таъсир кўрсатишда сиз ҳам ўзингизга, ҳам халққа, ҳам коммунистларга, ҳам райкомга суянасиз. Менинг билишимча Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин. Қаландаровнинг бутун кучини, ғайратини, қобилиятини «юргизиш»га буриш учун унинг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур. Биз ҳозир Қаландаров ҳақида нима биламиз? Қаландаров яхши ташкилотчи деймиз, лекин бу чиройли гулдаста қанақа гуллардан боғланганини билмаймиз. Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак. Қаландаров сояда ўсган деймиз, лекин уни қандай сабаблар сояга тортганини, сояда қолдирганини билмаймиз. Бунга бирдан-бир сабаб райкомнинг собиқ секретари ўртоқ Қодировнинг уни эркалатгани дейиш хато. Уни соядан чиқариш учун мана шу сабабларни билишимиз зарур. Сояда қолганини Қаландаровнинг ўзи ҳам билиши керак. Уни соядан

чиқариш ўшанда осон бўлади. Бунинг учун унинг сояда қолганлиги ўз ҳаётида, колхоз ҳаётида, колхоз хўжалигида нималарга жон бериб, нималарни сўлитганини кўзига кўрсатишимиз, агар кўзини ёғ босган бўлса, халойиқ олдида баланд товуш билан айтиб, кўзини очишимиз керак. Биз совринчи ҳам эмасмиз, терговчи ҳам эмасмиз...

Бу гаплардан кейин Саиданинг, партия ташкилоти секретарининг раисдан, сояда ўсган Қаландаровнинг маънавий нуқсонларидан қизишиб эмас, жўн шикоят қилиши ҳам жуда ноқулай бўлиб қолди. Бундан ташқари, ундан шикоят қилиш учун йиғилган фактларнинг салмоғи, аҳамияти хийла йўқолди. Саида ўйлаб қараса, ҳақиқатан, Қаландаровнинг бояғи икки томони ҳақида фикр юргизиб кўрмаган, уни ўрганишга ҳаракат ҳам қилмаган экан. Шундан кейин Саида Қаландаровнинг баъзи бир қилмишларини шикоят тарзида эмас, маълумот тарзида гоҳ афсусланиб, гоҳ куйиб ва гоҳ кулиб гапириб берди. Синчалак ва шляпа тўғрисидаги гапни эшитиб Носиров хўп кулди.

— Дуруст, дуруст, — деди, — ишимизда силжиш бор. Бу гапларни менга арз қилиб айтмаганингизнинг ўзи ишимиз бароридан келаётганини кўрсатиб турибди.

— Арз қилсам, иш бароридан келмаганини кўрсатармиди, Тоҳиржон ака? Арзда ҳам арз бор...

— Мумкин, — деди Носиров, — лекин ҳамма арз ҳам ожизлик аломати деб ўйлайман. Билмадим, бу нарса болалигимда ёмон таассурот қолганлигиданми... Интернатда ўқиб юрганимда бир куни кўчада бошқа интернатнинг талабаларидан бир бола билан муштлашиб қолдим. Бола жуда эпчил экан, мен битта ургунимча, мушт ёғдириб жуда шошириб юборди, роса урди. Йиғлаб мактабга кирдим. Овқатга қўнғироқ чалинган, болалар столовойга кирган, бир мураббийимиз эшик олдида турган экан. Мен йиғлаганимча мураббийнинг олдида бориб арз қилдим: «Фалон интернатнинг талабаси урди», дедим. Мураббий қўлимдан етаклаб столовойга олиб кирди, табуретканинг устига чиқариб: «Қани қўлингни кўтар-чи, уришга ярамаса, кўтариб туришга ярармикин», деди. Тўқсонга бола овқат еб бўлгунча, мен табуретканинг устида ерга қараб, иккала қўлимни баланд кўтариб турдим. Шу-шу, бошқа арз қилганимни билмайман. Рабфакда ўқидим, университетни битирдим,

ишладим, олти йил армияда хизмат қилдим, ҳеч қачон ҳеч кимнинг устидан арз қилганим йўқ.

Саида бу гапларни эшитар экан, ичида: «Хайрият мактубни бермаганим, хайрият арз қилмаганим», деб қўйди.

Саида кетгани ижозат сўраганида, Носиров ўрнидан туриб, уни эшиккача кузатиб қўйди ва хайрлашар экан:

— Қаландаров нима учун бюрога кирмади? — деб сўради.

Тўсатдан берилган бу савол Саидани гангитиб қўйди.

— Ўзи отвод берди...

— Ўзи? Нега? Бюрони менсимасликми, зардами?

— Иккови ҳам эмас. Мен йўлга солдим. Ҳар қачон ўз ҳукмини ўтказиб ўрганган одам, ишмизга халал берар деб ўйладим.

Носиров кулди.

— Қаландаровни ўзига ўзи отвод бергани кўндира олган бўлсангиз, бюро составида туриб ишга халал бермасликка кўндириш ҳам мумкин бўлар эди-ку? Осонроқ йўл тутибсиз-да...

Саида қаттиқ хижолат бўлди.

— Айтмадимми, мана шунақа қоқинаман-да...

Носиров хайрлашгани қўл берди.

— Қоқинсангиз майли, эҳтиёт бўласиз, йиқилмай-сиз.

Саида райкомдан чиқиб канал кўпригига томон юрди, кўприк панжарасига кўкрагини бериб узоқ туриб қолди-да, чўнтагидан мактубни олиб майда-майда қилди ва каналга қараб улоқтирди. Шабадада тўзиб кетган қоғоз парчалари елиб, учиб сувга ёғилди.

VIII

Носиров билан учрашганидан кейин Саида колхоз ҳаётининг ҳар бир соҳасига айрим диққат ва эътибор билан кўз ташлашга, хўжаликнинг ҳар бир тармоғини, мураккаб ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир икир-чикирини, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхшироқ билишга ва шу билан бирга, Қаландаровни катта ташкилотчи қилган фазилатларини, уни сояга тортган сабаблар, сояда қолганлигининг ёмон оқибатларини ўрганишга ҳаракат қилди.

Қаландаровни сояга тортган асосий сабаблардан бири, унинг чаласаводлиги ва «ўқимаган бўлсам ҳам

планни ўқиганлардан яхшироқ бажараман» деган қаноати; иккинчиси, маълум шарт-шароит натижасида танқид, партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганлиги экан. Бунинг оқибатида Қаландаров шуҳрат-параст, ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, демак ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган, иззат-обрў келтирадиган план-процент ва даромаддан бошқа ҳамма нарсага панжа орасидан қарайдиган бўлиб қолибди.

Пилла терилиб топширилаётган кунларда «липпа, фалончининг липпаси катта, фалончининг липпаси йўқ» деган гаплар чиқиб қолди. «Липпа» деган сўзни Саида илгари ҳам эшитган, лекин нима эканига эътибор қилмаган, ҳар нечук, пиллага доир бирон камчилик бўлса керак, деб ўйлаган эди, ҳозир суриштириб қараса, звено олинган қурт уруғидан мўлжалдан ортиқ пилла топшириб ном чиқариш, устама мукофот олиш учун яширинча уруғ очирар экан. Шу орада бошқа звеноларнинг олди планни тўқсон процентга етказар-етказмас район газетаси «Бўстон» колхозининг учинчи звеноси ҳозирнинг ўзида планни бир юз ўн олти процент бажарганлиги тўғрисида хабар босиб чиқарди. Саида суриштириб кўрса бу звенонинг липпаси хийла катта экан: бу ҳақда звено бошлиғи билан гаплашиб, унинг тутган йўли нотўғри эканини, агар ҳамма звенолар шу таҳлитда иш тутса, нотўғри маълумотлар асосида раҳбар ташкилотлар нотўғри раҳбарлик қилишини, илмий муассасалар нотўғри хулосалар чиқаришини тушунтирмоқчи бўлган эди, звено бошлиғи унинг сўзларига чандон эътибор қилмади. Саида унга бошқа йўл билан таъсир қилиш мақсадида бу қилмиши гуноҳ эканини айтиб бир оз пўписа йўлига ўтган эди, звено бошлиғи пинагини бузмади, ҳатто бир қадар қўрслик қилди. Кейин маълум бўлишича, раис липпадан хабардор, лекин ўзини билиб билмаганга, кўриб-кўрмаганга солар экан. Саида бу ҳақда куйиб-пишиб гапирганда, правление аъзоларидан бири қизиқ бир гапни айтиб қолди: турли мавсумда ўтказиладиган турли тадбирлар ҳақида Қаландаров баъзан райком, райижроком ва бошқа идораларга қанақа маълумот манзур бўлса шуни берар, «район мендан пахта олсин, ишимга аралашмасин» дер экан.

Саида Қаландаровни сояга тортган сабабларнинг натижаларини қидириб яна бирмунча кўнгилсиз ҳодисаларга дуч келди. Қаландаров чаласавод эканини

билдирмаслик учун буюриш мумкин бўлган ёзув-чизувни Умидага ҳавола қилса, ўз қўли билан ёзиши зарур бўлган нарсаларни уйда Эшонга ёздириб, остига қўл қўяр экан. Бу ҳол уни маълум даражада Эшондан тилини қисқ қилиб қўйибди. Мактабда интизом бўш, ўқитувчиларнинг обрўи йўқ, даволат жуда паст, ҳар йили мактабга тортиладиган қизларнинг фақат икки-уч процентигина ўнинчи синфни битирар, бу аҳвол кўп даражада Қаландаровга боғлиқ экан. Болалар боғчаси ғирт оми, боғчага даромад манбаи ва Ҳуринисонинг хизмати деб қарайдиган Қифоятхон қўлида. Клуб бино бўлгандан бери ўз вазифасини бажарган эмас. «Социализм» колхозини билан бўлган мусобақа Қаландаровнинг баъзи ишларига қараб айтилганда рақобатдан фарқ қилмайди... Саида мана шулар ва шуларга ўхшаган бошқа кўп масалалар тўғрисида колхознинг раҳбар ходимлари билан лозим бўлганда очиқдан-очиқ, лозим кўрмаганида сўхбат, масала ҳақида тарзида ётиқроқ гаплашди, одамларнинг диққатини шуларга жалб қилиш, кўникканларнинг мудраган фикрини уйғотишга ҳаракат қилди, чунки буларнинг ҳар бири одамларнинг зеҳнига, колхоз ҳаётига эътибор кўпми ўрнашиб қолган, чунки Қаландаров нима қилса яхши ният билан қилган, халқ шундай деб билган. Бу камчиликларни чимдиб олиб ташлаш билан иш битмайди. Буларни томири билан суғуриб ташлаш зарур. Бунинг учун ҳовлиқмасдан, шовқин солмасдан, умидсизликка тушмасдан, сабр ва қунт билан иш кўриш қерак, ўшанда бу камчиликларнинг катта-кичик, яширин-ошкора оқибатларини топиб, бу ёмон оқибатларга илғор одамларнинг, шулар воситаси билан бутун халқнинг диққатини тортиш, шу йўл билан бу камчиликларнинг пайини қирқиш, бунга ҳатто Қаландаровнинг ўзини ҳам жалб қилиш мумкин бўлади. Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунларнинг биринида кутилмаган бир иш бўлиб қолди.

Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин Саида бир гуруҳ комсомол-ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди ва тезда очилиш маросими ўтказди; очилиш маросимига бағишланган кечада клубнинг вазифалари, режалари ҳақида ўзи қисқагина сўзлаб берди. Кейин ўйин-кулги бошланиб кетди. Ўйин бошда унча қизимаган эди. Саида ўзи дугтор чалиб, икки қизни ўйнатди ва бир йиғинни ашула айттирди. Саида ёш бўлса ҳам ишқилиб, раҳбар, гимнастёрка

кийиб, қовоғини солиб, салмоқли қадам ташлаб юрмаса ҳам, ҳар нечук, партия ташкилотининг секретари, унинг дутор чалишини ҳеч ким хаёлига келтирмаган, тасаввур ҳам қилолмаган эди. Бу ҳол ва шундан кейин авж олиб кетган ўйин-кулги ҳаммани Саидага, бир-бирига яқин, жуда ҳам яқин қилиб қўйди. Ўрта ёшлардаги бир аёл Саидани ўйинга солиб, ўзи дутор чалди. Қий-чув бўлиб кетди. Бунинг оқибатида Саида «ўзимизнинг Саидахон» бўлиб, ундан ҳеч ким тортинмайдиган, ҳеч ким истиҳола қилмайдиган, кўнглидаги гапини унинг олдида баҳузур, ҳатто уни орқа қилиб гапирадиган бўлиб қолди.

Клубнинг планига мувофиқ, хотин-қизлар учун «Дин хотин-қизлар ҳақида» деган мавзуда лекция ўтказилдиган бўлди. Лекцияга хотин-халаж Саида мўлжаллангандан ҳам кўпроқ йиғилди. Лектор лекциясини тугатгач Саида залга мурожаат қилиб, «саволлар борми» деган эди, бирданига бир неча қўл кўтарилди. Саида бу аёллар билан илгари ҳам учрашган, лекин уларда бундай активлик кўрмаган, сезмаган эди. Иккинчи қаторнинг бир чеккасида ўтирган озғин, қоп қора бир хотин қўлини кўтарганича ўрнидан турди.

— Менинг саволим бор...

Саида ғоят хурсанд бўлиб:

— Марҳамат!.. — деди.

— Менинг битта саволим шуки, — деди хотин, — тенгчилик масаласида... Сўзга чиққан иним «илгариги вақтда хотин-қизларнинг гўри эркакларнинг гўридан ярим газ паст бўлар эди» дедилар. Шундоқ бўлса бордир, тириги тенг бўлмагандан кейин ўлиги тенг бўлмаса нима қипти? Мен тириклар тўғрисида сўрамоқчиман... Нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади?..

Лектор ўрнидан ирғиб турди.

— Кечирасиз, бу савол менинг мавзунимга кирмайди, бу саволга колхоз раҳбарлари жавоб беришлари керак...

Хотин унинг сўзини бўлди.

— Шошманг, саволим ҳали тамом бўлгани йўқ... Менинг жияним Қундузой жинқарчадай жони билан кетмон чопади, унинг эри, жувоз кундага ўхшаб йилтирмай ўлгур Исматпочтачи велосипедда хат, газета ташийди. Пиёда ташиса ҳам гўрга эди, бир оз озар эди.

Почтани бўлганидан бери иккита велосипедни синдирди. Немат далага чиқса-ю, почтани Қундузой ташиша бўлмайди-ми? Ранга шундоқ десам: «Қундузойингиз велосипед минини билмайди», деб гапимга қулоқ солмади. Нима, Немат опасининг қорнидан велосипед миниб тушибди-ми!.. Қуни бўйи ташиган газетаси-ю, хати беш кило келмайди. Қундузой бечора кечқурун даладан келиб овқат пиширади, боласига қарайди, кир-чир...

Қасрдандир чиққан баланд овоз унинг товушини боғиб кетди:

— Сув бошидан лой, эгачи, идорани кўрмайсизми, қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтиришибди!..

Ғовур бўлиб кетди.

— Хотин-қизлар звено, бригадани удда қилолмайди-ми!..

— Бошқа колхозларда нега удда қилиш у ёқда турсин, қаҳрамон бўлаётибди!..

— Омборчи — эркак, ферма мудирини — эркак, дўкон мудирини — эркак!

— Яслига ҳам биронта бўйини йўғонни қўя қолинглар!..

— Эшон бўла қолсин!

Саида ўрнидан турди, қўлини кўтариб ғовурни босди.

— Опалар, сингиллар! Лекторимиз райондан келган одам, бизнинг колхозимизни билмайди, шунинг учун сизларнинг бу хилдаги саволларингга жавоб беришдан ожиз. Бу саволларга мен ҳам дабдурустан жавоб беролмайман, лекин вақт-соати билан жавоб топамиз, хатомиз бўлса тузатамиз. Аммо мен бир нарсага тушунолмай турибман: шунчалик гапларинг бор экан, саволларинг бор экан, нега шу чоққача индамай келдиларинг! Нима учун бу гаплар ҳозир эсга келди-ю, лекцияни мажлисга айлантириш зарурати туғилиб қолди?

Залнинг ўртасида ўтирган кимдир ўрнидан турмасдан жавоб берди:

— Шу вақтгача ҳеч ким бизни йиғиб, қолинг нима деб сўраган эмас!

Залда босинқи ғовур кўтарилди. Олдинги қаторда ўтирган тўладан келган бир кампир ўрнидан турди, бир нима демоқчи бўлиб, тишсиз, балиқнинг оғзига ўхшаган оғзини бир-икки ростлаганидан кейин баланд товуш билан деди:

— Саидахон, қизим, менда ҳам битта савол бор: райснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади?

Зал жим бўлди. Саида қўрқиб кетди.

— Қанақа хато? — деб сўради ва олдинги қаторда ўтирган Умидага қаради. Умида ҳам ҳанг-манг бўлиб ўтирар эди. — Қанақа хато? — деди Саида яна.

Кампир «бу хатолардан ҳамманинг хабари бор» деган маънода ён-верига, орқасига қаради, ҳеч кимдан садо чиқмагандан кейин хижолат бўлиб:

— Гапирсаларинг-чи! — деди.

— Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди Саида. — Уртоқ Қаландаров шунча йилдан бери шундай катта хўжаликка, шунча одамга бош бўлиб келаяпти, нима иш қилган бўлса юзада. Унинг халқдан яшириб юрган бирон гуноҳи, хатоси бор экан-у ҳозир очилибди деган гап бўлса... билмайман, бекорчи гап!

Ҳар томондан товушлар эшитила бошлади.

— Бунақа саволлар мажлисда берилсин!

— Райснинг ўзи борида гапирилсин!

Саида бу ҳақда бундан ортиқ гапиришни лозим кўрмади, чунки кўп гапириш, тарқалган миш-миш ёлғон эканини исбот қилишга уриниш бу гапларга аҳамият берганини кўрсатиб, унинг асоссиз эканига одамларда иштибо туғдириб қўйиши мумкин эди.

Кейинги уч-тўрт кун ичида бу миш-миш говлаб кетди: «Райс келиши билан масаласи кўрилар эмиш. Правленеда масала ҳал бўлибди. Қаландаровнинг ўрнига одам қидириляётган эмиш. Саиданинг келиши бежиз эмас экан...»

Саида ташвишга тушиб қолди: Қаландаров, албатта, ой билан қундай — барчага бирдай бўлган эмас, қолхозда ундан норози, ҳатто алам ўтган одамлар ҳам борлиги шубҳасиз, шунақа одамлар миш-мишдан фойдаланиб атрофига одам тўпласа, халқни чалғитса ва одамларни паришонликка, парокандаликка солса, унда нима бўлади? Саида Исмоилжон ва Умида билан кенгашди. Учови правление аъзоларидан бир неча кишини чақириб маслаҳатлашди. Ҳамма ҳайрон: бу гапларни ким чиқараётибди, нима учун шу чоққача жим юрган экан-у, ҳозир тилга кирибди?

Бу гапларнинг чиқишига сабаб, бир жиҳатдан, Саида партия мажлисида Қаландаровни «чақиртириб ўтқа-

ниб қўйган» и ҳақида тарқалган гап бўлса, иккинчидан Умиданинг бир эҳтиётсизлиги бўлганини ҳеч ким, унинг ўзи ҳам ҳаёлига келтирмас эди.

Умида бир куни ўртоғи билан ҳаммомга тушди. Ўртоғи иссиқ сувни тежаш мақсадида жуда кичкина жўмрак қўйдирган раисдан койинган эди, Умида бюро аъзоси сифатида ҳеч ким билмайдиган нарсаларни билган бўлиб: «Раиснинг бундан бошқа хатолари ҳам кўп» деди. Шу ерда бир-иккита хотин-халаж ўтирган эди, улар бу гапга ўзларидан жиндай қўшиб, кўчага: Раиснинг хатоси топилибди, масаласи қўрилар эмиш», деб олиб чиқишди. Гап тез ва борган сайин шишиб борар эди. Бунга сабаб, аввало, раисдан ранжиган баъзи одамларнинг «холис хизмати» бўлса, иккинчидан, раисни халқ қанчалик яхши кўрса, уни қанчалик ҳурмат қилса ҳам, ҳар қалай, кўксида бир озгина кудурат борлиги эди. Раис ўзига боғлиқ бўлмаган турли сабаблар билан ҳамниша танқиддан ташқарида бўлиб келгани учун бу гина-кудурат ҳеч қаердан ўртага ташланган эмас, шунинг учун раис эмас, баъзан бригадирлар, идора хизматчилари, ҳатто колхозга алоқаси бўлмаган кишилар етказган ранж-алам учун ҳам одамлар раисдан ўпкалаб келар эди.

Кенгашда биров, колхозчиларнинг умумий мажлисини чақириб миш-мишлар ёлғон эканини яхшилаб уқтириш керак, деган фикрни айтди, биров бу гапларни ким тарқатаётгани ҳақида ўзининг гумонини айтиб, ўша одамни жавобгарликка тортишни таклиф қилди, биров ортиқча ташвишнинг ҳожати йўқ, раис келса бу гаплар ўз-ўзидан босилади деди; Ҳеч қандай қарорга келинмади. Яна ўйлаб кўргани ваъдалашиб ҳамма тарқалди.

Қаландаров келиб бу гапларни эшитса нима деб ўйлайди, енгиллик қилса, бунинг оқибати нима бўлади?..

Сайданинг юрагига қил сиғмас эди.

IX

Ҳаво паст келгани учун гўзаларнинг ривожини суси, гўза парваришида ишн яхшироқ натижа берган бригадалар, звеноларнинг тажрибасини бутун колхозга жорий қилиш йўлларини белгилаш мақсадида партбюро масалани очиқ партия мажлисида муҳокама қилгани тайёрлик кўрмоқда эди. Саида кун ёйилмасдан МТС агро-

номи ва правление аъзоларидан икки кишини олиб далага чиқиб кетганича машинада, отлик, пиёда жуда кўп йўл юриб, шом пайтида ўлардай чарчаб қайтди...

Саида идорага кириб, бугунги почтани кўрмоқчи, иложи бўлса, бир оз чой ичиб, ундан кейин ҳужрасига кирмоқчи бўлди. Идорада ҳеч ким йўқ эди. Саида қабулхонадаги стол устида турган почтани олиб, кабинетга кирди, деразаларини очиб, чироқни ёқди. У чироққа яқинроқ ўтириб, почтага энди қўл урганида Зулфиқоров бир чойнак чой, пиёла кўтариб кирди. Саида ҳайрон бўлди: аввали шуки, ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин нима учун бу одам чой ташиб юрибди?

— Кечирасиз, ўртоқ Алиева, — деди Зулфиқоров унинг ҳайрон бўлганини кўриб. — Эшон ака йўқ эканлар...

Зулфиқоров чойнакни столга қўйди, пиёлани чайқатди, чойни бир-икки қайтарди, қуйиб Саидага узатди, сўнг чироқнинг кёросинини чамалаб кўрди, пилигини кўтарди; столга ёпилган бахмалнинг у ёқ-бу ёғини тортган, тузатган бўлди. Саида унинг ивирсишидан бир гап борлигини пайқади-ю, пиёлани бўшатгач, чой қуйиб узатди. Зулфиқоров югуриб келиб пиёлани унинг қўлидан икки қўллаб олди, курсига эҳтиёт билан ўтириб, чойнакни олдига тортди.

— Ишлар қалай? — деди Саида.

Зулфиқоров бир оз сукут қилганидан кейин маъюс товуш билан жавоб берди:

— Яхши, опа... Ана у қилган ахмоқчиллигимиз тўғри бўлиб кетганини, Меҳри билан ора очик бўлганимизни сизга айтаман деб сира мавридини тополмадим. Мавридини топганимда, шу гапни яна оғизга олгани бетим чидамади...

Саида ўйланиб қолди: «Кечагина икки хотинли бўлишни айб ҳисобламаган одам энди бу ҳақда гапиргани ҳам бети чидамас эмишми? Дарров-а? Раис ҳақидаги миш-мишлардан ваҳимага тушиб қолган эмасмикин?»

— Яхши, — деди Саида.

Зулфиқоров унга мунғайиб қаради.

— Энди шу гапни кўмиб қўя қолсак...

— Кўмишга қарши эмасман, — деди Саида кулимсираб, — лекин кўмишдан олдин уни ёриб кўриш керак. Биласизми, ўлик тирикнинг жонига оро киради. Докторлар ўликни ёриб кўришади... Мен Меҳрихон билан

бир таллашмоқчи эдим, сира тўғри келтиролмаётибман: борсам қочади; чақиртурсам — келмайди... Хотин устига тегинга уни нима мажбур қилди экан, шуни билмоқчи эдим. Шуни билайлик, ана ундан кейин кўмамиз, гўрши чуқурроқ қазиб кўмамиз.

Зулфиқоров эшитилар-эшитилмас:

— Кўнгил экан, нима ҳам деб бўлади... — деди.

Саида кулиб юборди.

— Ҳа, ўзидан ўн олти ёш катта, хотини, олти бола-си бўлган одамга кўнгил қўймай иложи борми! Сизни деб, ҳар оқ тортганида шипдан чанг ёғилгандир... Муҳаббат бечорани жиноятга ошно қилмасангиз-чи!

— Йўқ, мен хотин киши, ёлғизлик демоқчиман, — деди Зулфиқоров хижолат бўлиб.

— Агар хотин киши, ёлғизлик дейиладиган бўлса, унга эр керак бўлса сиздан ўн бир ёш кичик, сиздан ўн ҳисса чиройли бўйдоқ Узоқовга тегар эди. Узоқов ўз вақтида киши қўйган экан-ку!

Саида бу ишга шунчалик қизиққанини, бу ҳақда шунча нарса билганини кўриб Зулфиқоров ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Меҳрихонни бу йўлга бошлаган муҳтожлик ҳам эмас, — деди Саида давом этиб, — икковларинг топишган вақтларда сиз ҳам звено бошлиғи бўлган экан-сиз, у ҳам звено бошлиғи бўлган экан. Даромадларингда фарқ жуда ҳам катта бўлмаган-у, лекин чиқимга келганда, Меҳри бир ўзи, сиз ўзингиз билан саккиз жон! Шундай бўлгандан кейин сиз рўзгорингиздан ортириб унга битта рўмолча олиб беролганингизга ақлим етмайди!

Ё нотўғрими?

Зулфиқоров индолмади. У Санданинг олдига келиб, «аҳмоқчилиги тўғри бўлиб кетгани, Меҳри билан ора очиқ бўлгани» тўғрисида бўйнини қисиб гапирганида кўнглига кундан-кун кўпроқ ғулғула солаётган бу мо-жародан ўзини секин суғуриб олишни, шу билан ҳар қандай эҳтимолнинг олдини олиб қўйишни кўзлаган эди. Бироқ Саида бунга оддий бир жароҳат деб қарамагани, унинг остидан бошқа бир иллат қидириб, ҳар бир икир-чикирга айрим диққат ва эътибор билан қарагани Зулфиқоровни ваҳимага солиб қўйди. У нафаси қалтираб, «қилт» этиб ютинди-да:

— Энди опа, ихтиёр сизда... ҳақ гап шу... — деди. Қайси? — деди Саида.

— Аҳмоқчилик бўлган эди. Энди бўлмайди...

— Энди бўлмаслигига менинг ҳам кўзим етади, — деди Саида кетгани кўзгаллиб, почтани қўлига олар экан, — менга сабабини айтнинг. Хўп, майли, нима учун хотин устига текканини Меҳрихоннинг ўзидан сўрармиз, сиз нима учун хотин устига хотин олдингиз?

Саида яна жойига ўтирди.

— Аҳмоқчилик... — деди Зулфиқоров ва бошини яна ҳам қўйи солди.

— Бу жавоб эмас. Кўп хотин олишни сиз чиқарганингиз йўқ, бу нарса бурун ҳам бўлган: бировни давлат, мансаб қутуртирган, бировга бемчинат хизматкор керак бўлган... Сиз-чи? Давлатингиз йўқ, звено бошлиғи бўлиш кўп ҳам қутуртирадиган мансаб эмас, ёшингиз бир жойга бориб қолган... Эл кўзида шундай маломатли, қонунга қараладиган бўлса, шундай қалтис йўлга юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима далда берди?

Зулфиқоров ерга қараганича жим қолди, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. Саида жуда чарчаганини, ҳозир бориб дам олмоқчи эканини айтиб, узр сўради. Зулфиқоров чойнакни олиб, эшикка томон йўналди, чақириб қолармикан деган умидда бўлса керак, битта-битта қадам босиб бориб эшикни шошмай очди, чиқиб секин, зичламасдан ёпди, қабулхонада бирпас турди-да, Саида чироқни пуфлаб ўчиргандан кейин чиқиб кетди.

Саида ҳужрасининг эшигига калит солаётиб дераза томондаги каттакон анжир остида оқ шарпа қимирлаганини пайқади. Шарпа ғойиб бўлиб, хотин кишининг «сизни пойлаб ўтириб пинакка кетибман» деган товуши эшитилди ва муюлишдан оқ кийинган кимдир чиқиб келди. Саида унинг ким эканини биллолмади, эшикни очди, чироқни ёқиб, аёлни ичкарига таклиф қилди. Остонада оқ шойи кўйлак, тагдўзи дўппи кийган, ўзи қора, бўйни калта, пакана ва семизгина бир жувон пайдо бўлди. Саида курси қўйиб берди. Жувон қоп-қора қўлидаги оқ рўмолчасини маҳкам сиқимлаганича бориб курсига ўтирди. Уйни жуда ўткир совун ҳиди тутиб кетди.

— Мен Меҳрихон бўламан, — деди жувон хиёл қийшанглаб. — Қатнай бериб ўлдим. Сизни ҳеч холи тополмайман... Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш, шунга келдим...

— Қанақа масала? — деди Саида талмовсираб.

— Мажлисда қайси хотининг деб танқид қилган экансиз-ку!.. Шунга айтмоқчи бўламанки, мен у кишига теккан эмасман, у киши мени олган эмас!

Саида бу аёлни дарров ёмон кўриб қолди ва буни яширолмади.

— Зулфиқоров эрингиз бўлмаса, кимингиз деб биланмиз, ўйнашингизми?

Жувон бир чўчиб тушди.

— Вой, қиз нарса, шунақа гапни оғзингизга олгани уялмайсизми?!

Саида унинг афтига қараб кулимсиради.

— Қилмишингизга ўзингиз яхшироқ, оғизга олса бўладиган бўлак от қўйиб беринг бўлмаса...

Жувон рўмолчаси билан кафтини қаттиқ-қаттиқ ишқаб ерга қараганича жим қолди.

Саида бошда уни Зулфиқоров билан бамаслаҳат келган деб ўйлаган эди, бироқ бири тавба қилиб тургани ҳолда бирининг тониши икковининг бу яқин орада кўришмаганини, эртага маломатга қолиш хавфидан ҳар қайсиси ўзича, ўз билганича қочаётганини кўрсатар эди.

Жувон Саиданинг, бояғидай жавобига, сўз қаҳат саволларига қарши ҳеч нарса деёлмаганидан кейин таслим бўлди, ундан мурувват умидвор бўлиб, Зулфиқоров билан бўлган муносабатини ва бу муносабатнинг тарихини гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ кулиб, гоҳ Зулфиқоровни ва гоҳ ўзини қарғаб батафсил гапириб берди.

Меҳри онасидан ёш қолган бўлиб, балоғатга етгунича отасининг қўлида ўсган. Отаси уни қирқ иккинчи йилнинг охирларида ўзининг розилиги билан шу колхознинг темирчиси Усмонжон деган меҳнаткаш, одобли бир йигитга берди. Орадан икки ой ўтиб, отаси ўлди. Усмонжон армияга кетди. Бу вақтларда «Бўстон» га уя қўйган раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар жуда ҳаддан ошган, ибо-андишани билмайдиган бўлиб қолган эди. Мана шулардан бири Меҳрига чанг солди. Меҳри звено бошлиғи бўлиб кўтарилди. Ҳар йили планини зўрға учма-уч келтириб юрган звено ўша йили бир юз йигирма процент бажариб, Меҳри катта мукофот олди. Бироқ Меҳрининг ови ўша йили бароридан келди, холос, жиноятчилар тўдаси фош қилингандан кейин икки йил устма-уст план тўлмади, учинчи йил зўрға тўлди.

Бу орада Усмонжон армиядан соғ-саломат қайтиб

келди, хотинининг хулқ-ахлоқини фронтдаёқ эшитгани учун, уйига кирмади; аввал темирчилик дўконининг орқасидаги пачоққина бир ҳужрада истиқомат қилди, кейин колхоз қуриб берган икки хонали уйга кўчди; бир йил ишлаб рўзгор орттириб, ўша вақтда фермада сут соғувчи бўлиб ишлайдиган Умидага киши қўйди. Меҳри Умидани яхши билар эди: эри урушнинг дастлабки кунларидаёқ ўлган, ҳозир онаси билан туради. Меҳри, гарчи Усмонжондан буткул умид узган бўлса ҳам, хўп куйди; бир-икки кундан кейин «Умида кўнмабди, мен қайнанами иккинчи онам деб биламан, онам билан бирга уни ҳам бағримдан чиқармайман дебди» деган гапни эшитиб хўп суюнди. Бироқ Усмонжон икки қайнанали бўлишга розилик берган бўлса керак, орадан бир ҳафта ўтмай тўй бўлди. Тўйдан кейин Меҳри: «Барри бир буларнинг турмуши бўлмайди, бир куёвга битта қайнана ортиқчалик қилади-ю икки қайнана, хусусан, ўлган эрининг онаси билан турмуш бўладими», деб ўзини овутиб юрди. Кунлар ўтди. Ойлар ўтди. Меҳри бу онлага кўз-қулоқ бўлиб кўни-кўшидан гап олиб юрди. Жимжит. Ёшлар хизматда, кампирлар ҳурматда. Йиллар ўтди. Булар ўғил кўришди, Меҳри бир куни болани дарвозанинг олдида кўриб ўртаниб кетди, уни маҳкам ушлаб бағрига босди, гижимлаб, юзларидан тишлаб, йиғлатиб қўйиб юборди.

Бу орада Усмонжон ўқиб, гараж мудири бўлди. Умида правление секретарлигига кўтарилди.

Зулфиқоров Меҳри билан мана шу кунларда дон олиша бошлади.

Бир куни райондан артистлар келиб ойдинда катта концерт беришди. Конферансье сўзга уста ва жуда қизиқчи йиғит экан, ҳар икки номер орасида илғор колхозчиларга тегишиб, қолоқлар тўғрисида тугилмаган гапларни айтиб, ҳаммани хўп кулдирди. Бироқ Меҳрига концерт татимади—ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган бир дугонаси ҳақида конферансьенинг шеър билан айтган мақтов сўзлари уни жуда-жуда ўртаб юборди. Шунда иттифоқо унинг ёнида ўтириб қолган Зулфиқоров Меҳрининг кайфиятини пайқаб, қулогига «кўп куя берманг» деб пичирлади-ю, концертдан қайтишда уни хилватга тортиб: «Бир-биримизга қарашиб юборсак, икковимиз ҳам рўёбга чиқамиз», деган мазмунда шама қилди. «Қарашиш» сўзи Меҳрига бегона эмас, чунки звено бошлиғи бўлган йили планини

ошириб бажарганида, албатта, правление аъзоларидан бири «қарашиб» юборган эди. Шунинг учун бу ҳақда Зулфиқоров иккови тез битишди ва бу йил Меҳри Зулфиқоровга, янаги йил эса Зулфиқоров Меҳрига «қарашадиган» бўлди.

Меҳри ўша йили бригадирнинг кўзини шамғалат қилиб звено аъзолари терган пахтадан пича-пича уриб, ўзи терган пахтанинг қарийб учдан бирини Зулфиқоров звеноси ҳисобига ўтказди. Натижада Зулфиқоров звеноси планини бир юз ўн икки ярим процент бажарган бўлди. Меҳрининг плани саксон саккиз процентга қолди. Ер-сув, кучи баравар, ҳар жиҳатдан тенг шароитда бўлган бу қўшни звенонинг бири планини ошириб бажаргани ҳолда, иккинчиси нега бажаролмаганини ҳеч ким суриштирмади. Ҳисобот-сайлов мажлисида Қаландаров Меҳрини танқид қилди, Зулфиқоровни мақтаб, бригадирликка лойиқ одам деб атади. Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай Зулфиқоров бригадирликка тайинланди. Меҳри звено бошлиғи вазифасидан озод қилинди.

Мана шу қалбаки иш Меҳри билан Зулфиқоров орасида алланечук яширин бир муносабат пайдо қилиб қўйди. Шунинг учун Меҳри звено бошлиғи вазифасидан озод қилинган куни Зулфиқоров кўнгил сўрагани унинг уйига кечаси хуфтондан кейин боришни лозим кўрди ва шунда ҳам эшикдан кирмай девор ошиб тушди, унинг бу қилмишини Меҳри ҳам табиий ҳол ҳисоблади.

Орадан уч-тўрт ой ўтди. Бу орада Зулфиқоров шаҳарга борганида Меҳрига бир кийимлик марғилон атласи, районга борганида кострюль-термос, яна бир районга борганида шахмат туфли совға келтирди ва буларни кечалари гоҳ девор ошиб, гоҳ томдан тушиб берди. Ниҳоят, Май байрами арафасида Зулфиқоров чўнтагига бир шиша ўткир вино солиб девор ошди...

У ҳар сафар девор ошганида, энди колхозда «катта қозиқ» бўлиб қолганини айтиб, Меҳрига шон-шуҳрат ваъда қилар эди.

Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, бари бир, кўпга бормай миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшитиб қолди. Шу вайдан Зулфиқоровнинг уйида кўп дилсиёҳликлар бўлди. Хотин дод солиб Меҳрининг бошига бормоқчи, уни юлмоқчи, идорага судрамоқчи бўлганида Зулфиқоров, «агар шундай қиладиган бўлсанг, бошимни олиб кетаман, олти бола

билан қолаверасан» деб қўрқитди. Жуда ҳам ён бермаслик ва бошлаган жанжалини бекорга кетказмаслик учун хотин аразлаб синглисиникига кетиб қолди ва бир ҳафта қорасини кўрсатмади.

Мана шу кунлардан бир куни колхозга райком секретари Қодиров келди. Унинг мўлжали ҳамма бригадаларнинг ғўзасини кўриш эди. У обед вақтигача икки-уч бригадани кўриб, тахминан, обед вақтида Зулфиқоров бригадасига ўтиши керак эди. Шунинг учун Қаландаров Зулфиқоровга ош буюрди. Шунда Зулфиқоров таваккалли бир иш қилди: ошни дала шийпонида эмас, шу ерга яқин Меҳрининг уйида ташкил қилди. Унинг режасига кўра райком секретари билан колхоз раисининг бу уйга кириши, яна ош ейиши Меҳрининг орбўйини кўтариши, унинг ҳақида гапириб юрган, гапириши мумкин бўлган одамларнинг оғзини боғлаши, шу билан миш-мишларнинг дамани кесиши керак эди. Қодиров Меҳрининг ким эканлигини билмас эди. Қаландаров ош нима учун дала шийпонида эмас, бу ерда қилинганига эътибор қилмади. Зулфиқоровнинг режаси, дарҳақиқат, кутган натижасини берди: эл кўзида Меҳрининг қомати кўтарилди, миш-мишларнинг дами кесилди, ҳатто «Меҳри яна звено бошлиғи бўлар эмиш» деган гап тарқалди. Ҳаммадан ҳам муҳимроғи — Зулфиқоров унинг уйига кечалари эмас, кундуз куни истаган вақтида, девор ошиб эмас, эшикдан кирадиган бўлди. Бу ҳол авваллари халойиқнинг ғазабини, нафратини келтирган бўлса ҳам, бориб-бориб одамларнинг бир қисми кўникди, бир қисмининг эса дами ичида бўлиб қолди. Шу билан булар орасидаги муносабат ярим расмий тусга кирди. Зулфиқоров бир товоқ ош қилиб домла-имом топиб келди-ю, хутба ўқитиб олди.

— Мен бу итга қанақа қилиб иккинчи хотин бўлиб қолганимни ўзим ҳам билмайман, — деди Меҳри ўпкасини тутолмай.

Саида унинг силлиқ қилиб таралган ва йилтиллаб турган сочига, ўз аҳволини идрок этиб, мусибатдан бирпасда сўлиган чўтирроқ, тўла юзига қаради ва ўзича гапиргандай, ўйчан:

— Ит очиқ қолган қозонни ялайди, — деди, кейин сўради: — Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

Меҳри бирдан бошини кўтариб унга қаради.

— Билмайман...

— Маълумотингиз борми?

- Етти йиллик...

-- Яна ўқийсизми?

Меҳри қўрқиб кетди.

— Нима эди, колхоздан ҳайдайсизларми?

Саида кулди.

— Ҳозир ҳеч ким бунақа масала қўяётгани йўқ, агар қўйилса, мен сизни колхоздан ҳайдамасликка қўл кўтараман. Мен бошқа нарса демоқчиман. Эгри қадам қўйиб йиқилган ўзингиз-у, яна «бевафо дунё» дер эмишсиз, колхоз раҳбарларидан ўпкалар эмишсиз. Колхоздан кўнглингиз совибди, ишга қўлингиз бормас эмиш. Бир оз шабадалаб, колхозга бошқа эшикдан киришг демоқчиман. Бошқа эшикдан кириб яхши ишласангиз, эгри йўлдан бориб эришолмаган мартабага тўғри йўлдан бориб эришасиз. Колхозга агроном керак, телефонист керак бўлади, радиотехник керак бўлади. Янги касб, янги ҳунар кўп. Мен колхозчилардан бирмунча кишини ўқишга юбориш масаласини қўйганман, бу масала яқин орада ҳал бўлиши керак. Агар ўқишни хоҳласангиз сизни кўзда тутаман. Ким бўлишни хоҳлар эдингиз?

Меҳрининг кўзларида қувонч, миннатдорлик туйғуси порлади.

— Ўқийман! Ўйлаб кўрай. Бирорта ўқишни танлаб сизга айтаман!

Меҳри таъна-дашном, шовқин, дўқ кутиб, қайғу-ҳасратга тўлиб, зор-зор йиғлаб чиқишни бўйнига олиб кирган бу ҳужрадан юрагини зулукдай сўриб ётган алланималардан қутулиб, кўнгли ёришиб чиқди. У Саида билан хайрлашиб, бир неча қадам босганидан кейин қайтиб деразадан бошини тикди ва қувноқ товуш билан:

— Саида опа, — деди гарчи Саида ундан саккиз-ўн ёш кичик бўлса ҳам, — мени қайси ўқишга муносиб кўрсангиз ўшанга ёзинг! Сиз нима десангиз шу!..

Х

Саида ўзида йўқ хурсанд эди.

Клубда ўтказилган бирмунча тадбирлар шу дамгача ўзини қаёққа уришни билмай юрган йигитларга, қайси тешикдан нафас олишини билмай димиқиб юрган қизларга, умуман план, процент, мажлисдан ҳам бошқа гап эшитишга муштоқ бўлиб юрган аҳолига янги бир олам очиб берди. Булар Саиданинг олдига ҳар куни бир таклиф, бир талаб, бир илтимос, бирон арз би-

лан, бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайсиси унинг ҳар бир сўзини тиллога тортиб олар эди.

Мана шу фаолият, шу ташаббус руҳи пахта парваришида илғорларнинг тажрибасини умумлаштиришга бағишланган кенгашда ҳам кўринди. Бу хилдаги кенгашлар илгарилар ҳам кўп бўлган, лекин бу кенгашларнинг кўпида илғор киши қайси йўл билан яхши натижага эришганини айтиб бериш, шу билан бирон нарсани майдонга ташлаш ва кўллаш, мавжуд бўлган бирон нарсани рад қилиш, тортишиш, яъни ҳақиқатни юзага чиқариш учун эмас, бирор обрўли киши айтган фикрни ёки юқоридан тушган кўрсатманинг тўғри эканини тасдиқлайдиган қуйма гапларни гўладай териш учун минбарга чиқар эди. Бу кенгашда ҳар ким ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига тугиб юрган дардини бамайлихотир, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан, хавотир олмасдан, тап тортмасдан айтди, истаган таклифини қилди. Докладчи Исмоилжон Норматов охирги сўзида буни мамнуният билан қайд қилди.

Кенгаш ўтган куни кечаси Қаландаровдан телеграмма келди. Қаландаров телеграммани Саиданинг номига юбориб, тўртинчи число соат бир яримга станцияга машина чиқаришни сўрабди. Саида суюниб кетди: «Хайрият, ўз қилмишини ўйлаб кўрибди, «яраш» деб қўл узатаётди. Шунинг ўзи ҳам катта гап...».

Саида унинг «яраш» деб узатган қўлини икки қўллаб олиш учун правление аъзоларидан бир-икки кишини ёнига олиб кутгани чиқмоқчи бўлди. Шунда Умида унинг хаёлига ҳам келмаган ва жуда маъқул бир гапни айтиб қолди — раис ҳақида ҳамон ўрмалаб юрган миш-мишларга узил-кесил зарба бериш учун уни кутиб олиш маросимини кенгроқ уюштиришни таклиф қилди. Бу таклифни Исмоилжон ҳам жуда маъқул кўрди.

Партбюро аъзолари, идора хизматчиларидан бир неча киши, бригадирлар, звено бошлиқларидан иборат яқин йигирма киши бўлиб станцияга раисни кутиб олгани чиқилди. Қаландаров поезддан тушар экан, буларни кўриб аввал ҳайрон, кейин ўзида йўқ хурсанд бўлди; ҳаяжон ичида келиб аввал Саидага қўл берди, кейин бошқалар билан сўрашди. Шундоқ бўлса ҳам раис «Победа»нинг олдига ўзи ўтириб, Умида, Исмоилжон ва Саидани орқасига таклиф қилди.

Бир оз юрилгач, Қаландаров кўк саквояждан пачоқ бўлиб кетган бир шляпани олди, тиззасига кийди.

зиб у ёқ-бу ёгини ростлаган бўлди-да, авайлаб икки бармоги билан бир чеккасидан кўтариб Саидага узатди.

— Қани, синчалакхон, қизим, мана буни кийиб олинг-чи!.. — деди ва шу билан, чамаси, мен сени ўшанда ҳам ҳақорат қилиб эмас, суйиб синчалак деган эдим демоқчи бўлди.

Булар орасида бўлиб ўтган можародан на Умиданинг хабари бор эди, на Исмоилжоннинг. Шунинг учун иккови ҳам тушунолмади; раис нима учун шляпа олиб келибди, нима учун уни синчалак деб атапти?

— Аячамга ғалати от қўйибсизми, Арслонбек ака? — деди Исмоилжон.

Қаландаров Исмоилжоннинг саволига эътибор қилмай, колхоздаги ҳол-аҳволни сўради.

Раисни кутиб олгани чиққан кишиларнинг деярли ҳаммаси унинг уйига кирди, лекин кўп ўтирмай, ҳамма ўз юмушига кетди. Саида ўзи ёлғиз қолиб, раис йўғида қилинган ишлар, бўлган гапларни батафсил сўзлаб берди. Қаландаров пахта парвариши тўғрисида ўтказилган кенгашда айтилган гапларни жуда қизиқиб, хурсанд бўлиб эшитди, ҳатто Исмоилжондан мамнун бўлди, клубда аёлларга ўқилган лекциядан кейин тушган саволлар, тарқалган миш-мишларни эшитиб хўшкулди; колхозчилардан бирмунча кишини ўқишга юбориш фикрини маъқуллади ва рўйхатни ўзи кўрмоқчи бўлди; Зулфиқоров билан Меҳри тўғрисидаги гапларни эшитиб жон-пони чиқиб кетди ва эртагаёқ мажлис қилиб, икковини ҳам колхоздан ҳайдайдиган бўлди. Бироқ Саида улар орасидаги ғайри расмий муносабатнинг расмий тусга кириб кетишига қисман Қаландаровнинг ўзи ҳам сабаб бўлганини айтганида, раис ҳовуридан тушди, ҳатто бир оз хижолат бўлди.

— Менинг ҳисоботим шундан иборат, қаноатланарли деб топарсиз деган умиддаман, — деди Саида тегишиб.

— Беш! Беш! — деди Қаландаров, — баракалла!

— Энди сиз қачон ҳисоб берасиз? Мусобақадодобластда қанақа янгиликлар бор экан, нимасини танқид қилдиларинг, нималар ўргандиларинг... Эртадан кейин мактабларда ўқиш йилининг якуни тўғрисида очиқ партия мажлиси ўтказмоқчи эдик, биринчи масала қилиб сизнинг ҳисобингизни қўйсак яхши бўлар эди.

— Майли, — деди Қаландаров мамнун бўлиб. —

Сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жавраб берсам нима қипти!

— Яна бир нарса... — деди Саида кетгани кўзга-либ, мактаблардаги коммунистларни ўз ҳисобимизга кўчиртирдим. Ҳаммаси ҳар ёқда экан...

Колхозга қарам бўлмаган ва раисга итоат қилмайдиган, шунинг учун партия мажлисларида ўзларини мустақил тутадиган мактаб коммунистларини Қаландаров бир вақтлар райком орқали бошқа партия ташкилотларига ўтказиб, «ортиқча ғалва»дан қутулган эди. Саида партия ташкилотини кучайтириш мақсадида буларни қайтарди ва масаланинг тагидан хабардор бўлгани учун, Қаландаров нафсониятга бормасин деган мулоҳаза билан ҳозир буни айтиб қўйишни лозим кўрди. Қаландаров қошини чимирди.

— Ҳмм... Ўша ёқларда юравергани маъқул эди. Ҳеч қайсиси пахтани билмайди, бошқа масала бўлса маҳмаданалик қилиб, қулоқни қоматга келтиради.

Саида ёлғондан ҳайрон бўлиб қолди.

— Ие, бу ёғидан хабарим йўқ экан... Энди бўлар иш бўлди, Арслонбек ака, қайтармайлик...

Қаландаров ноилож розилик берди.

Саида кетди.

XI

Раис ҳақидаги миш-мишларни эшитиб «раисликдан бекор бўлмаса гўрга эди» деган ваҳимада гиззалари қалтираб, Саида билан Исмоилжонга эҳтиётан қўш салом қилиб юрган Эшон кутиш маросимини кўриб жони кирди-ю, меҳмонлар кетгандан кейин ярим кечагача ўтириб, бу кунларда ўрмалаган гапларни, бўлиб ўтган воқеаларни Қаландаровга тўлиқ ва ҳар бирининг маъзини ўзича чақиб айтиб берди. Бундай кезларда кўп ҳам ҳовлиқмайдиган бўлишига, бунинг устига Эшон гапга келганда бурганинг йўталидан бўрон кўтаришга қодир эканини билишига қарамай, Қаландаров хийла вақтгача ухлалмай ўйлаб ётди: «Бу қиз кўнглида кек сақлайдиган, ундан ҳам ёмонроғи — шунақа ишлар қўлидан келадиган экан-да! Лекин, шунча ишни қилиб қўйиб, станцияда тухумдан янги чиққан оппоққина, беозор жўжадай чурқиллаганига қойил қолиш керак! Ё алҳазар, жиндаккина жуссасига шунча айёрлик, шунча макр-хийла сифса-я! Бошқа ҳеч ишда бўлмаса-да, айёрликда чиндан ҳам осмонни кўтаргүлик чоғи бор-ку!..»

Қаландаров эртасига, кундагидай, саҳарда идорага чиқди, одамлар билан дод-муомаласини битирди, лекин юрагининг бир чеккасини қўрғошиндай босиб, зулукдай сўриб турган ғашлик кайфиятини заррача ҳам юзага чиқармади; Саида билан кечагидан ҳам очилиброқ гаплашишга ҳаракат қилди; уйига кириб нонушта қилди-ю, хўжаликни айланди; чорвачилик фермасини кўриб таъби очилди, бинокорлик бригадасининг ишдан норози бўлди, боққа кириб бирмунча амр-фармонлар берди, идорага кириб бухгалтер билан узоқ суҳбатлашди, паррандачилик фермаси мудирини бир вақт хафа қилган эди, ҳозир кириб бир яхши ишини баҳона қилиб, ўша қаттиқ гапларни кўнглидан чиқарди... Қаландаров хўжаликни айланиб юриб бир нарсани пайқади: ҳамманинг оғзида Саида ва ҳамма унинг номини ёшига номуносиб бир ҳурмат билан тилга олади! Саида «Бўстон»га келгандан бери аёл кишининг меҳри, партия ходимининг адолати, ёшлик ғайрати ва иштиёқи билан катта-кичикнинг қалбига йўл топаётганидан, колхоз ҳаётига кириб-киришиб бораётганидан беҳабар бўлган Қаландаровни бу ҳол сескантирди, унинг юрагида Эшон тутатган оловни аланга олдириб юборди. У ўзини овутиш, совитиш, ғазаб туғдирадиган фикр-хаёлларнинг хуружига йўл бермаслик учун мўлжалида бўлмаган жойларга ҳам борди.

Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қоши паст, бир қоши баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди; деразанинг тагида қаторлашиб ўтирган икки ўқитувчи ва мактаб директорини кўриб баттар жини қўзғади; докладнинг ундан-бундан олиниб чатилган бош қисмини таталаб, баъзан сўзларга тили келишмай, ёзувнинг баъзи жойларини чиқаролмай ўқиди; оғзаки кўп гапирмади; тушган бир-икки саволга юраги торлик қилиб қисқа ва тумтоқ жавоблар берди. Докладнинг бемазалигини, раиснинг кайфиятини кўрган одамлар бошқа саволлар беришмади. Саида докладнинг бош қисмини Умида айтганидай, Эшон тузганини, оғзаки қисмининг ҳам шу аҳволда бўлишига Қаландаровнинг кайфияти сабаб эканини билди-ю, докладни тайёрлашга ўзи бош қўшмаганига ачинди; унинг кайфиятидан ташвишга тушиб қолди: «Нима бўлди экан, кеча ҳамма нарсани очиқ-ойдин айтган эдим, ҳаммасига тушунган, хурсанд бўлган эди-ку...»

Биринчи масала тугаб, иккинчи масалага ўтилганда, Қаландаров ўрнидан турди. «Гаплашиб турунлар-чи», деди-ю, чиқиб кетди. Мажлисни олиб бораётган Умида ср остидан Саидага қаради, Саида кўзи билан «давом эта бер» деб ишора қилди, чунки бошқа чора йўқ, ҳозир, очиқ партия мажлисида уни тартибга чақириш ноқулай эди.

Саида эртасига эрталаб Қаландаровнинг кечаги кайфиятига нима сабаб бўлганини билиш, бирон кор-ҳол рўй берган бўлса, шунга қараб иш туттиш учун унга учрашишни зарур топди ва ўқишга юбориладиган колхозчиларнинг рўйхатини кўрсатиш ва маслаҳатлашиш баҳонаси билан учради. Қаландаров ҳар кунгидай саданинг остида одамлар билан муомаласини битириб, чой ичгани энди уйига кетмоқчи бўлиб турган эди, Саидани кўриб, ўзини хурсанд кўрсатишга тиришди.

— Яшанг, яшанг, синчалакхон, — деди кўзлари атрофида ажин пайдо бўлиб, — болалар бебош бўлиб кетаётган эди, клуб атрофида айлангириб қўйибсиз.

Саида келиб, унинг ёнига ўтирди.

— Армияга бориб келган йигитларимизнинг ҳаракати билан ҳозир клубда радио, мотор, миллий музика тўғаракларининг кўланкаси кўриниб қолди. Лекин ускуна йўқ. Шу тўғаракларни ускуналаб берсангиз... Сметамизда фойдаланилмай қолган пул кўп.

— Майли, ҳар қанча пул керак бўлса берамиз.

Саиданинг назарида Қаландаровнинг кайфи чоғ кўринди.

— Яна бир масала, Арслонбек ака, — деди Саида чўнтагидан блокнотини олиб, — колхозда анчагина ўрта маълумотли қизлар бор экан, шулардан ҳар хил мутахассислар тайёрлаб бўлмасмикин? Мен бир қанчаси билан гаплашдим. Шулардан бир қисмини курсларга, ихтисос мактабларига юборсак. Қишлоқда янги касб кўп...

Қаландаров рўйхатни унинг қўлидан олди.

— Тракторист қилмоқчимисиз?

— Йўқ, хотин кишининг трактор минишига қаршиман. Уруш йилларининг йўриғи бошқа эди.

Қаландаров унга бир кўз ташлаб рўйхатни ўқиди.

— Шафоат Қаримова! Ҳмм... бу хотин эрдан чиққан, уч яшар ўғилчаси бор. Ўғлини кимга ташлаб кетади?

— Онаси бор экан.

— Онаси дардчилроқ... Ҳмм... Нусрат Бадалбоева?..

Ун йилликни яхши битирган эмас, отаси домлани урмоқчи бўлиб баҳо қўйдирган. Азиза Тиллаева... онаси жуда қариб қолган, қишда тўқсон ёшлигини тақдирлаб, кичкина тўй қилиб бердик... Онаси юбормас. Хўш, Лутфи Иноятова... яхши! Ҳожар Турсунова... бир қамчи йўрғаси бор. Буни қўя туринг, бизнинг колхозчилар жуда ҳамниятли бирон кор-қол бўлмасин тағин. Нури Шодиева... жиндай буқоғи бор, лекин ўзи зеҳни ўткир қиз. Меҳри... буни колхоздан ҳайдаш керак, бошқаларга ибрат бўлсин! Раъно Жалилова... байт ёзади... Яхши!

Саида унинг колхозчиларни бунчалик яхши билишини кўриб ҳайрон қолди. У ҳамманинг касб-корини, қандоқ ишлашини, оиласини, феъл-атворинигина эмас, дард-ҳасратини, орзу-армонини, қобилиятини, заиф томонларини ҳам жуда яхши, худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди. Саида унинг колхозчилар орасида шунчалик ҳурмат ва муҳаббатга сазовор қилган фазилатларидан бири, шубҳасиз, шу деб кўнглидан кечирди.

Қаландаров рўйхатни кўриб бўлиб, Саидага узатди.

— Яхши, қаршилигимиз йўқ... лекин бизни беш олти кетмончидан маҳрум қилар экансиз-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, маҳрум бўлмайсиз. Буларнинг ўрнига қирови тўкилмаган кетмончилар топиб қўйганман. Маъқул кўрсангиз, шуларни кетмонга соласиз. Ҳаммомда иккита ҳирсдай-ҳирсдай йигит куни бўйи шахмат ўйнаб ўтиради. Самоварга, менимча, кассирнинг ҳожати йўқ, кассир йигит катакдан кўра далага кўпроқ ярашади. Тахта складидан бир кишини олиш мумкин, склад иши оқсаб қолмайди. Почтачи, баъзи бригадалардаги ошпазлар, гараж қоровули...

Қаландаровнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди.

— Ҳмм... хотинлар хатоимизни топгани тўғри экан-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, сиз буни атайин қилган эмасиз. Бу ҳол фақат бизда эмас, бошқа колхозларда ҳам учрайди. Ишлаб чиқаришда, жамоат ишида эркаклардан қолишмагани ҳолда яна бола туғиб ўстирадиган аёлларга жамият ва давлат алоҳида ғамхўрлик қилиши керак деган гапни ҳали кўп одамлар яхши тушуниб етган эмас.

Қаландаров унга кўз қирини ташлади.

— Хўп, мана, сиз тушуниб етган бўлсангиз, хотинларнинг танқидини амалга оширинг!

Саида қалтисроқ гап айтиб қўйганини пайқаб, ҳазилга ўтди.

— Шундай чиройли танқидга қулоқ осмай бўладими! Гапни қаранг-а: «қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтирибди!..».

Қаландаров кулмади ва анчадан кейин бирдан:

— Хўп, майли! — деди ва бир оз жим қолганидан кейин давом этди: — Ҳисобли дўст айрилмас деган гап бор, орамиздаги баъзи бир гапларни ҳисоб-китоб қилиб чўтдан чиқариб ташласак дейман...

Саиданинг юраги шув этиб кетди.

— Марҳамат... нима гаплар экан?

— Бутун бир рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қўлган экан. Бизнинг жиянимиз тўғрисидаги арзимайдиган масалани пардозлаб кеча мажлисга солганингиз менга унча ботмай турибди. Ун бир яшар қиз болани эгов қилиб, бизнинг обрўйимизни эговламасангиз ҳам бўлар эди. Бу тўғрида мактаб директори, ўқитувчилар гапирса ўзимга олмас эдим, нега десангиз, маҳмаданалик — касби...

— Арслонбек ака, биз масалани тайёрлашга, ўтказишга шунча вақт, шунча меҳнат сарф қилганимизда, паинки бировнинг обрўйини тўкиш ёки бировга обрў туғдиришни кўзлаган бўлсак. Мен сизнинг жиянингизни интизомсиз болалардан дедим. Ундан ҳам интизомсиз болалар кўп, лекин мен жўрттага сизнинг жиянингизни мисолга олдим. Сиз буни тушунарсиз деб ўйлаган эдим. Тушунмаслигингизга ишонмайман...

Қаландаров дўғайди.

— Нима қипти интизомсиз бўлиб?

Ўқитувчининг баҳо қўядиган дафтарини ўғирлаб зовурга ташласа, ёнида ўтирган боланинг чўнтагига сиёҳ қўйса, синфда ҳамиша сақич чайнаб ўтирса-ю, ҳеч ким уни тиёлмаса...

Қаландаров дўнғиллади:

— Сақич чайнаса чайнагандир, қиз бола, лекин бошқасидан хабарим йўқ!

— Ҳамма иллат мана шунда! Кўп ота-оналар мактабда болалари нима қилиб юрганидан, қанақа ўқиётганидан беҳабар, ўқитувчи хабар бергани, гаплашгани келса ота «онасига айт» дейди, она отасига ҳавола қилади — иккови ҳам қулоқ солмайди.

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Ҳўқитувчи бўлиб нон егандан кейин болаларни ўзига ром қилсин, босиб олсин-да!

Саида кулгига олди.

— Қанақа қилиб? Масалан, сизнинг жиянингизни ўқитувчи ўзига қанақа қилиб ром қилиши, босиб олиши мумкин? Сиз жиянингиз олдида ўқитувчини сенсирасангиз, унинг шаънига ҳар хил гаплар айтсангиз, калака қилсангиз, иш буюрсангиз...

Қаландаровнинг жағи қимирлаб, томирлари бўртди, қулоқларигача қизариб кетди. У энгашиб этигининг қўнжини тортар экан:

— Бизнинг устимиздан арз қилмаган одам қолмади-да... жиноятимиз кўп, майли, пешанамиздан кўрдик! — деди.

Саида юраги сиқилиб, бирпас нима дейишини билмай қолгандан кейин, ёлворган тарзда деди:

— Арслонбек ака, ҳозир икковимиз жуда муҳим иш тўғрисида яхши гаплашиб ўтирибмиз, нима қиласиз, шундай суҳбатни айнитиб!

Қаландаров унинг гапини ҳам, ўзини ҳам писанд қилмаганини таъкидлаш учун ёнбошлади.

— Мендан жиноят топиб, масаламни қўйишга ишқибоз одамлар илгари ҳам бўлган, лекин ҳеч қайсиси удда қилолган эмас!

Саида унинг кеча тўқими тескари бўлиб юргани ва ҳозир қилдан қийиқ топаётганининг сабабини дарров фаҳмлади: «Раиснинг хатоси, топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади» деган миш-мишга кимдир либос кийгизиб унинг юрагига гулгула солган.

— Арслонбек ака, ифвогарларнинг гапига ишонманг...

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай давом этди:

— Қаландаровнинг масаласи кўрилар эмиш деганда, Қаландаровга орден чиққан эди! Масаласи кўриладиган Қаландаров орденини ўртоқ Калининнинг ўз қўлидан олган эди! Ўртоқ Калинин унинг қўлини маҳкам сиқиб: «Табриклайман, ўртоқ Қаландаров» деган эди. «Қаландаров масаласи кўрилар эмиш» деганда, «Қаландаров ер билан яксон бўлиб ётган «Бўстон» колхозини кўтариб берсин» деган таклиф тушган эди!

— Арслонбек ака, — деди Саида яна ёлвориб, — ифвогарларнинг миш-мишига қулоқ солманг. Мен бу ерга хато топиб масала қўйгани эмас, сизга, колхозга

қўлимдан келганича ёрдам бергани келганман. Бу миш-мишларнинг маъносини, сабабини айтган эдим-ку...

Қаландаров кўзларини ўйнатиб унга яқин келди ва қаттиқ шивирлади.

— Миш-миш? Раиснинг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дотор чертиб, чилдирма базм қилганингиз ҳам миш-мишми? Лекция баҳонаси билан хотин-халажни чувиллатганингиз, раисга қарши қўйганингиз ҳам миш-мишми? Атрофингизга одам тўплаб, мактабдаги коммунистларни олиб келганингиз ҳам миш-мишми?

Саида малол келган бир алфозда:

— Шу гапларни ётиғи билан гаплашайлик, — деди.

Қаландаров ўшқирди:

— Эндими? Ётиғи билан гаплашиш энди эсингизга келдими?

Саида унинг юзига тик қаради.

— Шовқин солманг, атрофда одам бор! Менга олабўжи бўлманг, ёш бола эмасман... қўрқмайман!

Қаландаров сурма ичгандай шивирлаб шовқин солди:

— Биладан, сиз қўрқмайсиз! Суянган тоғингиз баланд! Уртоқ Носировга ҳеч кимнинг бўйи етмайди!

Саида яна совуққонлик билан деди:

— Мен ҳеч кимга суянмайман, йиқилиб кетаётганим йўқ. Суянчиқ зарур бўлиб қолса, Совет ҳокимиятига суянаман...

— Ҳа-ҳа, шунақами, қаматиб қўясанми!.. Мен ҳам ҳеч кимдан қўрқмайман!!!

Шу пайт Умида идорадан чиқиб садага томон кела бошлади. Қаландаров унинг бу ерга келиб, кайфиятдан можарони билиб қолишини истамай дарров ўрнидан турди, сўридан тушиб, унга томон юрди. Уни кимдир телефонга чақираётган экан. Қаландаров телефонда, гаплашди, кейин нонушта қилгани уйига қараб кетди; йўл бўйи ва бутун нонушта давомида борган сайин диққат бўлиб, тажанглиги ошиб, ниҳоят, Носировнинг олдига боришга, Саиданинг дастидан дод деб, унинг бутун қилмишларини бирма-бир айтиб беришга, колхоздан ё мени ол (раисликдан олинмаслигига амин эди), ё Саидани ол деб ультиматум қўйишга қарор берди.

Унинг авзойини кўрган шофёр, маршрут оғзидан чиқши биланоқ, бир босишда машинани вағиллатиб кат-

та йўлга олиб чиқди-ю, ҳаял ўтмай, соатига саксон километр қўйиб, район йўлидан уча кетди. Қаландаров Саиданинг бутун қилмишларини илга тизиб, ҳар қайсисига ўзидан пича-пича қўшиб, ўқланган милтиқдай бўлиб борар эди. Йўл ярим бўлганда унинг кўнглига: «Эркак бошим билан аёл кишининг устидан арз қиламанми», деган гап келди-да, ўз-ўзидан хижолат бўлиб, бенхтиёр рулга тармашиб, шофёрга: «Қайтар!» деб бақирди. Шофёр бирон ҳодиса бўлди шекилли, деб шундай тез бурилдики, машина йўлга кўндаланг бўлганида ағанаб кета ёзди.

Машина яна ўша суръат билан қишлоққа томон уча кетди. «Саиданинг устидан арз қилишга арзимайди» деган қаюот Қаландаровнинг таъбини очиб юборган эди: бироқ машина қишлоққа яқинлашган сайин яна кўнглига гашлик чўка бошлади: «Бу синчалакни уролмасам, сўколмасам, маҳмадана экан, гапига қарши гап тополмасам... Бунақада обрў қолмайди-ку!»

Қаландаров бир нарсага жазм қилди-ю, тўғри идорага кирди, кабинетга кириб Саидани йўқлади. Саида кутубхонада экан, Умида бориб айтиб келди: Қаландаров ишни шовқин солмасдан, қизишмасдан, яхшиликча битирмоқчи бўлди, шунинг учун Саида кирганда:

— Келинг, ўтиринг, — деб жой кўрсатди.

Саида ҳайрон эди. Қаландаров иложи борица осойишта гапиришга ҳаракат қилди.

— Гап бундай, Саидахон... икковимиз бир қозонда қайнай олмаётибмиз. Мен қизиққонроқ, бунинг устига, қўполроқ одамман. Сиз ёшсиз, бунинг устига, аёл кишисиз, ўқиган қизсиз... Ҳар қайсимиз ўз иззатимизда қолсак... Мен жон деб кетар эдим, лекин колхозга кўп меҳнатим сингган, бундан ташқари кетгани қўйишмасам керак деб ўйлайман...

Саида лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Кетгин демоқчимисиз? — деди.

— Тушунадиган одамнинг садағаси кетсанг... Ариза беринг! Мен ўртоқ Носиров билан гаплашаман.

Саида бош чайқади.

— Мен бу ерга ариза бериб келган эмасман, ариза бериб кетмайман. Умуман кетмайман!

Қаландаров гижинди ва нима дейишини билмай:

— Колхоз ёқиб қолган бўлса, эр-пер топиб бера қолай, деди.

Саида унинг афтига қаради.

— Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим, бошқа касбингиз ҳам бор экан!..

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди, бир лаҳзадан кейин яна тутақди.

— Жиноятим бўлса айтинг, мен ариза берай бўлмасам!..

Саида бир оз жим қолганидан кейин ҳамон бир зайлда осойиштагина деди:

— Мени бу ерга жиноят қидиргани юборишгани йўқ, жиноят қидириш керак бўлса мени эмас, ўткир бир терговчини юборишар эди.

— Жиноятимизни топиб, масаламизни қўймоқчи бўлиб турибсиз-ку.

Қаландаров бўлар-бўлмас гапларни тахлаб, ўз наздида Саидани жуда пийпалаб ташлади. Саида бошини қуйи солиб лом демасдан хўп эшитди-ю, Қаландаров ҳордиғини чиқариб бўлгач, бошини кўтарди.

— Арслонбек ака, узоқ вақт танқид кўрмай жуда нозик бўлиб қолибсиз. Анчайин танқид сўзи сизга ўқдай тегадиган бўлиб қолибди.

Қаландаровнинг жони чиқиб кетди.

— Ёлғон! Тухмат! Танқиднинг маъносини ўзингиз тушунмас экансиз. Танқид еган одам хурсанд бўлиши керак, чунки мевали дарахтга тош отилади!

— Мана бу гапингиз тўғри, — деди Саида. — Шу гапни чин кўнгилдан чиқариб айтаётган бўлсангиз, ижозат беринг, мен сизга бир-икки тош отай!.. Кечаги докладингизни олайлик. Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиққа нима бердингиз?

Қаландаров қаттиқ хижолат бўлди, лекин сипоҳгарчиликни қўлдан бермай дўнғиллади:

— Қўлимдан келгани шу.. гапга уста эмасман..

— Бекор гап, Арслонбек ака! Бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солиб тажанг бўлмасдан тузукроқ ўйласангиз. Эшонга ёздирмай, билганингизча ўзингиз гапирсангиз бунақа бўлмас эди.

Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.

— Қим айтди сизга Эшон ёзган деб?

— Уқиган ёзувингизга кўзим тушган эди, Эшоннинг хатини яхши танийман, бухгалтерия ҳужжатларида кўп учрайди.

Қаландаровнинг қути учди: дарҳақиқат, резолюция

қўйиладиган қоғозларга резолюцияни Эшонга ёздириб ўзи қўл қўйиб юрар эди.

— Хатимиз бадхатроқ... — деди Қаландаров ва шу билан докладни ҳам ўзим айтиб ёздирганман демоқчи бўлди.

Саида унинг, ҳар нечук, иқроор бўлганига суюнди-ю, қаттиқ тегмасин деб, чала савод эканини юзига солмади, бошқа гапга ўтди.

— Кечирасиз, Арслонбек ака, ўрни келиб қолди... Эшоннинг хотини масаласи. Ўз боласи юз ўгирган тарбиясиз, жоҳил бир хотинга болалар боғчасини топшириб қўйганингиз тўғрими? Отига Ҳуринисо опам мудир бўлсалар ҳам, боғча Кифоятхоннинг қўлида. Боғча лоақал ўрта маълумотли педагог қўлида бўлиши керак. Ҳуринисо опам ўқиган, бир вақтлар туппа-тузук ўқитувчилик ҳам қилган эканлар, ҳозир нега ишламайдилар? У кишини уй-рўзғор иши билан банд деб бўлмайди, майда болалари йўқ... эртадан кечгача нима қилдилар? Зерикмайдиларми? Агар шуни озодлик деб билсаларинг, бунақа озодликни ҳеч ким ҳавас қилмайди! Ҳайинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса...

Қаландаров сукут қилиб қолди. Шу пайт Ҳуринисо уйдан телефон қилиб, Қозимбек келганидан хабар берди. Қаландаров шошиб чиқиб кетди. Суҳбат чала қолди, лекин Саида бунга ўкинмади — унинг бошқа камчилик ва хатолари тўғрисида ҳозир гапириш нияти йўқ эди, чунки, дарҳақиқат, бутун рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилса-ю, нўхтасини узса, уни яна шу хилда сукут қилдириш осон эмас, эди.

Саида яна кутубхонага кетди.

ХII

Қаландаров ўғли Қозимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйда ўтказди.

Кечаси ётишда у аллақачон уйқуга кетиб пишиллаб қарийб бутун ўринни эгаллаб ётган хотинини зўрға нари сураётган экан, унинг бунчалик семириб кетганини энди пайқайди ва Саиданинг гапи эсига тушди: «Ҳайинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса!..»

Рост, нима бўлиб Қаландаров шу чоққача шунга эътибор қилмаган экан!

Унинг бошида бирдан Саиданинг доклад тўғрисида-

ги гапи айланиб қолди: «Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиққа нима бердингиз?..»

Қаландаров ўйланиб қолди, лекин уни бу гаплар ҳақ эканлиги эмас, Саидадан чиққанлиги кўпроқ банд қилди: «Битта-иккита гапи тўғри чиқиб қолса, бу сийчалар ҳовлиқиб кетмасмикин!»

Бу ҳақда ўйлаган сайин унинг кўнглига ғашлик туша берди, ниҳоят, устига тоғ қулаб келаётгандай бўлди. Эрталаб турганда унинг кўксига Саидага нисбатан аллақандай бир адоват пайдо бўлган эди.

Соат еттиларда Умида Саиданинг эшигини қоқиб, раис йўқлаётганини айтди. Саида дарров кийиниб чиқди. Қаландаров сада остида одамлар билан гаплашиб ўтирган эди, уни кўриб тўсатдан:

От минганмисиз? — деб сўради.

Саида илгари от минган эмас, колхозга келганидан бери бир оз минган эди.

• — Унча-мунча... — деди.

— Ўрганиш керак! — деди Қаландаров. — Колхозчилик!.. Ғўзаларни бир кўриб келайлик...

Саида колхозга келганидан бери далани кўп айланган бўлса ҳам, раис билан юрмаган, уни одамлар орасида, одамлар билан муомаласини кўрмаган эди, шунинг учун жуда хурсанд бўлди. Унинг «колхозчилик» деганидаги кесатиқни пайқамай:

— Яхши бўлади! — деди ва югурганича ҳужрасига кириб, қайта кийиниб чиқди.

Дарвоза олдида Эшон саман от билан кўк тойни жиловлаб турар эди. Қаландаров кўк тойни Саидага берди, саманни ўзи минди.

Той шўх экан, бирон километр юрмасданоқ Саидани толиқтириб қўйди: бошини қўйиб берса, суриб кетади, тортса, ўйноқлайди... Йўқ, хайрият, раис тез-тез тўхтаб, одамлар билан узоқ-узоқ гаплашди-ю, Саидага дам олишгина эмас, унинг одамлар билан муомаласини кузатиш, ҳатто баъзи бир нарсаларни дафтарчасига ёзиб олиш имкониятини берди. Шундай узоқ тўхталган жойлардан бири теплица бўлди. Буларни соч-соқоли бодроқдай оппоқ бир чол қарши олди. Раис отдан тушиб у билан сўрашди, узатган бир пиёла чойини олиб, ҳол-аҳвол сўраганидан кейин:

— Кеча нима шовқин бўлди, отахон? — деб сўради.

Кулиб турган чолнинг чеҳраси бирдан ўзгарди, ёнидаги милтиғини бенхтиёр қўлига олди.

— Шофёр бола... кейин билсам Уроқбойнинг ўғли экан. Шу бола бухгалтердан бир кило помидорга қоғоз олиб келди. Болаларга самовар қўяётган эдим, ана терилган помидор, ўзинг тортиб ола қол, дебман. Тортиб олди. Жўнаб кетаётганида кўнглим тинчимди-ю бориб қарай дедим. Бориб машинасини қарасам, навзам билло, бир кило қаёқда, беш килоча помидор турибди! Тўхта, бола, отиласан дедим!..

Саида бу суҳбатни жуда диққат билан кузатди...

Чол бу гапларни нақадар ҳаяжон билан гапирса Қаландаров шунчалик жиддий қулоқ солар ва оғзини, кўзларини катта очиб, дам-бадам бош чайқаб қўяр эди.

— Яхши қилибсиз, отахон, — деди ниҳоят, — яшанг! Лекин гап шу ерда қолсин. Помидордан тегишини олиб кетдимми?

— Йўқ, ҳаммасини ташлаб, қочиб кетди. Зинанинг тагида турибди.

— Ундоқ бўлса шофёрлардан биронтаси келиб қолса, бериб юборинг, обориб онасининг қўлига берсин. Раис бериб юборди десин.

Чол хўп деди-ю, ҳайрон бўлганича қола берди. Саида дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «помидорни раис номидан унинг онасига элтиб беришади. Воқеадан жабари йўқ онаси хурсанд бўлади ва ўғли келганда, ундан раиснинг йўқлашига лойиқ нима иш қилганини сўрайди. Шунда бола қай аҳволга тушар экан? Бу нарса умр бўйи эсидан чиқармикин?

Отланишди, Саида ҳордиғи буткул чиққан ва тойга ўргангандай бўлди, бироқ ярим километр юрмасдан яна чарчади ва раис қамчининг сопи билан бир эшикни қоққанда яна бир оз дам олишга улгурарман деб отдан дарров тушди. Жуда пишиб қолган бир кампир чиқди, икки билагини билан кўйлагининг устидан иштонини кўтариб, Қаландаровга хира кўзларини тикди.

— Арслонбекмисан?

— Ҳа, мен она. — деди Қаландаров: — Жиянингизни олиб кетгани келдим. Иш топдим.

— О, болам, — деди кампир, — ишга ярамайди! Ақли бўлмаса, кучи бўлмаса...

— Мен топган ишга ақл ҳам керакмас, куч ҳам, лекин ярим меҳнат кунни олади. Одамнинг чиқити бўлмайди, айтиб чиқинг!

Кампир иккала билаги билан яна иштонини кўтарди-ю, кириб кетди ва ҳаял ўтмай қизил яктас, лозим кийган, ўттиз ёшлардаги жуда озгин, тиг тегмагам соқол мўйлови патак бўлиб кетган бир йигитни бошлаб чиқди. Қаландаров йигитни йўлакай ҳаммомда қолдирди ва йўлда унинг ҳақида Саидага гапириб берди. Йигит боёги кампирнинг жияни бўлиб, туғма эси паст, холасининг уйига яқинда келган экан. Қаландаров уни ҳаммомнинг гўлаҳига мўлжаллабди. Гўлаҳга қипиқ ёқилар экан, ҳаммомчи уни оз-оз ташлаб ёндиргани эриниб, замбиллаб ташлар экан. Замбиллаб ташлаганда қипиқ ёнмай, тутаб тамом бўлар экан. Энди бу йигитнинг вазифаси қипиқни тез-тез кураклаб ташлаб туриш, шу йўл билан уни тўла ёндириб, исроф қилмаслик экан. Саида катта бир нарса кашф қилгандай хурсанд бўлиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Одамнинг чиқити бўлмайди».

Ҳаммомдан сал нарида сельсоветнинг секретари учраб раис учун Қаландаровдан қирқта пишиқ фишт сўради.

— Чақасини бухгалтерияга тўланг, болалар ўзлари элтиб беришади. — деди Қаландаров.

Секретарь кулди.

— Уч сўмлик важ, шунга ҳам бухгалтериями!

— Тўкилгандан томчилаган ёмон, ука, томчилаган ёмон! Тўкилганни киши дарров пайқайди, томчилаганни узоқ пайқамаслик мумкин, — деди Қаландаров ва отга қамчи босди.

Секретарь орқадан баланд овоз билан:

— Колхознинг пўлат сандиғига Арслонбек ака қулф эмас, ўзини осиб қўйган! — деб қичқирди.

Раис яна ким биландир гаплашиб қолганда, Саида атайин отдан тушиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Тўкилгандан томчилаган ёмон. Пўлат сандиққа қулф эмас, ўзини осиб қўйган».

Қишлоқдан чиқилгунча яна бир неча жойда тўхталди. Саида тойнинг шўхлигидан ҳам кўра, тушиб чиқаверишдан кўпроқ чарчади.

Дала йўлига чиқилганда Саида бир тажрибасизлик қилди, той ҳадеб сурйшга интила берганидан «бир чоптирай, зорайки чарчаб, бир оз босилса» деган хаёлда бошини қўйиб берди. Шунга маҳтал бўлган той бирдан кўтариб кетди: Саида ҳарчанд бошини тортмоқчи бўлса ҳам, худди тушида уринаётгандай, тортолмас эди.

У эгарнинг қошини икки қўллаб маҳкам ушлаганича энтикиб, дод дегани нафасини ростлолмай борар эди; назарида миғг километр кўринган бир неча юз метр масофани босганидан кейин нима бўлиб ҳушини ўнглади-ю, жиловини силтаб тортди. Той бирдан йўлга кўндаланг бўлиб ўйноқлади, пишқириб олдинги оёқларини кўтарди, чопгандан кейин чарчаб босилиш ўрнига, баттар бўлди. Саиданинг белига оғриқ қирди, тақими шилингандай бўлиб ачишди. У қўрқувдан, оғриқдан не аҳволда, ранг-рўйи қандоқ эканини ўзи тасаввур қилар эди, шунинг учун Қаландаров етиб келиб аҳволини кўрса дарров ювош саманни бериб ўзи тойни миннишига умид боғлади. Қаландаров Саидага бирон шикаст етдиган бўлса олдин олиш мақсадида тойдан ниҳояти бир неча метр орқада келмоқда эди, Саида тойни енгиб олганини кўриб хотиржам бўлди-да, индамай ўтиб кетди, сал нарироққа бориб орқасига қаради:

— От миғиш аёл кишининг ҳунари эмас, лекин сиз отга анча ярашдингиз! — деди.

Шундан кейин Саида унинг ниятини фаҳмлаб қолди-ю, бўй бермасликка тиришиб, жони оғриб турса ҳам ҳазил қилди:

— Мен отга эмас, от менга ярашгандир!

Яна уч-тўрт километр йўл юрилгач, саккизинчи бригада дала шийпонида нонушта қилинди. Агар бирон жуда муҳим иш чиқиб қолмаса, раиснинг «бригадаларни шундоқ бир айланиш» одати йўқ эди, бугун яна партия ташкилотининг секретари билан келганига бригадир ҳайрон ва ташвишда қолди. Шу атрофда ишлаётган колхозчилар эса ниманидир кутиб, шийпон томонга тез-тез қараб қўйишар эди. Қаландаров наридан-бери бирикки пиёла чой ичганидан кейин гўза оралагани ўридан турди. Саида белига кирган оғриқ биқинига тарқалгани, сонлари тарашадай қотиб, тақими ачишиб турганига қарамай, ундан бир қадам-ҳам орқада қолмасликка тиришди. Раис катта йўлдан ичкарида бўлган икки звенонинг гўзасини оралади, ҳеч бир қусур тополмай чеҳраси очилиб шийпонга томон юрди: йўлда учраган бир боладан касал ётган отасининг аҳволини сўради ва бугун кечқурун бориб кўрмоқчи эканини айтди; яқинда эрга теккан бир жувондан турмушини сўради; ўғли тасодифий равишда бировни ов милтиғи билан отиб, оғир ярадор қилган бир чол билан узоқ гаплашди, областга боришда унинг номидан ариза ёзиб, район про-

курорига кирганини, қайтишда яна хабар олганини, прокурорнинг қатъий ваъдасини айтиб, мўйсафидни тинчитди... Саида оғриқ жонини олаётган бўлса ҳам, дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «Қаландаров ким билан нима тўғрисида гаплашмасин, бугун шундан бошқа иши ва бўлак ташвиши йўқдай шошмасдан, жуда берилиб гаплашади ва у одамларда раис мен билан гаплашгани ёки менга шу гапни айтгани атайин келибди деган таассурот қолдиради. Уни колхозчиларнинг ҳурмат ва муҳаббатига сазовор қилган хислатларидан бири шу бўлса керак».

Қаландаров бригадир билан хайрлашишда унга «баракалла» деди. Раис ҳеч қачон бундан ортиқ гап айтмаса ва шуни ҳам ҳар қачон айта бермаса керак, бригадир гул-гул очилиб кетди. Саида бунга ҳам эътибор қилди.

Саида тойини мингани эмас, дийдорини кўргани юраги безилласа ҳам, ноилож бориб ечди. Қаландаров бунни сезиб бир қадар ўнғайсизланди шекилли, бригадирнинг қўлидан саманнинг жиловини олиб, Саидага берди, тойни ўзи минди. Унинг аллақачонлар шундай қилишига маҳтал бўлган Саида саманни дарров минди.

Жўнашди.

Бироқ Саида бўлганича бўлган экан, битта-битта қадам ташаб бораётган саман устида ҳам бутун вужуди ғажиб ташлангандай қақшар эди. Катта йўлга чиққандан кейин той, устида тажрибали одам борлигини сезса керак, ўйноқламасдан, суришга интилмасдан бир қиёмда йўрғалади. Унга етиб юриш учун Саида саманни йўрттириши керак бўлиб қолди-ю, бирон километр юрар-юрмас ичак-чавоғи остин-устин бўлиб, кўнгли озиб кўзи тиниб кетди ва Қаландаровдан тойни қайтариб беришни сўради. Қаландаров унга ер остидан ажабланиб қарар экан, бу талабнинг сабабидан беҳабар, ичида: «Балосан-ку», деб қўйди.

Отларни алмаштириб, йўлда давом этишди.

Той ҳозир Саиданинг остида ҳам йўрғалаб борар, лекин бундан энди фойда йўқ, чунки тортаётган азоби заррача ҳам камаймас эди. Ҳозир унинг фикри-ёди вужудидаги хилма-хил оғриқларга ўзини кўниктириш, бундан баттар оғриқларга ўзини чоғлаш, шу йўл билан ҳар қандай азобни енгишда эди. Саида шу тўғрида ўйлаб борар экан, уруш йиллари ўқиган бир ҳикоясини эслади. Бунда ярадор бир солдат оғриққа қанчалик чидай

олишини синаш, ўзини оғриққа ўргатиш мақсадида энг уқубатли бир операцияни наркозсиз қилдиргани ҳикоя қилинган эди. Буни эслаганда оғриқни енгиш Саида учун азоб чекаётган кишининг ширин хаёли эмас, заруратга айланди. У эгарга гоҳ бир сонини, гоҳ иккинчисини қўйиб, гоҳ оғирлигини эгарга солмай оёқларини узаингга тираб борар эди.

Қаландаров учинчи бригадага тушиб, узоқ гўза оралади. Саида оғриққа сўз бермай бу ерда ҳам ундан бир қадам орқада қолмасликка тиришди ва унга нималар маъқул бўлганини, нималар маъқул бўлмаганини диққат билан кузатди; бу ерда шуни пайқадикки, Қаландаров гўза парвариши тўғрисида одамларнинг фикрига, таклифига қулоқ солар, ҳатто буткул нотўғри фикр айтган одамни ҳам чўрт кесиб ташламас, унга «аввал мана бундай қилиб кўрайлик, бўлмаса сен айтгани ҳам қиламиз» деган тарзда муомала қилар экан.

Қаландаров еттинчи бригаданинг гўзасини йўлакай кўриб борди-ю, дала шийпонида отдан тушмади ҳам, бригадирни чақириб бир-икки савол берганидан кейин:

— Бу ишда қоматингни кўтаролмасанг, қўя қол ука, бошқа иш қил, товуқ боқ, товуқ! — деди ва отининг бошини бурди.

Бригадир ранги бўзарганича қола берди.

— Арслонбек ака, — деди Саида, — бу бригаданинг гўзаси шунақа ёмонми? Мен ёмонлигини пайқамадим, қайси кун келганимда ҳам пайқамаган эканман. Менга кўрсатсангиз, тушунтириб берсангиз...

Қаландаров унга ялт этиб қаради ва илтимосини жо келтиришга мажбур бўлди. Саида раис қаёққа бошласа юрар, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солар, саволлар берар, ёзиб олар эди. Буни кўриб Қаландаровнинг кўнглига «мени буколмайсан деб жўрттага қилаётибди» деган гап ҳам келди.

Улар тўртинчи бригаданинг дала шийпонига келганда, колхозчилар тушликка чиқиб, ёш қора толлар соя солиб турган ҳовуз бўйида овқат еб ўтиришар эди. Ҳамма тўзиди. Қимдир буларнинг қўлига сув қўйди. Бригадир дастурхонга таклиф қилди. Жонсарак тойни ариқнинг нари ёғига қантариб қайтган бир чол Саиданинг сарғайиб кетган юзига разм солиб:

— Саидахон, қизим, сизни от уринтириб қўйибди-ку, — деди.

Чолнинг бу сўзи Саидага алам ўтиб, лабини буриб йиғлашга тайёр турган ёш болага онасининг, «вой, болагинамни ким уришди», деганидай таъсир қилди. Саида аъзойи бадани қизишиб, лўқиллаб оғриётганини, лоҳас бўлиб кетаётганини энди сезди.

Қаландаров олдига келтириб қўйилган бир чинни тўла угра ошга қалампир сепар экан, чолнинг сўзига жавоб қилди:

— Уринса ҳеч нима қилмайди, пишади! — деди ва ошни қошиқсиз, кўтариб ичар экан, ҳар ҳўплаганида ошпазнинг шаънига талай мақтов сўзлари айтди.

Ҳозир Саиданинг томоғидан овқат эмас, тупуги ҳам ўтмас эди, шундоқ бўлса ҳам ошдан бир-икки қошиқ ичди. Одамларнинг гап-сўзи, муомаласидан Саида бу ерга бир неча марта келганини, булар орасига киришиб кетганини пайқаб Қаландаровнинг гаши келди. У косани бўшатиб, яна ярим чўмич сўради: иккинчи косани ҳам таъм олиб, мақтаб-мақтаб ичар экан, Саидани бу одамларга бегона тоифадан қикиб кўрсатмоқчи бўлди:

— Ошдан ичмадингиз-а... Буларнинг овқати оғзингизга ёқмади... ёқмайди!

Саида унинг ғаразини англаб оғринди. Бир тўғрам гўшти беихтиёр олиб оғзига солди, бироқ чайнолмай бутун ютишга мажбур бўлди — тойнинг қалтис ҳаракатларидан, оғриқдан тишини тишига боса бериб, жағлари қотиб кетган эди.

Қаландаров бояги сўзи билан Саидани бошқа тоифадан деган бўлса, энди уни деҳқон ва унинг меҳнатидан буткул беҳабарга чиқармоқчи бўлди.

— Деҳқон! Деҳқонга гўжа бўтқа ҳам паловдай татийди!

— Ҳамма меҳнат ҳам иштаҳа очади, — деди Саида.

— Тўғри, лекин деҳқоннинг меҳнати бошқача... деҳқон йил — ўн икки ой, қишин-ёзин меҳнат қилади! — деди Қаландаров Саидани буткул нодонга чиқарган бир оҳангда.

— Қайси фабрика, қайси завод ёки шахта қиш ёки ёзда тўхтаб қолади? — деди Саида.

Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.

Қаландаров ичида ўзини сўкди: «Шу маҳмадана билан сўз уриштириб нима обрў топар эдим, нима кера-

ни бор эди?» деди-да, мунозара Саиданинг сўзи билан тамом бўлишини истамай:

— Деҳқон билан ишчининг меҳнاتини баравар қилманг, ишчи машинанинг қулоғини бурайди, холос, — деди.

— Қолхоз деҳқоннинг ҳам қўлига машинанинг қулоғини бериб қўйибди-ку, ҳозирнинг ўзида кетмонга қанча иш қолди? Шу яқин йилларда далада кетмон қолармикин? — деди Саида.

Қаландаров унинг гапини эшитмаган бўлиб ўрнидан турди, бориб қўлини ювди. Одамлар дам олгани тарқалишди.

Қаландаров, кўнгли ғаш, ғўза оралагани йўл тутди. Саида яна унинг кетидан юриб, бригадирга айтадиган ҳар бир сўзини яхшилаб англашга, эсда тутишга ҳаркат қилди.

Саида жуда ҳолдан тойди, шунинг учун олдинроқ қайтиб, Қаландаров келгунча ҳовуз бўйидаги сўричада бир оз дам олмоқчи ва ёзадиган гапларини дафтарчасига ёзмоқчи бўлди. Боя Саидага «от уринтириб қўйибди-ку» деган мўйсафид қишлоққа бир омонат бериб юбормоқчи эканини айтиб, олиб кетишни Саидадан илтимос қилди. Саида кўнган эди, мўйсафид супачада турган парқув ёстиқлардан бирини олиб, тойнинг олдига қараб кетди ва ёстиқни эгарнинг устига боғлади. У қанақа омонат эканини Саида жўнагани отланганида билди: яхшилаб боғланган парқув ёстиқ шу чоққача тошкўмирнинг чўғидай туюлган эгарни момикқа айлантирган эди. Саида қаттиқ хижолат бўлди: «Бу мўйсафид аҳволимни қаёқдан билди экан, наҳот юришимдан пайқаган бўлса! Ундоқ бўлса ҳамма пайқабди-да, вой шўрим...»

Саида бир томондан оғриқ, бир томондан хижолатликдан ўлар ҳолатга етган бўлса ҳам, яна бир бригаданинг ғўзаларини кўришда, одамлар билан суҳбатда ўзини тетик тутди.

Идорага қайтилганда Саида тамоман касал аҳволда эди, шунинг учун Қаландаров овқатга таклиф қилганда, лоҳаслигини яширолмай узр сўради ва отини Эшонга бериб, ҳужрасига томон кетди. У ҳарчанд ўзини тетик тутишга, одатдагича қадам ташлашга уринса ҳам, орқасидан қараб турган Қаландаров аҳволини билди ва мийиғида қулиб кўйди. Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқди: Саида

сал кунда одамларга эл бўлиб қолибли, у бормаган бригада, у танимаган колхозчи йўқ!

Саида хужрасига кириб, ўзини каравотга ташлаганича бирон икки соатдан кейин, Эшоннинг хотини Қифоятхон эшикни қоққанда уйғонди. Қифоятхон дастурхонга ўроғлиқ бир коса ош, иккита равоч келтирган эди. Саида равочдан озгина еб, кўнгли очилди, бир-икки ошам ош олди-ю, яна ётди. Қифоятхон унинг касаллигини кўриб кўп меҳрибончиликлар қилди, елкасини, оёқларини силади. Саида яна уйқуга кетди.

ХIII

Саида эрталаб ўрнидан туролмади — оғримаган аъзоси йўқ, назарида жиндаккина иситмаси ҳам борга ўхшади.

Қифоятхон нонушта олиб келди. Саида нонушта қилаётганида, Қаландаров дераза пардаси остидан бошини тикиб ҳол-аҳвол сўради, ўрганмаган одам далада кўп юрса, ҳаво элтади, лоҳас қилади деган гапни кўп писанда қилди ва ҳозир Қозимбек келиб, пенициллин укол қилса «отдай» бўлиб кетишига ишонч билдирди. Саида пенициллин нимага кераклигига тушунмаса ҳам, қуллуқ қилди.

Қифоятхон нонуштадан кейин ҳам кетмай, ўтириб олди, афтидан, боши ёстиққа текканда меҳрибончилик қилиб Саидага ҳам яқин бўлиб олмоқчи эди. Саида ундан-бундан гапириб ўтиришга мажбур бўлиб, боғчадан сўз очди. Саида унинг боғчада ишлашига рози эмаслигини сезиб юрган бўлса керак, Қифоятхон хавотирга тушиб, чулдураб қолди.

— Боғча иши сизга маъқулми, жуда маъқулми? — деди Саида.

— Қандоқ қилай, қўлимдан бошқа иш келмаса... Колхозда осон иш шу-да.

Саида мийингида кулди.

— Боғча иши осон деганингиз билан Ҳуринисо опамнинг бутун рўзғори сизнинг бўйингизда-ку! Агар шу меҳнатни колхозга қилсангиз, ҳар қанақа ишни эплaysиз. Ёш бир жойга бориб қолганда бировнинг эшигида юриб, қош-қовоғига қарашдан оғирроқ иш борми?

— Рост, — деди Қифоятхон сукут қилиб. — Ҳурини-

со баъзан жуда ўтказиб юборади. Қуда бўлганимиз учун кўтараман...

— Қуда бўлганимиз учун ҳам иззатингизда турганингиз яхши. Узоқдаги кишнашар, яқиндаги тишлашар.

Бу гап Қифоятхонга жуда маъқул бўлди, Саидани ўзинга жуда яқин кўрди.

— Нима иш қилсам экай?

Саида ўйлаб туриб:

— Маълумотингиз неча класс? — деб сўради.

Қифоятхон буткул саводсиз эди, Саиданинг саволига жавоб бериб, ўқий олмай қолганининг сабабларини, бутун ўтмишини гапириб берди.

Қифоятхоннинг бобоси Маткарим бўқоқ дардчил бир одам, поякилик қилиб рўзгор тебратар экан, кунлардан бир куни бозорда чилим кўтариб юриб тўсатдан ўлиб қолибди. Бозор тўс-тўполон бўлиб кетибди. Шунда Эрмат баззоз деган бир бой ўликни аравага солдириб, ўйига жўнатибди, кетидан бориб, фарёд чекаётган тул хотинни бир чеккага чақириб кўнгил сўрабди ва қулоғига: «Маткарим ҳожига обрў қилиш керак. Қаъбатуллога бориш ҳар кимга насиб бўлавермайди», дебди Маткарим бўқоқ, ҳақиқатан, болалигида отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан. Эс-ҳушидан ажраган тул хотин бу гапнинг тагида нима борлигидан беҳабар «бир мўминнинг муруввати» деб ўйлабди-ю: «Худò хайр берсин, ўзингиз биласиз», дейишдан бошқа гап тополмабди. Эрмат баззоз бир кечада пишиқ гишдан сағана солдирибди, юз йигирма кишига йиртиш бердирибди, худойи қилдирибди, қисқаси, Маткарим ҳожини катта обрў билан кўмдирибди, қирқини ҳам ўтказдирибди; орадан бир ҳафта ўтгандан кейин кампирнинг олдига чўт кўтариб борибди-да, унинг бўйнига ўн икки тилла қарз қўйиб: «Қиёмат қарзи, ҳожим гўрларида тинч ётиб, қиёматда енгил турсинлар», дебди. Ҳафтасига бир-икки калава ип йигиришдан бошқа ишга ярамайдиган, кўп деганда бундан танга мири даромад қиладиган аёл шунча қарзни қачон, қанақа қилиб узадй? Ҳожи бўлмай ўлгур Маткарим бўқоқ тириклигида танг бўлиб ҳовлини савдога қўйишганда, олти тилладан ортиққа харидор чиқмаган экан. Орадан етти-саккиз ой ўтибди. Баззоз пулини қистамабди. Бир куни маҳалла дастурхончиси келиб тулга: «Бой отам сизни қанотлари тагига олмоқ-

чилар, нима дейсиз?» дебди. Тул «Бой менга оғиз со-
ляпти», деб ич-ичидан суюнибди ва «садақалари кетай»
дейиш билан розилик билдирибди. Шўқ, кейиндан маъ-
лум бўлибдики, базвоз унинг ўшани эмас, ўн еттига ки-
риб бораётган соҳибжамол қизини, яъни Кифоятхоннинг
онасига оғиз солган экан. Дистурхонни хотини ҳовлиқиб
энтикиб, бой йигирма тилла қалини, катта тўй ваъда қил-
ганини, кичик ҳовлисини **хатлаб бермоқчи** эканини ай-
тибди. Бир томондан **камбаралчилик**, қирз ваҳимаси,
ожиз-нотавонлик **туйғуси**, **иккинчи томондан** орау-ҳавас,
умид, ширин хаёллар тул хотинини енгибди. Уч-тўрт кун-
дан кейин бой уч хотиндан иборат совчи юборибди...
Шундай қилиб, Кифоятхоннинг онаси Эрмат базвозга
учинчи хотин бўлган экан.

Бой биринчи хотинидан буткул фарзанд кўрмаган,
иккинчи хотини эса нуқул қиз туғар экан. Биринчи
йили Кифоятхоннинг онаси ҳам қиз кўрибди ва қиз
туққаним бас деган тилак билан қизининг отини Ки-
фоятхон қўйибди. Ҳар иккала кичик хотин эридан юл-
ганини назру ниёз қилиб худодан катта меросхўр,
яъни ўғил сўрар экан. Иккови баҳор фаслида саёҳат
ва зиёрат баҳонаси билан азизлардан ўғил тилагани
Уш пиримга борибди. Тахти Сулаймонга чиқибди. У
вақтда тоғнинг чўққиси — Тахти Сулаймонда бир ғор
бўлиб, ғорнинг ичида чашма бўлар экан. Ким қандай
фарзанд умидида шайхларга назр-ниёз қилиб, шу чаш-
мага ихлос билан бир марта қўл солар экан, шунда
унинг қўлига соққа, ошиқ сингари буюмлар чиқса,
ўғил туғиши, узук, мунчоқ, сирға сингари нарсалар
чиқса, қиз кўриши керак экан. Чашмага Кифоятхон-
нинг онаси қўл солганда тайинли бир хулоса чиқариб
бўлмайдиган нарса — синиқ сопол, кундоши қўл сол-
ганда эса нақд ўғилдан дарак берадиган пичоқча чи-
қибди. Бу ҳол кундошлардан бирининг тўйига, бири-
нинг азасига айланибди. Ғорга чоҳ ёқасидаги «қил-
кўприк» деб аталган тор йўлдан ўтилар экан. Шу
«қилкўприк»дан ўтишда Кифоятхоннинг онаси нима
хаёлга борибди-ю, кундошининг оёғини чалибди. Кун-
доши қалқиб, чоҳга йиқилибди, тошдан тошга урилиб,
юмалаб тоғнинг этагига етгунча бир кўйлак қонли
гўштга айланибди. Қаёқдандир халойиқ йиғилибди,
қий-чув, шовқин-сурон кўтарилибди. Миршаб, авахта...
Бу вақтда Кифоятхон икки яшар экан. Шунда Нусрат
даюс деган бир киши адвокат солиб, қотилани катта

пул бараварига турмадан чиқариб олибди ва аввал Симга, ундан кейин Қўқонга олиб келибди. Қотила турма азобидан ҳам кўра икки яшар қизчасидан айрилганига чидолмай, Нусрат даюснинг ҳамма шартига кўнибди. Шундай қилиб, Қифоятхон Қўқонда Ходабозордаги исловатда эсини танибди. Революция йили ўн тўрт яшар бўлган Қифоятхонни Асқар бойвачча деган бир киши саккизинчи хотин қилиб олибди. Қифоятхон у билан олти йил умр қилибди.

— У ўлгандан кейин ўзимни қўйиб бердим... — деди Қифоятхон. — Яширишнинг ҳожати йўқ... Ўша вақтларда, ундан кейинроқ очилган кўпгина хотин-қизларнинг қонига, эҳтимол, мен, менга ўхшаган аёллар зомин бўлган бўлса...

Кейинчалик ўша эримдан қолган ҳовли, бисот билан Эшонга тегдим. Мана, кўрдингизми, ўқигани фурсатим ҳам бўлган эмас, хоҳишим ҳам... Қозон-товоқ қилишни ҳам Эшондан ўрганганман. Эшон акангиз жуда пазанда...

Қифоятхон Саиданинг гап ва муомаласидан кўксидан туғилган бир туйғу таъсири билан бу гапларни айтишга айтди-ю, кейин ўзига келиб, қўрқиб кетди: «Бу қиз энди мендан жирканмасмикин?» Бироқ Саиданинг юзида ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Саида, ҳақиқатан, бу гапларга чандон аҳамият бермагандай, иш тўғрисидаги гапни давом эттирди:

— Майли, боғчадан кетинг, Арслонбек акамга айтинг, бўшанг. Бошқа иш тўғрисида сиз ҳам ўйланг, мен ҳам ўйлай, кейин гаплашамиз. Агар бирон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўнмасалар, менинг орага тушишим ноқулай бўлиб қолади.

Қифоятхон Саиданинг бу сўзларида ҳам катта саримият сизди ва унга қандай ва қайси тил билан миннатдорчилик билдиришни билмас эди.

Қифоятхон кетгани ўрнидан турди, Саиданинг кўнгли нималар тилашини сўраб, ўзи бирмунча ширин, нордон овқатларнинг номини айтиб, энди чиқмоқчи бўлганида эшик тақиллади. Саида товуш бергандан кейин эшик очилиб, бўсағада новча, бўйни ингичка, қулоқлари елпиғичдай бир йигит пайдо бўлди. Саида дарров билди: доктор Қозимбек.

Қифоятхон докторга курси қўйиб бериб, оёқ учида чиқиб кетди.

XIV

Козимбек ҳамма ёш врачлардай ёшига номуносиб бир улугворлик билан курсига ўтирди, гўё касал кўра бериб одат бўлиб қолган бир ҳаракат ва нигоҳ билан Саидага қаради, кейин билинар-билимас қизарди.

— Таншииб қўяйлик... Козимбек... Ёш врачлардан... Тобингиз қочибди... бизнинг бобой шунақа деб қолдилар...

Саида унинг юзига бир кўз ташлади-ю, кейин ҳаво ранг галстугига, оқ шойи кўйлагини гижимлаб, қоринга ботиб турган энсиз камарнинг зарҳал тўқасига, тиззасида турган озгин бармоқларига қаради ва илжайиб:

— Арслонбек акам пенициллин буюргандир? — деди. Козимбек чап томондаги «ўғри тиши»ни кўрсатмасликка тиришиб кулди. Саиданинг бу гапи, Козимбекнинг кулгиси бемор билан врач орасида бўладиган раъсмятти кўтариб ташлади. Саиданинг ҳазилига қарши Козимбек ҳам ҳазил қилди:

— Билар экансиз... бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенициллинни тап оладилар!

Саида ялт этиб унинг юзига қаради. Қаландаровнинг феълини билиш мумкин, лекин уни ҳеч ким бундай таъриф қила олмас эди. Бу гап Қаландаровни таърифлаш билан бирга, Козимбекнинг ўзини ҳам тўла-тўқис таъриф-тавсиф этгандай, бутун вужудини сиртдан, ичдан ёритгандай бўлди. Саиданинг қаршисида истараси иссиқ, ҳатто шалпанг қулоғи ҳам ўзига ярашган, очиқ, хушчақчақ бир йигит ўтирар эди.

Козимбек беморнинг нозик ва жуда силлиқ биланини ушлаб томирини кўрди ва қаери оғришини сўради, Саида кечаги юришни айтмоқчи эмас, шунинг учун унинг саволига нима деб жавоб беришни билмас эди. Козимбек уч марта сўраб ҳам жавоб ололмаганидан кейин бемор тортиняпти деб ўйлади-да, институтда домласидан олган таълимини ишлатди:

— Тортинманг! Биз, врачлар, аёл кишини кўрганимизда онамиз ҳам, опа-сингилларимиз ҳам аёл эканлигини эсдан чиқариб қўймаймиз! — деди.

Козимбек шу гапни айтишга айтди-ю, домласидан олган таълимини биринчи марта ишлатганиданми, ёки тили шундоқ деса ҳам ёш кўнглининг аллақайси бурчи

уни ёлғончи қилаётганиданми, ҳар нечук, қулоқларига-ча қизариб, кийик кўзлари йилтираб кетди. У ҳолатини Саидадан яшириш ва шу билан бирга, кўнглининг шўх бебошлигини босиш учун чўнтагидан стетоскопни олиб беморга томон дадил энгашди, трубкани рўйжа устидан икки кўкраги орасига, кейин чап кўкрагини стетоскоп билан юқорироқ суриб унинг остига қўйди, диққат билан қулоқ солди. Шунда унинг димоғига ғунчанинг бағрини эслатадиган бир ҳид урилди, назарида, бу ҳиддан ўпкаси яйраб, умрида биринчи мартаба қониб нафас олгандай бўлди. Қозимбек кўзи тингандай бўлиб домласидан олган таълимини худди дуо ўқигандай, ичида бир неча марта такрорлади, бу ҳам бўлмагандан кейин Саидага сўз қотди:

— Бизнинг бобойни жуда яхши билиб олибсиз. У кишини партия мажлисида интизомга бўйсундирибсиз. Сизни орқа қилиб, хотинлар у кишини танқид қилишибди... Аъзамжон билан Тошкентда кўришган эдим, ўша гапириб берди:

— Аъзамжон бу гапларни қаёқдан эшитибди, келгани йўқ-ку, — деди Саида ажабланиб.

— Мухбирларнинг бурни узун бўлади, уч километрдан ҳид олади. Зулфиқоров масаласида фельетон ёзмоқчи шекилли, яқинда келса керак... Шунақа қилиб, қаерингиз оғришини айтмайсизми? Мен педиатор билан ветеринарларга қийин десам, баъзан терапевт ҳам қийин аҳволда қолар экан.

Қозимбекнинг бу ҳазил-ўпкасидан кейин Саида қошини чимириб жилмайди-ю, кечаги юришни батафсил ва унинг сабабини қисман гапириб берди.

— Кейин билиб қолдим, Арслонбек акам, афтидан, менга жазо бердилар. Шу йўл билан мени ишдан бездирмоқчи бўлдилар шекилли, — деди Саида кулиб.

Қозимбек гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб, гоҳ отасинини феълдан, қилмишидан хижолат бўлиб қулоқ солар экан, ниҳоят хўрсиниб:

— Бизнинг бобой шунақалар, — деди худди уэр сўрагандай, — қайси йили мен каникулга келган эдим. Уйда меҳмон бор экан. Бобой ошни еб, қўлни этикнинг қўнжига артдилар. Меҳмонлардан жуда хижолат бўлиб, шу ишларини чакки десам... шунча одамнинг ичида мени бир пул қилсалар бўладими! Лекин ўшандан бери шу қилиқни ташлаганлар, ошни ҳатто қошиқ би-

лан сўдилар. Мана шунақа, бу кишининг эгилишлари қийин, эгилганда ҳам қирсиллаб, чирсиллаб эгилади-лар... Бугун, эртага ҳам яхшилаб дам олинг, эртага кечқурун мен сизга ғалати бир дори бераман, умрбод бунақа касалнинг юзини кўрмайсиз.

Қозимбек кетди. Саиданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, аъзойи бадани келида туйилгандай қақшаётган бўлса ҳам, ўрнидан туриб ўтирди. Демак, Қозимбек отасининг феъл-атворини, хулқини билар экан. камчидикларидан хижолат тортар экан.

Бунинг Саида учун аҳамияти жуда катта эди.

XV

Умида Саидадан тез-тез хабар олиб турди. Идора хизматчиларидан бир неча киши кирди. Усмонжон келди. Меҳри келган эди, одам борлигини кўриб эшикдан қайтди. Эшон бир чойнак чой кўтариб кириб ҳол-аҳвол сўради. Зулфиқоровнинг хотини битта қийиқчада учтўртта анор, бир килодан мўлроқ сариқ кишмиш олиб келди. Мактаб директори, икки ўқитувчи келиб кетди. Тушдан кейин Ҳуринисо дастурхон кўтариб келди, узоқ ўтирди, кетишда Саидани уйига олиб кетмоқчи бўлди. Саида қуллуқ қилиб: «Касални эркалатсангиз, касаллик ҳалдидан ошиб кетади», деб тегишди.

Ҳуринисо кетиб, Саидага қарашиб тургани Кифоятхонини юборди. Кифоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан, кечга томон келди-кетди кўпайди. Шундай бўлдики, шу маҳалларда саданинг остида ўтириб, одамлар билан дол-муомала қиладиган Қаландаров ўнғайсизланиб идорасини кабинетига кўчирди. Кечаси ҳужрада Умида яна бир колхозчи қиз билан ётиб қолди.

Эрталаб Кифоятхон понуштани жуда барвақт олиб келди. Қаландаров кечаси Кифоятхонга: «Сен боғча ишига ярамайсан, эртадан бошлаб бўшатаман», дебди. Унинг айтишига кўра, Қаландаров боғчага Ҳуринисонини қайтармоқчи экан, шу важдан Ҳуринисо «касалман» деб йиглабди.

Ҳаял ўтмай Умида ҳам янги гап топиб келди: Қаландаров Зулфиқоровни кабинетига олиб кириб жуда беҳурмат қилибди, «ҳозирдан бошлаб бригадирликдан бекор бўлдинг, бугун масалангни қўйиб, колхоздан ҳайдайман» дебди ва кечқурун соат тўққизга правление чақирини Умидага буюрибди.

Қаландаровнинг Кифоятхонни ишдан бўшатмоқчи ва Хуринисонни ишлатмоқчи бўлгани, Зулфиқоровга эндиги муносабати, Козимбек айтмоқчи, унинг чирсиллаб-қирсиллаб бўлса ҳам эгилиб келаётганини кўрсатар, лекин Зулфиқоров ҳақида масалани бу тахлитда қўйишни ҳеч жиҳатдан тўғри келмас, бу ҳақда бюро кўзлаган баъзи бир фикр-мулоҳазалар, тадбирлар нуқтаи назаридан қаралганда кони зиён эди. Қаландаровга дарров учраш, қандай йўл билан бўлса ҳам уни жаҳлидан тушириш — қарорини бекор қилдиришга эришилмаган тақдирда ҳам, вақтинча тўхтатиш зарур эди. Саида дарров кийинди, Кифоятхон меҳрибончилик қилиб ҳайҳайлашига қарамай, идорага чиқди. Қаландаров уни кўриб ҳайрон бўлди:

— Ие, дарров тузалиб чиқдингизми? — деди. Унинг сўз оҳангидан Саиданинг дарров тузалиб чиққанидан рози эканини ҳам билиб бўлмас эди, норози эканини ҳам. — Ёта турсангиз бўлар эди... Иш бўлса бўлар, саломатлик керак. Шунақа қилинг, боринг, ёта туринг. Бугун правление мажлисига ҳам чиқманг!

— Бугун правление мажлисими? — деди Саида талмовсираб. — Нима масала экан, мумкинми...

— Масала битта! — деди Қаландаров. — Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхоздан думини тугиш!

Саида диванга ўтирди. Ҳозир Қаландаров учун Зулфиқоровни колхоздан ҳайдашдан кўра каттароқ, муҳимроқ иш йўқ эди.

— Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак, — деди Саида, — лекин, Арслонбек ака, уни колхоздан ҳайдамасдан олдин партиявий масаласини ҳал қилиш керакмикин...

— Кейин ҳал қила берамиз!

— Нотўғри бўлармикин... — деди Саида ва жўртага унинг ўзига солди. — Яна ўзингиз биласиз, мендан анча кекса коммунистсиз...

Саиданинг бу гапи Қаландаровга жуда маъқул бўлди. У пича ўйланиб қолди-ю, қўнғироқ чалиб Умидани чақирди.

— Умидахон, правлениега одам хабар қилишни қўя туринг. Бошқа масала чиқиб қолди, — деди ва «анча кекса» коммунист сифатида ёш коммунистларга маслаҳат берди. — Зулфиқоровни аввал бюрода партиядан ўчиришлар, кейин умумий мажлисга соласизлар.

Ана ундан кейин правлениега, колхозчиларнинг умумий мажлисига қўямиз. Шунақа қилинса тўғри бўладими?

— Жуда тўғри бўлади! — деди Саида.

— Хўш, қачон бюро қиласизлар? Бугун кечқурун қилсаларинг бўладими? Агар ҳозир қилсаларинг, кечқурунга правление чақира берар эдик...

— Майли, — деди Саида, — лекин шошилмасак дейман, Арслонбек ака. Бу масала тўғрисида биз, бюро аъзолари, бир фикрлашиб олган эдик. Баъзи бир фикр-мулоҳазалар туғилди. Бу фикр-мулоҳазалар сизга ҳам маъқул тушади деб бир-биримизни ишонтирдик.

Қаландаров бутун гавдаси билан Саида ўгирилди,

— Хўш?..

— Биз масалага кенгроқ қарасак деймиз. Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олиши, албатта, аёлларга бой-феодалларча муносабат, жиноятдан бошқа нарса эмас. Лекин унинг бу қилмиши ана шу жиноятнинг бир хили, холос. Колхозимизда бу жиноятнинг бошқа хиллари йўқмикин? Зулфиқоров бировдан пахта олиб план тўлдирганлиги, албатта, кўзбўямачилик, буни ҳам жиноят деб аташ мумкин. Лекин унинг бу қилмиши ҳам шу жиноятнинг фақат бир хили. Колхозимизда бу жиноятнинг ҳам бошқа хиллари бўлса эҳтимол...

Қаландаров узоқ ўйлаб қолганидан кейин бўштобгина:

— Гапни кўпайтириб, одамларни ишдан қўйишнинг ҳожати бормикин? — деди.

Саида унинг бу гапни бўштоб айтганидан фойдаланди.

— Бир вақт: «Иллатни чимчилаб олиб ташлаш керак эмас, таги билан қўпориш керак» деган эдингиз шекилли...

— Яхши, яхши! — деди Қаландаров. — Хўп, қандоқ қилиш керак?

Саида ихтиёрни яна унинг ўзига ташлаган бўлди.

— Нима десангиз шу-да... ишни яхши текшириш, тўлиқ кўтариб чиқиш учун комиссия тузинглар десангиз, биз рансликка ўзингизни таклиф қиламиз. Нима дедингиз, Умидахон?

— Тўғри, жуда тўғри! — деди Умида Саиданинг ниятини фаҳмлаб. — Комиссия ранси обрўли одам бўлиши керак! Арслонбек акам бўлишлари керак!

— Тўғри! — деди Саида. — Бундан ташқари, Арс-

лонбек акамга бу ишни текшириб тагига етиш осон, кўн вақт талаб қилмайди, чунки ҳамма нарса ўзларига беш қўлдай маълум... Бу кишига ўн кун муҳлат берсак кифоя!

Ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак, бу ўн кунда «Зулфиқоров масаласи» қўйиладиган колхозчиларнинг умумий мажлисини жуда яхши тайёрлашни кўзламоқда эди.

Қаландаров унинг таклифларига кўнди.

XVI

Саида Қаландаровнинг кабинетидан вақти чоғ бўлиб чиқди, ҳужрасига келиб, кечгача ўша мажлисини тайёрлаш, ўтказиш режасини тузди.

Кун ботар олдида ваъдасига мувофиқ Козимбек келди. Қаландаров уни ҳамшира тургани ҳолда бир касални районга элтиб қўйишга мажбур қилибди, шуни айтиб, кечиккани учун Саидадан узр сўради.

— Қани дорингиз? — деди Саида.

— Дори тайёр. Мен дарвозанинг олдида кутаман, қалинроқ кийиниб чиқинг, — деди Козимбек ва чиқиб кетди.

Саида «амбулаторияга олиб борса керак» деб ўйлади-ю; желеткасини елкасига ташлаб чиқиб борди. Боғнинг дарвозаси олдида Козимбек оқ от миниб, Саидани тавбасига таянтирган ўша кўк тойини жиловлаб турар эди. Саида уни кўриб: «Вой ўлсин!..» деб юборди ва шундоқ бўлса ҳам тойини дадил минди.

Маълум бўлишича, Козимбек ҳеч қандай дори бермоқчи эмас, Саидани отга ўргатмоқчи, пишитмоқчи экан. Қишлоқдан чиқилгандан кейин йўл бу ёқда қолиб, паст-баланд жойлардан юришди, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Саида энди кўк тойини баҳузур енгиб бораётган бўлса ҳам, йўл оғирлигидан бир оз терлади, вужудидаги оғриқ шу тер билан чиқиб кетаётгандай бўлди. Козимбек бундан хабардор бўлиб, текис йўлга бошлади.

Қош қорайди. Осмоннинг бир чеккасида ранги ўчиб, уволгина бўлиб турган ой нурга тўлди, чўлни босиб келаётган қорднғиликни зовурларга, пастқамликларга, дарахтларнинг остига суриб ташлади.

Саида Қаландаровнинг нуқсонларидан, феъл-атво-

ридан хабардор ва бўлажак мажлисдан кузатилган мақсадни жуда тез тушунтириш мумкин бўлган Қозимбекни шу ишга тортишни кўзлаб сўз очмоқчи эди, Қозимбек сира навбат бермади: индамасликда ном чиқарган бу йигит нима бўлиб жағи очилиб кетди-ю, аввал ҳар куни бир-бир ярим соат отлиқ юришнинг фойдаси, ундан кейин ҳар хил, жумладан, меъда-ичак касалликлари, буларнинг тури, аломатлари тўғрисида гапирди, ниҳоят анатомиядан сўз очди:

— Уқиб юрганимизда, ориқ ўликларни яхши кўрар эдим, маза: формалинга солиб қўйсангиз, майиздай бўлади, шундоқ терисини кўтарсангиз бутун механизм кўрина қолади, — деди ва бунинг бутун тафсилотини сўзлаб кетди.

«Қуриб кетсин! — деди Саида ичида. — Менга нима кераги бор!..»

Шу билан саёҳат ва суҳбат тамом бўлди.

Саида эртасига жуда енгил турди. Мушаклари ҳануз оғриси ҳам, бу оғриқ лоҳас қилиб тўшакка тортадиган оғриқ эмас, аксинча, ҳаракат қилишга хоҳиш тугдирадиган, кишини ғайратга соладиган алланечук ёқимли оғриқ эди. Бунинг эшитиб Қозимбек муолажаси фойда берганига хурсанд бўлди: «Сеанс тугагани йўқ, кечқурун давом эттирамиз», деди.

Саида кунини бўйи мажлисга тайёрлик юзасидан мўлжаллидаги одамлар билан гаплашиш, ҳозир диққат марказида бўлган катта масалалардан тортиб, кундалик икир-чикиргача уларнинг муҳокамасига ташлаш, шу йўл билан уларда фикр-муҳокама уйғотишга ҳаракат қилиш, булардан дурустроқларини мажлисга тайёрлик ишига тортиб, тайинли вазифалар топшириш билан машғул бўлди; кечқурун эса ёзги кинотеатр қуриш масаласини кўтариб чиққан ва шу ташаббусни ўз зиммасига олган бир гурӯҳ комсомоллар билан кенгаш ўтказди. Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда Саида деразадан Қозимбекни кўриб қолди. Қозимбек, кундузи чиндан айтган экан, отланиб яна ўша кўк тойини етаклаб дарвозага томон ўтиб кетди. Саиданинг кўнглидан лип этиб бир гап ўтди: «Кеча кечқурун икковимиз дала айландик, тўғри йўл қолиб, аллақерлардан юрдик. Бунинг албатта, одамлар кўргандир. Бугун ҳам шунақа қилсак, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин?»

Саиданинг касали-ю Козимбекнинг муолажасидан беҳабар одамнинг кўнглига, албатта, шундай гап келиши мумкин эди, лекин Саида шундай ҳаёлга боргани учун ўзини хўп уришди, худди ўзига зарда қилгандай, эшикларни шарт-шарт қулфлаб, дарвоза олдига чиқди. Дарвоза олдида бояги кенгашдан чиққан қиз-жувонларнинг деярли ҳаммаси Козимбекни қуршаб, баъзилари сўзлашиб, баъзилар кўк тойни ҳавас билан томоша қилиб турар эди. Буларни кўриб Саиданинг юраги шув этди ва назарида, ҳозир иккови отлиқ жўнайдиган бўлса бу ерда турган ёшларнинг бири мийғида кулиб, бири ерга қараб, бири бошқасини туртиб: «Кеча гаплари чала қолган эканми», дейдиганга ўхшади. Саида аччиғи келиб, худди шундоқ эмаслигини, шундоқ бўлган тақдирда ҳам, бунақа гапларни назар-писанд қилмаслигини кимгадир исбот қилмоқчи бўлгандай, тикка бориб тизгинни Козимбекнинг қўлидан олди, узангига оёқ қўйиши билан ўйноқлаб кетган тойга ирғиб миндида, югани икки-уч силтаб, гижинглатди.

Жўнашди. Козимбек бу сафар ёлғиз оёқ йўлдан канал бўйига бошлади. Ҳадемай канал бўйига чиқиб, кенг қирғоқдан юқорига қараб кетишди. Баланд қирғоқдан шом қоронғиси аста-секин қуюқлашаётган қишлоқ, ботиб бораётган қуёш катта гулхан ёққан уфқ кўриниб турар эди. Саида, худди Козимбек яна меъданичак касалликлари ва ўликлар тўғрисида гап бошлаб қўйиб, сўз навбати бермаслигидан хавотир олгандай, от ва йўл гапиришга имконият бериши биланоқ мақсаддан бир оз чекиниброқ бўлса ҳам сўз бошлади.

— Эшон ака дуторга хийла чапдаст эканлар, товушлари паст бўлса ҳам шираликкина... Шу кишини миллий музика тўғарагига раҳбар қилгани дадангиз унармикинлар?

Козимбек отини бир оз қистаб тойга ёндашди. Ёнига от келгандан кейин той ҳам бир маромда қадам ташлай бошлади. Козимбек Саиданинг саволига анчадан кейин жавоб берди.

— Эшонни тўгаракка раҳбар қилгандан кўра, колхоздан ҳайдаган маъқулроқ.

Саида унга ялт этиб қаради.

— Нега? Қайнатангиз... Бўлажак қайнатангиз ҳақида ҳозирдан шунақа десангиз...

— Бу нарса аям билан Қифоятхон опа бичиб-тикан гаплар. Эшоннинг хом ҳаёли, Манзурахон менга

тегмоқчи эмас, мен уни олмоқчи эмасман. Тўғри, бир-биримизни жуда дўст тутамиз, чунки бирга ўсганмиз, бир мактабда ўқиганмиз, бир кўчада ўйнаганмиз. Орамизда ҳеч қачон муҳаббатга доир бир нарса бўлган эмас. Хайрият, муҳаббат бўлмагани, бўлганда, бу муҳаббатнинг охири вой бўлар эди. Мен врачман, шу йўлдан кетаман. Манзураҳон балерина бўлгани ўқияпти, умрини шу санъатга бағишлайди ва тўғри қилади, чунки бир ўқитувчисининг айтишига қараганда, бунақа талантлар кам учрар экан. Ҳозирнинг ўзида унинг донғи Москвагача кетган. Мен қишлоқда ишлагим келади. Болалигимдан шунини орзу қиламан. Мана, кўрдингизми, икковимиз икки йўлдан икки орзунини кўзлаб бораётибмиз. Агар орамизда муҳаббат бўлса, бир-биримизнинг оёғимизга олтин кишан бўлар эдик. Кишан олтин бўлса ҳам, ҳар қалай, кишан!

Саида Қозимбек билан бу мавзуда гаплашишни лозим кўрмагани ва шу билан бирга, мавзунини муддаога яқинлатиш учун:

— Мен Эшонни биринчи кўрганимда, хушламаган эдим... — деди.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Қозимбек. — Эшон тўғрисида мен сизга бир ҳодисани айтиб берай. Унинг қандоқ махлуқ эканини шундан қиёс қила беринг. Урушнинг таги кўрениб қолган кунлар эди, бир кун қарасам, Эшоннинг няғи бурнига тегиб қолибди; суриштириб билсам, кимдир: «Уруш яна чўзилар эмиш, етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма эркак зоти аскарликка олинар эмиш», деб Эшоннинг кўнглига ғулғула солибди. Эшон аскарликдан қолиш учун бир ҳафтанинг ичиде бисотидаги йигирма олти тишининг ҳаммасини суғуртириб ташлабди.

Саида ҳайрон бўлди.

— От эканми тишига қараб олади! — деди. — Мен илгари дадангиз билан Эшон орасидаги муносабатга бир чеккаси қудалик деб қарар эдим, модомики ундоқ экан, модомики Эшон шундай одам экан...

Қозимбек унинг сўзини оғзидан олди: •

— Даданг нима учун Эшонни ўзига бунчалик яқин тутади демоқчисиз-да?

— Баракалла!.. Эҳтимол, Эшоннинг ашуласи, дутори, қизиқчилиги...

— Йў-ўқ! — деди Қозимбек. — Бунинг сири бош-

қада. Дадам чала савод! Дадам шу айбини Эшон билан ёпади! Бундан ташқари, чала савод киши ўзидан паст, нима деса «ҳикмат» деб турадиган одамлар билан улфатчилик қилишга мойилроқ бўлади-ку! Шунда чала савод эканининг дардини тортмайди-да! Мана шунинг учун Эшон дадамнинг гўшти билан терёси орасига кириб олган. Дадам қанчалик пишиқ, қанчалик тадбирли одам бўлса ҳам, баъзан унинг таъсирига берилади.

Саида суюниб кетди.

— Билар экансиз, жуда яхши билар экансиз, Қозимбек! Мана шуни Арслонбек акамга уқтирсак, уқтира олсак, марра бизники. Тўғриси айтсам, дадангизга уқтиришимиз жуда зарур бўлган гаплар яна бор, яна топилади.

Саида умумий аҳволни, Зулфиқоров иши баҳонаси билан очилиши зарур бўлган иллатларни муфассал сўзлаб берди ва ўша мажлисни тайёрлашда, ўтказишда Қозимбекнинг ёрдамига муҳтож эканини писанда қилди. Қозимбек партия ташкилотига қўлидан келган ёрдамни беришга тайёр эканини билдирди.

— Бизнинг вазифа, — деди Саида — колхоз ҳаётида одамлар қўниқиб қолган ёки ноиложликдан кўз юмган ҳамма иллатларга халқнинг диққатини тортиш, бу иллатларнинг сабабини, натижасини эл кўзига кўрсатиш, одамларда фикр уйғотиш, уларни бу иллатларга қарши курашга йўллаш. Мажлис мана шу курашнинг боши бўлиши керак!

Булар канални ёқалаб бориб кўприкка етганда, ойдинда суюқ олтиндай оқаётган канал, ундан нари шаффоф қоронгилик қоплаб ётган пахтазор, узоқдаги паст-баланд дарахтлар манзарасига маҳлиё бўлиб туриб қолишди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, каналнинг у ёғидаги илонг-билонг йўлда узоқда автомобиль чироғи кўринди. Чироқ ўнгга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёғду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшитилди. Саида боя «Қозимбек билан отланиб кетсам, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин» деган хаёлга боргани учун ўзини нақадар уришган бўлса ҳам, ҳозир бесаранжом бўлиб қолди.

— Юринг, Қозимбек, кета-қолайлик! — деди ва тойнинг бошини орқага қайириб, юганини бир-икки силкиди. Той йўрғалаб кетди.

Қозимбек Саиданинг тўсатдан жўнаб қолганига тушунолмай, отини йўрттирди.

Иккови қишлоққа бирин-кетин кириб келди. Саида каттакон толнинг соясида отдан тушди, тор кўча билан ҳужрасига бормоқчи эканини айтиб, Қозимбек билан хайрлашди.

Қозимбек тойни етаклаб, алланечук бир куйни хиргойи қилиб, отхонага қараб кетди.

XVII

Партбюро коммунистлар, актив комсомоллар ва партиясиз активлар кўмагида мажлисга тайёрлик ишини нақадар эҳтиёткорлик билан олиб бораётган бўлса ҳам, халқ орасида вужудга келаётган уйғониш натижаси бўлиб, Қаландаровни гоҳ ҳайратга соладиган, гоҳ дарғазаб қиладиган ҳодисалар юз бера бошлади.

Бир кун партбюро аъзоси сифатида ўмида ҳар хил сабаб билан ҳеч қаерда ишламайдиган хотин-халажни йиғиб, уларнинг ҳол-аҳволни, талаб ва эҳтиёжларини, ишлаш имкониятларини билмоқчи бўлди. Хотинларнинг бир қисми ўзи кўзлаб юрган ёки кучи етадиган соҳада ишлашга хоҳиш билдирди. Ҳеч қачон ва ҳеч қандай мажлисга қатнамайдиган Қифоятхон иттифоқо шу мажлисга келган экан, ишлашга хоҳиш билдирган хотинлардан бири сўзга чиқиб: «Ўл бу кунингдан! Тоқайгача раисга малайлик қилиб, боғчада болаларнинг ризқини ейсан!» дебди. Зулфиқоровни хотини уйдан ҳайдаб юборибди ва Қаландаровнинг номини айтмаган бўлса ҳам, «суянган тоғи» шаънига қанча байту ғазаллар айтибди. Бухгалтерия ходимларидан бирининг колхозчилар ҳақиқа хийнат қилаётганлиги тўғрисида гап ўрмалаб қолди, бу ходим ўтган йил кимгадир меҳнат кунини ортиқ ёзиб, даромадни «арра» қилган эмиш. Қаландаров бир кун самоварда қариллаб, ўзини доно ва бир агитаторни нодонга чиқариш учун: «Биласанми, пахтадан нималар бўлади?» деган экан, агитатор уни юз-хотир қилмасдан: «Мен-ку, буни биладан, лекин сизнинг темирдан, нефтдан, кўмирдан нималар бўлишини билишингизга гумоним бор», деб раисни кўпчилик ичиде ўсал қилибди.

Одамлар нечукдир шу тахлитда бетга чопар, андишасиз бўлиб кетаётганини Қаландаров мана шундай

ўз кўзи билан кўриб, орқаворотдан эшитиб, лекин бировга бир нима демай, ҳаммасини ичига сўлиб юрган эди, бир кунни ёрилди.

Ўша кунни кечқурун Саида ўз кабинетида сиёсий тўгарак машғулотини ўтказди. Одамлар тарқалгандан кейин бошқа группада ўқийдиган бир қиз кириб келди-ю, бидирлаб, Меҳрининг ўқишга юборилганлигига «колхоздаги ҳамма қизлар» номидан қаттиқ норозилик билдирди. Бунинг устига нима бўлиб Қаландаров кириб қолди. Қиз унинг ҳурматиغا ўрнидан турди, лекин гапни давом эттирди:

— Жиноят қилган жазо тортади-да, наҳот мукофот олса! — деди қизлардан бири.

— Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да, колхозда бошқа одам қуриб кетган экан-да!

Саида қизга ётиғи билан гап уқтира бошлаган эди, Қаландаров тутаяқиб кетди.

— Ҳой, менга қара, қаерда катта бўлгансан? Адаб-одобни биласанми?

— Нима қилдим, беодобчилик қилиб?

Қаландаров унга бир ўқрайди.

— Яна нима қилмоқчи эдинг? Секретарь билан шунақа гаплашадими, киши! Бу ерда мен ўтирибман...

Қиз сўз қайтармоқчи бўлган эди, Қаландаров бақириб берди, шундай бақирдики, Саида ўнғайсиэланиб кетди. Қиз зарда қилиб чиқиб кетди. Унинг бу алфозда чиқиб кетиши Қаландаровни яна ҳам ғазабга келтирди. У секретарни беодоб хуружидан ҳимоя қилган бўлиб, кўнглига тугиб юрган гапини гапириб олди.

— Айб ўзингизда! — деди Саидага қўлини бигиз қилиб. — одамлар билан аймоқи бўлиб катталарни бетга чопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб қўйдингиз! Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида туриши керак!

Қаландаров фуқаропарварлик ҳақидаги гапни писанда қилиб айтди. Саида бунинг замирида нима ётганини, ҳозир бу ҳақда мунозара қилса, Қаландаров ўз нуқтаи назарини исбот қилишга тиришиб, жанжал чиқаришини, натижада, бу ботқоққа яна ҳам чуқурроқ ёстишини билиб тургани учун сўзни қизнинг «беодобчилиги» доирасидан чиқармасликка тиришди.

— Биров муомалани билади, — деди Саида ниҳоятда совуққонлик билан, — биров билмайди; биров гапни ёғлаб гапиради, биров тиканак боғлаб гапиради... шу

нинг учун иш билан келган одам гапни қай тарзда гапирганига эмас, нима деганига қаралса, дуруст бўлар...

Қаландаровга қизнинг шапшаклигидан ҳам кўра, Саиданинг бу гапи ошиб тушди.

— Мана шунақа қилиб халқни бузасиз-да! Ҳамма тепангизга чиқиб кетяпти, индамайсиз! Иш билан келган эмиш! Нима иш билан келибди?

Саида жилмайди.

— Назаримда бизни танқид қилгани келибди.

— Нима, Меҳрини ўқишга юбориб хато қилибмизми?

— Йўқ, бу тўғрида қиз хато қиляпти. Биз буни тунтиришимиз керак эди. Менга маъқул бўлган томони бошқа... Муштдай қиз бизнинг ишимизга аралашяпти. Кўзига хато кўринган нарса тўғрисида тортинмай гапиряпти...

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Танқид шунақа бўлар эмишми? «Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да», «колхозда Меҳридан бошқа одам қуриб кетибдими!..» Менга шунақа десин, кўкрагига тиззамни тираб тилини сугуриб олай!

Танқид деганда раиснинг оғзидан чиққан бу гапдан Саида ташвишга тушган бўлса ҳам, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Қўшниларнинг олдида тоза шарманда қилар экансиз!..

Қаландаров Саиданинг олдига нима учун кирганини унутиб, чиқиб кетмоқчи бўлган ерида тўхтади.

— Нега? Қанақа қўшни?

— «Социализм» колхозидан келадиган ўзаро текшириш бригадаси аъзолари камчилигимизни топиб танқид қилишса, ҳар бирининг кўкрагига тиззамизни тираб «тилигни чиқар» деймизми?

Бу гап Қаландаровнинг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Мунча ҳам заҳар бўлмасангиз! — деди чакка томири чиқиб.

Саида кулиб юбормаслик учун билagini қаттиқ чимчилаб, лабини тишлади. Қаландаров бир оздан кейин сўради:

— Бригада келар эмишми? Биз бригада юборганимиз йўқ-ку? — деди ва Саидадан жавоб кутмай жаҳл билан мўйловини бурар экан: — Келса келаверсин. Мен Назаровга ҳеч қачон ютқизган эмасман! — деди.

«Бўстон» қаторасига бир неча йилдан бери «Социализм» билан мусобақалашади, ҳақиқатда ҳам «Социализм»ни ютса ютганки, унга ютқизган эмас. Лекин ўзаро текшириш ўтказилганда ҳам, мусобақа якунланган-

да ҳам ҳамма эътибор хўжалик масалаларига берилиб, шартноманинг бошқа моддалари фақат хўжа, кўрсин учунгина тилга олинар эди. Саида буни яхши билар эди.

— Хўжалик ишларидан кўнглим тўқ, — деди Саида. — Ҳатто шундай аҳволда бўлган ғўзани ҳам кўтариб олдик. Лекин маданий-маиший соҳадаги ишларимиз оқсайди.

— Масалан? — деди Қаландаров, гарчи Саида нималарни кўзда тутаётганини ўзи билса ҳам.

— Масалан... уй-жой қурилишини олайлик. Бу йил йиғирмата уй қуришимиз керак. Йилнинг ярми ўтиб кетди, энди бешта уй битди. Ҳа, айтгандай, «Социализм» правлениеси ғалати бир масалани муҳокама қилибди: «Одам боласи қаерда, қандай шароитда туғилаётибди, қаерда ва кимларнинг қўлида қандай тарбия кўраётибди!» Жуда ҳайрон қолдим! Бу ҳазил гап эмас! Правлениеда шундай масала муҳокама қилиниши ҳазил гап эмас!

— Бу Назаровдан чиққан ақл эмас, — деди Қаландаров, — ким айтди сизга?

— Қайси куни «Социализм»га борган эдим, партия ташкилотининг секретари билан гаплашиб қолдим. Ўша айтди.

Қаландаров хавотирга тушгандай шошиб:

— Нима иш билан борган эдингиз?

— Шундай... кечки пайт отланиб... Ўзимни отга ўргатаётибман. Кўк той ҳозир менга жуда ўрганиб, ипакдай бўлиб қолди.

Қаландаров Саидадан бир тарсаки егандай дами ичига тушиб кетди. Унинг «Социализм»га борганлиги, секретарь билан гаплашганлиги, шу ҳафта ичи ўзаро текшириш бригадаси келиши кўнглида кўп шубҳалар, гумонлар, тахминлар туғдирган бўлса ҳам, ҳеч нарса демади, ҳолатини билдирмаслик учун Саидага бир-икки савол берган бўлди-ю, нимага кирганини буткул унутиб, чиқиб кетди. Саида буларнинг ҳаммасини сезди, лекин сезганини Қаландаровга билдирмади.

«Социализм»дан ўзаро текшириш бригадаси роса тўққиз кун дегаанда келди.

Қаландаров бригада қачон келишини Назаровдан аниқ билиб, бир ҳафта давомида ўзи югуриб, одамларни югуртириб, иложи бор тайёргарликни кўрди. Қозимбекни куни-туни югуртириб, туғруқхонанинг кам-кетигини тўғрилади. Қифоятхон ҳаммомга кассир ва ҳам-

мом қошидаги сартарошхонага уста ёрдамчиси этиб тайинланди. Ҳуринисо ўз вазифасининг ижросига киришиб, бир неча кун давомида боғча ҳовлисида лапанглаб, у уйдан бу уйга кириб, семизлигидан нолиб, боғчани шу аҳволга солган Қифоятхонни қарғаб, тўқ пашшалар қорайтириб юборган деворларни оқлатди; шифтларни, мебелларни арттирди, ҳовлини тозалатди, бебош бўлиб кетган болаларни адаб-одобга ўргатди... Қлубни безатиш, ҳали расмий суратда ташкил топмаган миллий музика, мотор, радио, агротехника, фототўғарақларини ускуналаш учун пул берилди. Зарур бўлиб қолган вақтда тегирмон юргизиб, мана шунақа лозимомад чоқларида чироқ ёқадиган «электростанция» механигининг «кўтаролмайди» деб дод дейишига қарамай, Қаландаров идорага, сада атрофига, чойхона ва кўчага яна бирмунча лампочкалар қўйдирди; бригада келган кундан бошлаб, то кетгунча станцияни юргизиб туриш, чироқларни липиллатмаслик, лампочкаларнинг симёғочда помидордай қизариб туришига йўл қўймасликни буюрди. Эртасига, бригада келадиган куни кечқурун идора хизматчиларидан кимда батареяли радиоприёмник бўлса, ҳаммаси сафарбар қилиниб, идора йўлагига, кўча томондаги болохона айвонига, ҳаммом ва унинг устидаги меҳмонхонага, чойхонага, гараж ҳовлиси ва бошқа жойларга ўрнатилди. Бригада келган куни бу приёмниклар эрта саҳардан ярим кечагача қулоқларни қоматга келтириб турди.

Бригада колхознинг хўжалик ва маданий юмушини уч кун текширди. Учинчи куни кечқурун умумий мажлис чақирилди.

Бригада «Ёўстон»нинг экин-тикинидан унчалик нуқсоч топмади, аксинча, кўп бригадалардаги пахта пярваришига юксак баҳо берилди. Гап шу ҳақда бораётганда шопдай мўйловини тез-тез бураб, керилиб, ўтирган Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтилганда бошини қуйи солиб, қўлига тушиб қолган қалам билан қоғоз чиза кетди; маданият, маданий қурилиш соҳасидаги камчиликлар тўғрисида қизиқ-қизиқ фактлар очилиб, халойиқ гур-гур кулганда эса қизариб, терлаб ўтирган ерида ярим газ чўккандай бўлди.

Шу хилда кулгига сабаб бўлган фактлардан бири радио эди. Бригада аъзоларидан бири ҳар қаерда ўрнатилган батареяли приёмникларга эътибор қилган экан. Шу одам «колхозни бу хилда радиолаштириш қимматга тушмайdimи?» деган гапни ўртага ташлади

Шунда орқа қаторда ўтирган ёш, шўх бир товуш: «Танишни торгманг, ҳаммаси орият, сизлар кетгандан келиш эгалари олиб кетади», деди. Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Қаландаров бу «хоин» ким эканини ҳарчанд билгиси келса ҳам, ўша томонга қарагани бошини кўтаролмас эди.

Мажлиснинг охирида Қаландаров сўз олди. У минбарга чиққанидан кейин яна ҳам қизариб, кўзлари милтиллаб, аввал залга, кейин президиумга қаради. Саида столга тирсакланиб, иккала қўли билан бошини ушлаб ўтирган эди. Қаландаровнинг кўзи кўзига тушиши билан икки марта тилини кўрсатди. Қаландаров шу қадар ҳаяжонда, шу қадар паришон бўлишига қарамай, Саиданинг бу ишорасини дарров тушунди, Саида «танқидчиларнинг тилини суғуриб олишга урина кўрма» демоқчи эди.

Қаландаров, ҳақиқатан, танқидчиларнинг бошини қашлаб туриб, қорнига муштламоқчи, ҳатто, «яқинда биз ҳам «Социализм»га бригада юборамиз, ўшанда гаплашамиз» демоқчи эди, Саиданинг ишорасидан кейин бу ниятидан қайтди, шу билан бирга, гапини йўқотиб қўйди; минбарда хийла туриб қолганидан кейин сўзини мусобақадорларга раҳмат билан бошлаб, раҳмат билан тугатди. Саида ниҳоятда хурсанд бўлиб бошлаб берган чапак узоқ давом этди.

Шундан кейин Саида Қаландаровни танқидга хийла эти ўлган ҳисоблаб, кўзлаган мажлисини яқин кунларда ўтказиш мумкин деган қарорга келди. Ростдан ҳам, танқидга Қаландаровнинг эти хийла ўлган, бундан бирмунча вақт бурун уни биров шунчалик танқид қилса, ҳақиқатан, «тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга» уринар эди.

XVIII

Партбюро Зулфиқоров иши юзасидан тузилган комиссиянинг раиси Қаландаровнинг информациясини, комиссия чиқарган хулосани эшитиб, муҳокама қилиб, Зулфиқоровни партиясифидан чиқарди, шу билан бирга, хотин-қизларга муносабатда ўтмиш сарқитлари ҳануз юз бериб, кўзбўямачилик Зулфиқоров ишидагидек жинной тусда бўлмаса ҳам, ҳар нечук, содир бўлиб туришини таъкидлади ва коммунистларни бу иллатларга қарши омонсиз курашга чақирди.

Икки кундан кейин бўлган ёпиқ партиясифи бю-

ронинг қарорини бир оғиздан тасдиқлади. Шу билан бирга коммунистлар Зулфиқоров номи билан юзага қалқиб чиққан бу иллатларга чуқурроқ қўл солишди. Коммунистлардан бири бундан бирмунча вақт бурун клубда хотин-қизлар учун уюштирилган лекциядан кейин бўлган гаплар ҳақида сўзлаб, Саидани танқид қилди:

— Ушанда «нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади» деган савол тушганда сиз, ўртоқ Алиева: «Мен бу саволга дабдурустан жавоб беролмайман, вақт-соати билан жавоб топамиз» деган экансиз. Қани жавоб топганингиз? Бу кўпдан бери жавобга маҳтал бўлиб ётган савол эди-ку. Агар шу саволга илгарироқ жавоб топилса, партия ташкилотимиз, правлениемиз шунга қараб иш тутса, эҳтимол, Зулфиқоров ҳам қадамини билиб босар эди, Меҳри ҳам унинг изидан юрмас эди. Яна бир мисол: сиз, ўртоқ Алиева, ўзини салқинга урган бир қанча эркакларнинг ўрнига хотин-қизлардан қўйиш масаласини кўтарган эдингиз, нима учун шу масалани охирига етказмадингиз? Бунга ким, кимлар монелик қилди?

Партбюро билан правление бу масала билан муттасил машғул бўлса ҳам, бунақа ишларни дарров қилиб бўлмас эди. Шунинг учун бу ҳақда ҳозир таъна қилиш эртароқ бўлса-да, потиқ масалани тўғри ва кескин қўйгани учун Саида хурсанд бўлди-ю, танқидга тан берганини кўрсатиш мақсадида бошини қуйи солиб ўтирди; ўзини шундай тутиши, назарида, бир жиҳатдан, коммунистларнинг сўзлашга рағбатини келтирса, иккинчидан, дам-бадам луқма ташлаб, бўлар-бўлмасга бетоқат бўлиб ўтирган Қаландаровга ибрат бўлиши керак эди. Бироқ унинг иккинчи мўлжали тўғри чиқмади. Сўзга чиққан коммунистлар хотин-қизлар масаласида партбюрони, айрим коммунистларни, Саидани танқид қилганда, ҳар нечук, гапга қулоқ солаётган Қаландаров, танқиднинг тиғи ўзига қаратила бошлаганда жиззакилик қила бошлади. У, авзойидан сўзга чиқиб ҳамма ёқни чапа-раста қилиб ташлайдиган, мажлисининг салмоғига, салобатига путур етказадиганга ўхшаб қолди. Шунинг учун Саида музокаранинг охирини кутиб ўтирмасдан сўз олди:

— Биз ҳозир муҳокама қилаётган иллатларни Зулфиқоров ундириб, Зулфиқоров ўстиргани йўқ! — деди Саида. — Бу иллатларнинг чуқур илдизлари ўзимизда бўлган, қай сабаб билан бўлсин, колхозимизда вужудга

келиб қолган «об-ҳаво шароити» уни кўкартирган, ўстирган, айрим ҳолларда говлатиб юборган! Биз ҳозир бу иллатларнинг говлаб кетган жойини кўриб турибмиз. Бу «об-ҳаво шароити» бир томондан иллатни кўкартирган, ўстирган бўлса, иккинчи томондан одамларни шу иллатларга кўниктирган, буларни пайқамайдиган қилиб қўйган. Ҳаммадан мана шу ёмон!

«Қолхозда об-ҳаво шароити» деган гап Қаландаровга тегиб кетди. У шовқин солиб юборди:

— Масаласини қўйиб ўтирибмиз-ку, қани кўникканимиз! Қани пайқамаганимиз!..

Саида унинг шундай дейишига маҳтал бўлиб тургандай дарров илиб олди:

— Аёлларга феодал муносабат фақат хотин устига хотин олиш, кўзбўямачилик, фақат пахта ўғирлаб план тўлдиришдан иборатми?

Мақтаб директори Саиданинг фикрини қувватлади:

— Бундан ўн йил бурун мактабларга тортилган саксон уч қиздан бу йил ўнинчи классни фақат олти киши битирди, қолгани қани? Бу аҳволни ким пайқади? Пайқаш у ёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ осадиган киши бўлмади! Бу феодал муносабатга кирмайдими?

Коммунистлардан яна бири луқма ташлади:

— «Социализм»дан бригада келиши олдида орият — приёмиқлар билан колхозни радиолаштириганимиз кўзбўямачиликка кирмайдими?

Қаландаров бир нима деб дўнғиллаб ерга қаради, бурнининг учи тердан йилтиради.

Одамлар Саидага мана шунақа луқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров, савлат-салобати, обрўйн аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрни ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хоҳлаб қолди.

Унинг кутганига қарши, ўзи раислик қилганига қарамай, правление мажлиси ҳам худди шу руҳда ўтди. Илгарилар ҳар восита билан мажлисни босиб, одамларни оғзига қаратиб келган Қаландаров энди, худди теласида улуғ бир одам тургандай салобатини йўқотиб қўйди. У ўзини ўнглаб олиш учун нима деса, нима қилса, ҳаммаси акс натижа берар эди:

Правление мажлиси ниҳоясига етай деб қолганда, Қаландаров нима бўлса ҳам бирон ўякрини ўтказишга қасд қилиб қолди: сўзга чиққанларнинг ҳаммаси бир

шундан Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхозда котмончи қилиб қолдирилсин, деб турганда Қаландаровни колхоздан бетўхтов ҳайдашни таклиф қилди ва шу таклифида туриб олди. Бу ҳол ҳаммани ташвишга солиб қўйди: Қаландаров ўз фикрида қолганлигини протоколда қайд этилишини талаб қилса-ю, масала шу кўйича умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билдиб турар эди: биринчидан, раис билан бутун правление аъзолари орасидаги келишмовчилик халқни ҳайратга ва паришонликка солади, Қаландаровни хушламайдиغان одамлар бундан фойдаланиб, шу мажлиснинг ўзида ҳар хил гаплар тарқатади; иккинчидан, мажлисда, турган гап, Қаландаровнинг фикрини ёқлайдиган, очиқ ёқламаган тақдирда ҳам, унга хушоматгўйлик қилиб чапак чаладиган одамлар топилади, унда тортишув бошланади-ю, халқнинг диққати асосий масаладан четга тортилади; учинчидан, Қаландаровнинг таклифи, шубҳасиз, ўтмайди, унда раиснинг обрўи тушади.

Умида иккинчи марта сўз олди:

— Арслонбек ака, — деди толиққан товуш билан, — сиз бу масалада кўпчиликнинг раъйигагина эмас, ҳатто ўз фикрингизга қарши чиқаётибсиз. Ҳаммомнинг гўлаҳига бир жиннини қўйганингизда нима деган эдингиз? Шу гапингизни Сайдахон айтиб берганда кўзларимга ёш келган эди... Ушанда «одамнинг чиқити бўлмайди» деган экансиз!.. Энди нега бунақа деб ўтирибсиз?..

Қаландаров узоқ сукут қилди, сўнгра мулоим, кўпчиликнинг фикрига қўшилишини кўрсатадиган бир тарзда сўз бошлади-ю, лекин охирига бориб қизишиб кетди айниди:

— Мен ҳалол одамни колхоздан ҳайдаш тўғрисида таклиф киргизаётганим йўқ, жиноятчи ҳайдалсин дейётиман! Ўзларинг иллат, иллат дейсизлар, ўша иллатларни йўқотиш учун шунақа бир аблаҳни ҳайдамасак бошқаларга ибрат қилмасак, қуруқ гапдан нима чиқарди. Мен шу фикрда қоламан, протоколнинг бир чеккасига ёзиб қўйилсин!

Тамом! Бошқа гапга ўрин қолмади.

Шундан кейин правление аъзоларидан бири масалани янаги мажлисда кўриб ҳал қилиш учун очиқ қолдиришни таклиф қилди. Ҳамма шунга кўнди. Қаландаров тархашлик қилмади.

Одамлар тарқала бошлади. Қаландаров Саидага

«сен қол» деб имо қилди ва кабинетдан ҳамма диқиб кетгандан кейин ғоят ўпқаланган бир алфозда:

— Бу қандоқ бўлди, Саидахон! — деди. — Сен бюро составига кирмасанг ҳам ҳамма ишни мудом сен билан бамаслаҳат қиламиз деган эдингиз... Бу ёғи қандоқ бўлди?

Саида жуда ҳайрон бўлиб сўради:

— Бюро қайси масалада сизнинг раъингизга қарши иш қилди?

— Тўғри-ку, лекин... мана бу Зулфиқоров масаласини айтаман!

Саида талмовсиради:

— Зулфиқоровнинг партиядан чиқарилишига рози эмасмидингиз? Умумий мажлисда ҳеч нарса демадингиз, қўл кўтармадингиз-ку!

Қаландаровнинг юраги торлик қилди.

— Ие... Қолхозда қолдириш масаласини айтаман!..

Саида чуқур таассуф билан жавоб берди:

— Қолхозда қолдириш, қолдирмаслик масаласини правление ҳал қилади-да. Партбюро ҳал қилганда, албатта, сиз билан маслаҳатлашар эдик. Правлениенинг раиси ўзингиз...

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди.

Кечқурун Саиданинг ҳужрасига Қозимбек келди. Қозимбек ҳеч қачон қоронги тушгандан кейин келмагани учун Саида Қаландаров ҳақида бирон гап топиб келдими, деган хаёлда хавотирга тушди-ю, дарров чўқи-лаб кўрди. Йўқ, хотиржамлик экан: Қаландаров мажлисдан касал одамдай инқиллаб, «бўри қариса итга кулги бўлади» деб жавраб келибди-ю, бир пиёла мусаллас ичиб ётибди. Қозимбек дадасининг бу кайфияти ва қилмишига чандон эътибор бермабди шекилли, шу гапни айтди-ю, Абу Али ибн Синонинг меъда касалликлари тўғрисида айтганларидан сўз очди. Саида унинг содда ва беғуборлигидан ичида кулиб, сўзига қулоқ солди.

ХІХ

Қаландаров бир пиёла мусаллас ичиб ётганича кечаси соат ўн иккидан ўтганда телефон қўнғироғидан уйғонди. Райижроқўм раиси унинг эртага соат ўн бирда бир келиб кетишини сўрар эди.

Ижроқўм раиси ҳеч қачон бунақа бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига, нима масалада чақира-

ётганини айтмагани учун Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртароқ етиб борди. Қабулхонада яна бир қанча ранслар гурунглашиб ўтиришар эди.

Қаландаровнинг эски ошналаридан бири унинг олди-га келиб, дабдурустан:

— Секретаринг сени миниб олипти деб эшитдим, ростми? — деб тегишди.

Бу гап ҳазил тариқасида айтилган бўлса ҳам, Қаландаровнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Бу гапни сенга қайси эшак айтди! Мени минадиган одам боласи ҳали туғилган эмас. Секретарим аёл бўлса ҳам шу гапни сенга айтган одамнинг йигирмата-сига алишмайман. Айтиб қўй!

Роса соат ўн бирда раислар кабинетга таклиф қилинди. Райижроқўм раиси сўзни жуда қисқа қилди. Районга ўн бир кишидан иборат ҳинд хотин-қизлари делегацияси келар экан. Делегация ҳозир Самарқандда бўлиб, индинга соат тўртда районга келиш эҳтимоли бор экан. Делегациянинг район бўйича маршрути ҳозир маълум бўлмаганидан, райижроқўм раиси меҳмонлар райондан чиқиб кетгунча колхоз раисларининг бирон ёққа кетиб қолмасликларини, колхозга меҳмонлар ташриф буюрган тақдирда ўзлари бош бўлиб кутиб олишларини илтимос қилди.

Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райижроқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар деб ўйлаган эди, бироқ ранс бундай қилмади. Ҳеч ким буни сўрамади ҳам.

Қаландаров бошқа юмушлар билан районда бир-икки соат айланиб қолди-ю, колхозга кун оққанда қайтди. У саданинг тагига ўтириб, бир чойнак чой чақирди, Саидани сўрамоқчи эди, ўзи келиб қолди. Саида дарвоза олдида кўк тойдан тушиб, уни кимгадир берди-да, қўлидаги папкадан йўлакай бир қоғозни олиб, Қаландаровга томон келди. Қаландаров бу сафар нима бўлиб унга ўрнидан туриб қўл берди ва меҳмон тўғрисида оғиз очиши билан, Саида:

— Хабарим бор, — деди-да, бояги қоғозни узатди. — Програма. Меҳмонлар колхозимизда неча кун туришини билмаймиз, шунинг учун программани эҳтиётдан уч кунлик туздик. Кечқурун правление аъзоларидан уч-тўрт кишини чақириб, ҳар кимга тайинли бир вазифа топширилса...

Қаландаров программага кўз югуртирди. Меҳмонлар уч кун давомида қачон, қайси соатда қаерда бўлиши,

нима билан шуғулланиши соатма-соат, минутма-минут кўрсатилган эди.

Қаландаров елкасидан бир тоғ тушгандай бўлиб, қувончи ичига сиғмаса ҳам, ўзини тутиб:

— Дуруст, дуруст! — деди. — Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам, дуруст чиқдингиз!..

Саида кулди.

— Ҳеч андиша қилмайсиз, одамга қаттиқ тегади ҳам демайсиз-а, Арслонбек ака!.. Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам... Бу мақтаганингизми?

— Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, титкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми? Нима қиласиз мени чистон қилиб!..

Қаландаров программани яна кўздан кечирар экан, уч жойда ўзининг номини кўриб кайфи учиб кетди: меҳмонларни кутиб олиш ва кузатишда қисқача нутқ сўзлаши, ўз уйидаги қабул маросимида эса қадаҳ кўтариши керак эди.

Қаландаров бошни қашлаб қолди.

— Ҳмм... мен гапиришим керак бўлармикин... Мен пахта тўғрисида гапирсам-у, бошқа майда масалаларга бошқа одамларни тўғриласак...

Саида унинг аслида нима демоқчи эканини билиб, Ҳиндистон билан Совет Иттифоқи орасидаги дўстлик муносабати, бу йўлда қўйилган қадамлар ва буларнинг натижаларини қисқа сўзлаб берди. Қаландаров «бу гапларнинг ҳаммасини ўзим биламан» деган қиёфада ўтириб қулоқ солган бўлса ҳам, бўғиқ чехраси очилиб кетди; бундан ташқари, мусобақадорш областга бориб келганидан кейин ҳисобот нутқини Эшонга ёздирганида, Саида тутиб олиб ўсал қилганини эслади-ю, шу хижолатликни ювиш, яъни нутқ ёзиш ўзининг ҳам қўлидан келишини исбот қилиш ниятида қаршилиқ кўрсатмади, лекин писанда қилиб қўйди:

— Мен, албатта, колхоз номидан гапираман. Шундоқ бўлгандан кейин мен айтадиган гапни кўплашиб пишиқтиришимиз керак.

— Ёзиб ўқиб берасизми? — деди Саида норози қиёфада.

— Бир оз ёзамиз, чаласини оғзаки гапирамиз.

Саида ёзма гапни маъқул кўрмаганини ва шу билан бирга, бу ҳақда мунозара қилиб ўтиришни истамаганини кўрсатиш учун тўсатдан бошқа мавзуга кўчди

— «Социализм» дўхозида Ҳиндистонга бориб кел-

ган бир хотин бор экан. Раъно Жўраева. Врач. Ўзи Бекободда ишлар экану, отпуска қилиб ота-онасининг олдига келган экан. Шу хотинни чақирсак, меҳмонларга хуш келади деган ўйда одам юборган эдим. Жўраева колхоз ҳаваскор созандалари, ўйинчи қизларини олиб кечқурун борарман дебди.

Қаландаров Назаров колхозидан созандалар, ўйинчи қизлар келишини хушламай дўнғиллади:

— Буларнинг ўрнига Тожихонни чақирсангиз ҳам бўлар эди. У ҳам ўйин билади.

— Уни ҳам айттирган эдим, касал экан, — деди Саида ва «Социализм»дан ўйинчи қизлар келишига Қаландаров гашик қилаётганини кўриб, бу ҳақда бошқа ҳеч нарса демади, чунки гап айланса, «йўқ» деб туриб олиши, нозик пайтда ишқал чиқариши мумкин эди.

Кечқурун правление аъзоларидан бир қисми йиғилди. Програма ўқилиб, муҳокама қилинди. Ҳар бир ишга мутасадди белгиланди. Қаландаров нутқ ёзиши керак бўлгани учун бошқа ишлардан ўзини озод қилди-да, одамлар тарқалгандан кейин бухгалтериядан бир қучоқ ҳар хил ҳужжатларни олиб ўйига кетди, ҳатто хушхат Хуринисони ҳам ёрдамга чақирмай, ярим кечагача чувалчангнамо ҳарфларни ўз қўли билан териб, биринчи нутқини зўрға ёзиб бўлди; эрталаб Саидани чақиртирди-да, уни имтиҳон қилмоқчи бўлган бир қиёфада нутқни қўлига берди. Саида ўн тўрт саҳифадан иборат қўл ёзма нутқни кўриб, кайфи учиб кетди; йўқ, қараса ҳар саҳифага бир неча оғиз сўз зўрға сигибди. Саида ичида кўп кулди. Нутқ шундай бошланар эди:

«Ҳиндистонлик хотин-қизлар делегацияга «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломи. Бизким «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари пахтакорлар қурултойининг тарихий қарорларидан илҳомланиб, пахтачиликда ўтган йил орден-медалларга эга бўлдик, бу йил ҳам об-ҳаво шароитига қарамай, қўшимча мажбурият олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнердан бажариш учун курашиб, ҳозир ғўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олдик...»

Ундан кейин колхоз хўжалигининг уруш йилларидаги аҳволи, ҳозирги ҳолати, хўжалик тармоқларининг тараққиёти, ўтган йил кимнинг бригадаси гектаридан қанчадан пахта, ғалла, беда, сабзавот, полиз маҳсулоти олганлиги, бу йил қанчадан олиш мўлжали борлиги, чорванинг ўсиши, чорва маҳсулоти ва маҳсулдорлигининг кўпайиши, ипакчилик, ишлаб чиқариш бинолари,

уй-жой қурилиши, маданий-манший ишлар тўғрисида сўз борар эди.

— Камчиликларимизни кўрсатишнинг ҳожаги йўқ, — деди Қаландаров худди Саида шуни таъна қиладигандай. — Меҳмонлар, барибир, бизга ёрдам қилишолмайди. Пахтакорлар қурултойида қулоғимга киргандай бўлган эди, Ҳиндистонда пахта ҳосили гектаридан... жуда паст ҳосил олинар экан.

— Яхши, — деди Саида юзига жиддий тус бериб, — жуда бошлабсиз!

Қаландаров жуда хурсанд бўлиб, мўйловини бураб қўйди.

— Унча-мунча хатоси бордир... яна кўриб чиқамиз! Қолганини бугун кечаси ёзиб ташлайман.

— Қолганини ёзиб ўтирманг, Арслонбек ака, ҳар қанча нутқ керак бўлса, шунинг ўзидан чиқади. Энди яна бир маслаҳат чиқиб қолди, — деди Саида худди буткул эсидан чиқиб қолган бир нарсани тўсатдан эслагандай. — Меҳмонларни кутиб олишда: «Хуш келибсизлар, йўқлаб келганларинг учун қуллуқ» деган маънода оғзаки бир нима дейиш лозимдир, дейман? Яна ўзингиз биласиз...

Қаландаров шу ўн тўрт саҳифали нутқини мана шу маросимга чамалаган бўлса ҳам:

— Албатта! — деди, лекин бу нутқни қачон ва қерда ўқишини сўрагани бўйни ёр бермади.

— Яна бир масала, — деди Саида, — меҳмонлар Мирзачўлни суғориш тарихига қизиқиб қолишлари мумкин, бу ҳақда билганларингизни эслаб қўйсангиз, тушган саволларга жавоб бериш осон бўлар эди.

Қаландаровнинг кайфи учиб кетди.

— Ҳмм... Тарихни, албатта, айтиш керак. Доҳиймиз Ленин декретга қўл қўйган...

— Тўғри, лекин бир оз юқоридан бошлаш ҳам мумкин, — деди Саида ва Мирзачўлни суғориш тарихини қисқача сўзлаб берди.

Қаландаров бу гапларни билиб олганига бир томондан хурсанд бўлса, иккинчи томондан ғаш келди. «Бу синчалак менга билдирмай роса тайёрлик кўрган экан-да, оббо муғамбир-эй!.. Четдан келган меҳмонлар олдида мени босиб кетишга бунчалик жон куйдирмасам ҳам бўлар эди-ку, раисдан ҳам зўр экан деб, Ҳиндистонга женотдел қилиб олиб кетармиди! Минг ақлли минг доно бўлса ҳам, барибир, хотинлигига борар экан-да... Лекин бу гапларни қаёқдан била қолди экан? Но-

сиров ўргатган десам, районга борганида меҳмонлардан дарак йўқ эди. Китобдан ўқиганмикин? Ҳа, китобдан ўқиган бўлса ажаб эмас, кўли бўшади дегунча кутубхонага шўнгигани-шўнгиған-ку. Доим китоб ўқиб, ҳар нарсадан тўлиқ хабардор бўлиб юрар экан-да. Ҳмм.. мен ҳам унча-мунча китоб кўриб турсам бўлар экан...»

Қаландаров Саида айтган гапларни лозим бўлганда айтиб бера олишига кўзи етмай катта ташвишга қолди. Бироқ унинг бахтига меҳмонлар Самарқанддан тўғри Фарғонага ўтиб кетишди.

Меҳмонларни кутгани йиғилган колхозчилар, «Социализм» колхозидан келган созанда ва ўйинчи қизлар саданинг остида ўйин-кулги бошлаб юборишди. «Социализм» дан келганларнинг кўплашиб, якка-якка ижро этган ўйинлари Қаландаровга жуда маъқул бўлди. Улар ўйнаётган вақтда даврага битта-иккита «Бўстон» лик қизлар ҳам киришди. Буларни кўриб, Қаландаров хавотирга тушиб қолди. «Бу, бўйининг узилмагурлар, ҳозир мени «Социализм»чилар олдида шарманда қилди! Ана, лайлакка ўхшамай ўл, қуллуқ қилиб даврдан чиқа қолсангчи!»..

«Социализм»чилар чарчаб даврдан чиқа бошлагандан кейин, ҳақиқатан, ўйиндан файз кетди. «Бўстон» ликлар уста кўрмаган шогирд бўлгани учун ҳар қайси си ҳар мақомда йўрғалар эди. Шу пайт Саида ўртага чиқиб қулоч ёзди. Қийқириқ бўлиб кетди. Чилдирма яна авжига чиқди. Унга соз кўшилди. Ҳаял ўтмай ялла янгради. Даврага янгидан-янги «Бўстон»лик қизлар кира бошлади. Буни кўриб, Қаландаров анграйиб қолди. Буларнинг ҳеч бири «Социализм» колхозининг уста кўрган қизларидан қолишмас эди.

Давранинг ҳар томонида янгидан-янги қиз-жувонлар, йиғитлар чиқиб ўйинга қўшила берди. Саида қараса одамлар орасида Эшон шохсоққадай ирғишлаб пилдираб юрибди; яна бир қараса лапанглаб юрган Исмоилжоннинг йўғон гавдаси орқасидан ликиллаб Қозимбек чиқиб қолди. У гоҳ ўннга, гоҳ сўлга жуда чиройли шох ташлаб, ияк силтаб Саидага томон келар эди. Саида уни кўриб, «меъда-ичак касалликларидан ҳам бошқа ҳунаринг бор экан-ку» деган гап кўнглига келди-ю, кулиб юбора ёзди ва унга таъзим қилиб, басма-басига ўйнаб кетди. Қаландаров ўғли Қозимбекнинг ўйинини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

Қаландаров ойдинда қоп-қора мумдай бўлиб кўриган саданинг соясида ўтириб яллага қулоқ соларди.

Пигитларнинг қудратли овози ичида аёл кишининг шигичка ва жуда ёқимли овози гоҳ қувониб, гоҳ юзага чиққани талпиниб, гоҳ унинг устида қувониб қанот қоқар эди. «Бу аёл ким бўлса экан? — деди Қаландаров ўзинча. — Бизнинг колхозданмикин? Ажаб, колхозимизда шунча ўйинчи қизлар бор экан, ашулачилар ҳам кам эмасдир. Билмас эканман-а...»

Бу ҳол Қаландаровга жуда эриш туюлди, лекин дурустроқ ўйлаб қараса, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхши билганига қарамай, буларга фақат план, фақат процент, фақат «бажариш» кўзи билангина қараб келган экан.

Ой тиккага келиб қолди. Хўроз қичқирди. Соат неча бўлди экан? Одамлар энди ёта қолса ҳам бўлар, эрта туриш керак...

Қаландаров одамларни тарқатиш мақсадида қорасини кўрсатиш учун давранинг ичидан дарвозага томон ўтмоқчи бўлган эди, Саиданинг созандаларга ўйин мақомини буюрганини эшитиб, давранинг ташқарисидан юрди. Уни биринчи марта Саиданинг салобати босди.

Қаландаров киши билмас дарвозадан чиқиб, уйига қараб кетди.

XX

Қаландаров Зулфиқоровни колхоздан ҳайдамаслик, лекин қилмишларини умумий мажлисда муҳокама қилиш тўғрисида кўпчилик правление аъзоларининг фикрига охири қўшилди, аммо бу ҳақда тездан махсус умумий мажлис чақирилишини талаб қилди. Правление аъзоларининг фикрича бу ҳақда тездан ва махсус умумий мажлис чақириш — халқнинг диққатини фақат Зулфиқоровнинг қилмишларигагина қаратиб қўяр, муҳокамадан кузатилган мақсад, яъни иллатларни чимдиб эмас, таг-томири билан қўпориб ташлашга ҳалал берар эди. Правление аъзоларининг бу фикрини Қаландаров ортиқча тархашлик қилмасдан маъқуллади.

Шундай қилиб, Қаландаров «Бўстон»га раис бўлганидан бери правление мажлиси тарихида биринчи марта унинг таклифи ўтмади. Зулфиқоров колхозда қоладиган, унинг қилмишлари махсус эмас, навбатдаги умумий мажлисда муҳокама қилинадиган бўлди.

Навбатдаги умумий мажлис бир неча кундан кейин чақирилди.

Мажлиснинг кун тартиби шулардан иборат эди:

Ғўза парваришининг бориши.

Битган уйларни колхозчиларга бериш ҳақидаги правление қарорини тасдиқлаш.

Клубда ташкил этилган тўғаракларга ажратилган маблағлар сметасини тасдиқлаш.

Зулфиқоров масаласи.

Биринчи масала юзасидан Қаландаровнинг ўзи сўз олиб, ғўза парваришининг боришини тўлиқ ва ёрқин тасвирлаб, бундан кейин қилинадиган ишларни бирма-бир санаб берди; кейин, одатдагича, «тушунарли бўлса керак» деди-ю, раис у ёқда қолиб, мажлисни ўзи бошқара кетди.

— Энди иккинчи масалага ўтайлик. Ўзларингга маълум, биз битган бешта уйни колхозда яхши ишлайдиган ва шу билан бирга, нобоп жойларда турган одамларга бердик. Бироқ Дўсматов устидан правлениега маълумот тушди: бу одам янги уйга ҳали ҳам кўчиб кирмабди. Сабабини текширган вақтимизда... Қани, Дўсматов, тур ўрнингдан! Қани, халққа қараб жавоб бер, нима учун шу чоққача кўчиб кирмадинг?

Қирқлардан ошган, кенг яғринли бир киши қайта қайта берилган саволга жавоб бермай ерга қараб тура берди. Ниҳоят, Қаландаровнинг ўзи жавоб берди:

— Кўрпа йиққани тахмони йўқ эмиш!.. Тушунмаган, нодон! Ҳали чойнак тергани токчаси, юган илгани қозиги ҳам йўқ дерсан! Томига ғўзапоя босиб бўлмайдими ҳам дерсан! Ўртоқлар, таклиф бор: Дўсматовни тарбиялаб, уч кун ичида янги уйга кўчириш мажбурияти Саидахонга юклансин! Қаршилиқ йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак!

Қаландаров учинчи масалага ўтмоқчи бўлган эди, Саида тўхтатди.

— Правлениенинг қарори овозга қўйилмади-ку... — деди ва мажлиснинг раисига мурожаат қилди: — Вазифангизни адо қилинг!

Мажлис раиси «менга гап бермаса нима қилай» деб бир Саидага, бир Қаландаровга қараб ўрnidан турди ва правлениенинг қарорини овозга қўйди. Учинчи масала юзасидан сўз Саидага берилиши керак эди, бироқ раис оғиз очгунча Қаландаров ўрnidан турди.

— Клубда бўлаётган ишларни ўзларинг кўриб турибсизлар. Ҳаваскорлар, хунар... Биз бу сметани тасдиқлашдан олдин Саидахонга раҳматлар айтишимиз керак. Радио тўғараги ҳозирнинг ўзида мактабга, идо-

рага бир қанча электр қўнғироқ ўрнатди. Ҳозир радио-узел масаласини қўтаряпти. Ўзларингга маълум, бизда аппарат, сим ва бошқа ускуналар бор...

Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди.

Раис сметани тасдиқлатиб олганидан кейин тўртинчи масалага ўтиб, Зулфиқоров иши юзасидан текшириш комиссиясининг раиси Қаландаровга сўз берди. Мажлис аҳли унинг сўзини гоҳ тин олмай, гоҳ нафрат ифода қилувчи нидолар чиқариб эшитди. Қаландаров сўзининг охирида правлениенинг қарорини ўқиганда зал яна жим қолди. Мажлис раиси бу қарорга мажлиснинг қарабини сўраганда, қайта-қайта сўраганда ҳам жимлик ҳукм сурди. Шу жимликда Зулфиқоровнинг аввал босинқи, кейин ҳўнграб юборган товуши эшитилди. У бошини икки тиззаси орасига тиқиб, дераза олдида ерда ўтирар эди. Қаландаров қаттиқ жеркиб, уни йиғидан тўхтатди. Яна жимлик ҳукм сурди. Афтидан, правлениенинг қарорини ҳеч ким маъқул кўрмас эди. Қаландаров ер остидан Саидага «айтмадимми» дегандай вазар ташлади. Мажлис раиси учинчи марта залга мурожаат қилганда, коммунистлардан бири сўз олди. Ундан кейин яна уч коммунист сўзга чиқди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Зулфиқоров ишига кенгроқ қараб, унинг туб маъносини очиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Шундан кейин мажлис аҳлида Зулфиқоров масаласи ҳал бўлди эмас, энди бошланди, бунинг тагида бунақа гаплар бор экан, деган кайфият тугилди-да, раис ҳар сафар мурожаат қилганда бир неча киши баравар сўз сўраб, қўл кўтараверди.

Шу маҳалгача ҳеч важ билан кўзга кўринмаган оддий бир кетмончи сўз олди. У мош-гуруч чўққи соқолининг учини тортқилаб ерга қараганича хийла туриб қолганидан кейин кулимсираб сўз бошлади.

— Кўзбўямачилик... Қолхозимизда шунақа ишларни кўп кўраман-у, лекин от қўёлмай юрган эдим. Бу тўғрида ўтган-кетгандан гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мана шу мажлисимизни олайлик. Шу мажлисда қайси бир масала ўртага ташланиб бамаслаҳат ҳал қилинди? Раисимиз гўза парваришининг бориши, бундан кейин қилинадиган ишлар тўғрисида гапирдилар. Қарор, вазифа, топшириқ... лекин шу қарор, шу вазифа, шу топшириқларни бажарадиган одамлардан «бу тўғрида сен нима дейсан, сенинг қандоқ ўй-мулоҳазаларинг бор»

деб бир оғиз сўралмади-да! Отига мажлис, отига маслаҳат...

Бу гап Қаландаровга яшиндай тегди. Биров рўй-рост, биров ер остидан унга қаради. Қаландаровнинг оппоқ оқарган юзи, қисиқ кўзлари атрофидаги табас-сумни ифодалаш керак бўлган ажин унинг «эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини сйди» деб турганини кўрсатар эди.

Бояги одам ўтирди. У ўтиргандан кейин Қаландаров ўрнидан турди ва ич-ичидан хуруж қилиб келаётган титроқни босишга, бақириб юбормасликка ва илжайишга ҳаракат қилиб:

— Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтирдинг? Маслаҳатингни эштайлик! Бугун кесакдан ўт чиқиб қолди... — деди.

У одам секин ўрнидан турди, кулимсираб одамларга, кейин Қаландаровга қаради.

— Кесак десангиз ҳам майлига, — деди, лекин сенсираманг, Арслонбек. Мен сиздан икки ёш каттаман. Шу ерда бўйга етган қизим, бола-чақалик ўғлим ўтирибди... Қозимбекнинг орзусини кўринг, сенсираманг...

Бу гап Қаландаровни ўзига келтирди, залнинг жим қолгани, бу жимликда кимнингдир чуқур хўрсингани уни эзиб, пачақлаб ташлади. Гавжум ерда йиқилиб тушган киши жонни оғриганига қарамай, дарров ўрнидан туриб, ҳеч нарса билмагандай, йўлида давом этгани сингари, Қаландаров пинагини бузмаган бўлиб жойига ўтирди, олдидаги бир варақ қоғозга бир нималар ёзган бўлди; қўлидаги қалам қоғозга белгисиз чизиқлар чизар экан, ўзи ўйлаб қолди: «Бу фалокатдан бунақа гаплар чиқмас эди-ку. Сенсираманг?! Шу вақтгача индамай келган одам энди нега оғринадиган бўлиб қолди? Юзимга қараб туриб сенсираманг деди-я! Бир гап бор. Қолхозга бирон ғаламис оралади, одамларга шу гап ўргатяпти! Бу ишлар нима мақсадда қилиняпти? Тагига етиш керак...»

Қаландаров шу ўй-хаёллар билан бўлиб, навбатдаги сўз кимга берилганидан беҳабар қолди, бирдан кулги кўтарилганда қараса, электростанциянинг механиги гапиряпти.

— ...Жуда тўғри, мажлис бўлгандан кейин ҳар қанақа масала кўпчиликнинг раъйига қараб, кўпчилик билан бамаслаҳат ҳал қилиниши керак. Бу ерда смета масаласи кўрилди, кўрилди эмас, тилга олинди. Умумий мажлиснинг тасдиқиға ҳавола қилинган

смета ҳатто ўқилмади ҳам. Дўсматовга уй бериш масаласининг ҳал қилинишига қаранг: «Қаршилик йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак» эмиш! Шу ҳам овозга қўйиш бўлдими? Бундан ташқари, мажлисининг раиси турган ҳолда мажлисни Арслонбек акам олиб бордилар. Бу қанақаси! Агар сайлаган одамимиз мажлисни олиб боролмаса, бошқасини сайлайлик! Эҳтимол Арслонбек акамнинг ўзларини сайлармиз, эҳтимол бошқа одамни сайлармиз... Илгари ҳам кўп мажлисларимиз мана шунақа ўтган, кўп масалалар мана шунақа ҳал қилинган. Бир мисол: ўзларинг биласизлар, тапиллаб қулоқ-мияни ейдиган электростанциямиз эллик-олтмишта лампочкани аранг қизартиради. Клубда концерт, кино қўйиладиган бўлса бошқа жойларни ўчириб қўямиз. Шу электростанцияни деб ҳамма ёққа доимий сим тортиш, бунга икки юз етмиш минг сўм сарф қилиш керакмиди? Агар шу масала ўз вақтида дурустроқ муҳокама қилинса, правление аъзоларидан бири бўлмаса бири: «Ҳозирча муваққат сим тортиб турайлик, доимий симни Фарҳоддан электр олганимизда тортамиз», дер эди. Унда бу ишга юз баравар камроқ пул кетар эди. Келаси йил Фарҳоддан электр оладиган бўлсак, ҳамма симни бошқатдан тортишимиз керак, чунки ҳаммаси эскирган. Радиоузелъ масаласини олайлик...

Маълум бўлишича, радиоузелнинг аппаратураси бундан икки йил бурун олинган экан. Уша йили «Социализм» колхозининг раиси Умнат Назаров радиоузелни ишга солиб, очилиш маросимига Қаландаровни таклиф қилган экан. Эртасига Қаландаров, ҳеч ким билан кенгашмай-нетмай, шаҳарга бориб аппаратура сотиб олибди; лекин қизиқ босилгандан кейин совиб, ўрнатиш ишини пайсалга солибди-ю, шу билан қолиб кетибди. Аппаратура олинганидан баъзи бир правление аъзолари бир йилдан кейин хабардор бўлишибди.

Мажлис жуда қизиди. Зулфиқоров бир чеккада қолиб кетди. Қаландаров энди ранги оқариб, асабийлашиб эмас, хижолатдан қип-қизариб, ерга қараб ўтирар эди. Бирин-кетин сўзга чиқиб, куйиниб гапирган одамлар «липпа», баъзан районга бериладиган нотўғри ахборотлар, теримда колхозчиларга кўпроқ меҳнат куни ишлаб олдириш учун пахта терадиган машиналарнинг ишлашига ҳар йўл билан тўсқинчилик қилиш ва бошқалар тўғрисида ҳеч қандай истиҳолага бормай рўй-рост гапиришди. Бу гаплар давомида қип-қизариб, ерга қараб ўтирган Қаландаров сўз Исмоилжон Норматовга

берилганда, юраги шув этиб, беихтиёр бошнини кўтарди; бир вақтлар икки орада даромад манбалари тўғрисида бўлиб ўтган келишмовчиликлар, паст-баланд гапларни эслади-ю, ранги яна бўзариб кетди: «Тамом, — деди ичида, — оғиз солгани пайт пойлаб юрганларга ҳам сўз тегди...»

Бироқ Исмоилжон сўзининг асосий қисмини Қаландаровнинг энг яхши хислат ва фазилатлари, бригадир сифатида унда кўрган зўр ташкилотчилик қобилияти, колхозчи сифатида ундан кўрган меҳр-оқибатлари, мурувватларига бағишлади. Бу гаплар самимий эканини мажлис аҳлигина эмас, ҳар бир сўзининг остидан ғараз қидириб ўтирган Қаландаровнинг ўзи ҳам сезиб турар эди. Унинг сўзи давомида зал бир неча мартаба чапак чалди, кимлардир унинг сўзини маъқуллаб, луқмалар ташлади. Қувноқ говур, кулги кўтарилди.. Бу гаплар нақадар ширин, нақадар ёқимли бўлмасин, Қаландаров буларга ҳар нечук, кўтарилган болта деб қаради-ю, унинг тезроқ тушишини, қаерга тушиб қанчалик қон чиқаришини тезроқ кўриб, хотиржам бўлишни хоҳлар эди. Ниҳоят, болта тушди: Исмоилжон қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига дахли бўлмаган даромад манбалари, бир вақтлар бу ҳақда раис билан икки орада бўлган келишмовчилик тўғрисида гапириб берди.

Исмоилжон илгари партбюро аъзоси бўлганида колхознинг бир неча йиллик ҳисоботини кўриб қолибди. Даромад бу йиллар давомида ўн бир сўм билан йнгирма уч сўм орасида тебраниб турган экан. Исмоилжон хўжаликнинг асосий тармоқлари пахта, пилла, чорва, мева ва сабзавот-ку, нега даромад бунақа тебранади деб қараса, даромад камайганда бу тармоқлардан бўладиган кирим умумий даромаднинг саксон беш-тўқсон процентини, кўпайганда эса унинг фақат олтмиш-етмиш процентини ташкил қилар экан. Демак, даромад хўжаликнинг асосий тармоқлари ҳисобига эмас, қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига дахли бўлмаган омонат манбалар ҳисобига кўпаяр экан. Бу манбалардан келадиган даромаднинг асосий қисминини эса район марказида чакана, харидор топилса улгуржи вино сотадиган иккита сабзавот дўкони, колхознинг махсус одами Сибирга олиб борадиган олма, узум ва у ердан юбориладиган ёғоч берар экан. Исмоилжон правлениенинг диққатини асосий тармоқларни ривожлантиришдан четга тортадиган, уни хумга, Си-

Бирь йўлига термилтириб қўядиган бу тадбирга қарши чиқибди, лекин масалани кўтариб удда қилолмабди: биринчидан, раис обрўи ва халқнинг ўзига бўлган чексиз ишончи билан босса, иккинчидан, фойдаси нақд бўлмаган ҳақ сўздан кўра, фойдаси нақд ноҳақ сўз қулоққа тезроқ киради деган хаёлга бориб, фикрида қаттиқ туриб олгани ботинолмабди, бу орада раисга ёмон кўрингани қолибди.

— Мен ўша вақтда ҳам айтган эдим, — деди Исмоилжон сўзининг охирида, — ҳозир ҳам айтаман: бу нарса даромадни кўпайтиришдаги кўзбўямачилик. Бугун меҳнат кунимиз йигирма етти сўмдан тушаётган бўлса, эртага йигирма сўмга тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун биз даромадни оширишда хўжалигимизнинг асосий тармоқларига суянишимиз керак.

Қаландаров ундан бошқа хунук гаплар кутгани учун ғалати бўлиб, анграйнб қолди.

Исмоилжон ўтирганидан кейин залда ғовур кўтарилди. Бу ғовурни раис ҳарчанд уриниб ҳам босолмади. Ҳалқ, афтидан, омонат манбалар ҳақидаги фикрни қизгин муҳокама қилар эди. Қаландаров бу муҳокаманинг руҳини англаш учун залга зимдан разм солиб ўтирди. Минбардан янграган аёл кишининг овози ғовурни босди. Қаландаров ялт этиб минбарга қаради. Минбарда Ойниса турар эди. Қаландаров юраги гумуриб кетди. «Бир вақт клубда лекцияни мажлисга айлантирмоқчи, гап сотмоқчи бўлган аёллардан бири шу-ку! Ўшанда гапни шу бошлаб, аёллар қий-чув кўтаришган экан, ҳозир ҳам шундоқ бўлармикин?» Қаландаров ўзига таскин берди: «Унда ўзим йўқ эдим, ўзи йўқнинг кўзи йўқ...»

— Кўзбўямачиликка мен ҳам битта мисол кўрсатиб, ундан кейин хотин-қизлар масаласига ўтаман, — деди Ойниса. — Эсларингда борми, бир йили мен бир кунда саккиз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим!

Залда қаҳқаҳа кўтарилди. Қаландаровнинг ранги яна бўз бўлиб кетди. Товушлар эшитилди:

— Ўша фирромликни айтиб беринг!

— Ўша иш қанақа бўлган эди?..

Ойниса воқеани гапириб берди.

Бир куни Арслонбек унинг уйига келиб: «Сен эртага азонда фалон участкага чиққин, райондан одам келган, ўшани олиб чиқаман, шу одамнинг кўз олдида ўн беш минут жонингни жабборга бериб пахта терасан, шу ўн беш минутда терган ҳар бир кило пахтагни ўн беш

килога оламан» дебди. Азонда раис билан меҳмон иккови ўша участкага келибди. Бояги киши соатига қараб турибди. Ойниса жон-жаҳди билан уриниб, чорак соатда салкам ўн олти килограмм пахта терибди. Кетишибди. Икки кундан кейин район газетасида Ойнисанинг оти чиқибди.

— Биров ҳайрон, биров кулади... — деди Ойниса, — лекин кўпроқ сўкишди. Сўкиш эшитган, колхозда ўғридай писиб юрган мен бўлдим, район слётида керилиб, мўйловини бураб ўтирган раисимиз бўлдилар!..

Зал гуриллаб кулиб юборди. Қаландаров яна қизариб, терга ботиб, ерга қараганча қимирламай ўтирар эди, нима бўлиб кўзи Саидага тушиб қолди. Саида ундан ҳам кўпроқ эзилиб ўтирар, айтилаётган гаплар унга оловли қамчидай тегаётгани ўтиришидан ва авзойидан билиниб турар эди. Бунни кўриб Қаландаров ҳайрон бўлди: «Қалтак менинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?»

Ойниса энди «феодализм масаласи»га ўтмоқчи эканлигини айтганда, бир томонда ўтирган аёллар чувиллашиб қолишди.

— Биз бу масалани клубда кўтарган эдик, — деди Ойниса давом этиб, — лекин Саидахон «кўрамиз, текширамиз» деганлари учун дилимиздагини тўкиб солмадик, кутдик. Ўрни келганда, Саидахондан ҳам ўпкалаб қўяйлик: кўрмадилар ҳам, текширмадилар ҳам. Шунақа, йўрға минган йўлдошига қарамас экан... Арслонбек акам Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олгани, хотин-қизларга эскича қараши тўғрисида жуда куйиб-пишиб гапирдилар, қани энди аёлларга ҳамма вақт шунақа куйсалар!.. Мен раисимизга, бутун правление аъзоларига битта савол бермоқчиман: правление шу яқин йилларда Зулфиқоров ишидан бошқа хотин-қизларга тегишли нечта масала кўрди-ю, қанақа қарорлар чиқарди? Наҳотки шундан бошқа ҳеч қанақа масала бўлмаса! Мана мен, беш боланинг онасиман, эрим олтинчи бола, чунки бунга ҳам қарашим керак. Эрим билан баравар кетмон чопаман, кечқурун рўзгор, бола... Утган йил мен саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўринг-чи, шунча пахта терганимда неча мартаба ўтириб турдим экан, бундан ташқари, шу саккиз тонна юкни кўтариб неча километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзгор иши, бола ташвиши, мажлис... Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қилмасам, эрим бурнини жийиради.

Залда қийқириқ-кулги бўлиб кетди. Лекин Ойнисанинг ўзи кулмас эди.

— «Қизил тонг» колхозни шу яқин йилларда кетмонни йўқотиш пайига тушган дейишади, бизда ҳали бу гапнинг учи ҳам чиққан эмас. «Социализм» ўтган йили пахтасининг йиғирма етти процентини машина билан терган эмиш, биз неча процент терганимизни билмаймиз. Шунинг биланки, машинага ажратилган каттакон бир қартага Арслонбек акам мўйлов қилиб одам қўйдириб юбордилар — «колхозчилар меҳнат кунини ишлаб олсин» эмиш! Сиртдан қараганда, бу колхозчиларга ғамхўрлик, қатинини очиб қарасангиз, колхозчилар, айтиқса хотин-қиз колхозчиларнинг бошини оғир меҳнатдан чиқармасин деган гап! Машина ёмон эмиш! Нимаси ёмон, қаерини ёмон? Айтиқлик, тузатсин!.. Даламизга биринчи чиққан трактор эсимда бор: плуги ўрта қўлдай томирга илиниб қолса, торта олмас эди. Ҳозирги тракторлар билан қандай томирни писанд қилмайди... Сўзимнинг охирида яна бир нарсани правлениемизнинг юзига солимоқчиман: мен мана шундай меҳнат қилганимга яраша қошки кўнглим тинч бўлса! Қўлим ишда-ю, кўнглим ясида, боғчада. Яслиларимиз ўзинини ўзи эплай олмайди-ган кампирлар қўлида, боғчамиз бўлса... хайрият, Ҳуринисо опамиз инсофга келиб, ишнинг ўз қўлларига олибдилар... Туғруқхонамиз не аҳволда. Мана энди Қозимбек келибди, тузалиб кетар-ку, лекин шу чоққача на раисимиз, на правление аъзоларидан бирон киши бирон марта туғруқхонага бош тикқани маълум эмас. Мен икки боламни шу туғруқхонада туққанман. Одамнинг хўрлиги келар экан: сут топшириш планини ҳаминиша ортиғи билан бажарамиз, ортиқча сутни сотгани районда иккита дўконимиз бор, лекин кўз ёриб ётган она бир стакан сут ёки кичкинагина битта пиёлада қаймоқ юзини кўрмайди!..

Ойниса сўзини тугатиб минбардан тушганда, яна гулдурас қарсақ, қий-чув кўтарилди. Энди фақат Қаландаров эмас, бутун правление аъзолари ҳам ерга қараб қолишди ва одоб юзасидан қарсаққа қўшилишди. Бошқа гаплар билан бўлиб, Зулфиқоров ҳақида правлениенинг қарорига қандай қарашини айтиш Ойнисанинг мутлақо эсидан чиққан эди. Буни на президиум пайқадди, на халқ. Унинг ўзи эслаб ўрнидан турди, раисдан ижозат олиб халққа юзланди.

— Кечирасизлар, асосий гап эсдан чиқибди: Зулфиқоров ҳақида правление чиқарган қарорга қўшиламан.

Ундан кейин яна бир қанча эркак-аёл сўзга чиқди. Булар асосан ўзларидан олдин сўзга чиққан нотикларнинг фикрларини янгидан-янги фактлар билан тасдиқлашди. Музокара тўхтатилгандан кейин мажлис раиси яқун қилиб, правлененинг қарорини овозга қўйди. Қарор бир оғиздан маъқулланди.

Мажлис ёпилди. Саида Қаландаров билан бирга чиқмоқчи эди, нимагадир алахсиди-ю, қараса, Қаландаров чиқиб кетибди. Саида ҳозир унинг кетидан чопишни лозим кўрмади-да, кейинроқ уйига борди. Ҳуринисо унинг бетоб эканини, ухлаб ётганини айтди.

Кечаси Саиданинг ҳужрасига Қозимбек билан мухбир Аъзамжон келди. Саида Қозимбекдан отасининг соғлиғини сўраган эди, Қозимбек мийиғида кулиб:

— Гапларнинг кайфини суриб ётибди, — деди.

Мажлисдан олдин Қаландаров Аъзамжонни кабинетига олиб кириб, Зулфиқоров ҳақидаги материаллар билан таништирибди ва тездан фельетон ёзиб, район газетасида бостиришни сўрабди. Аъзамжон шу ҳақда Саида билан гаплашгани келган эди. Саидага бу фикр маъқул бўлмаса ҳам, очиқ бир нима демади-ю, фельетондан кўра мажлис ҳақида тўлароқ ҳисобот берилса, райондаги бошқа колхозларга ҳам фойдаси тегар деганга ишора қилди.

Бу ишора Аъзамжонга жуда маъқул тушди.

XXI

Қозимбекнинг гапидан Қаландаров ўзини касалликка солиб ётиб олгани маълум бўлгандан кейин Саида жуда хафа бўлди. Унинг ҳеч кимни қабул қилмагани аҳволни яна ҳам чалкаштирар эди: ким билади, уйда ётиб қандай ўй-хаёлларга боради-ю, «касал» ликдан қанақа бўлиб бош кўтаради.

Саида эртасига ҳам Қаландаровни кўролмай куни бўйи диққат бўлиб юрди-ю, кечқурун бирпас ёзилиб келгани кўктойни миниб, «Социализм»га қараб кетди. У тойини ўзига ром қилиб ва ўзини отга ўргатиб юрган вақтларида «Социализм»га бир неча мартаба борган, Тожихонни бир-икки кўриб чақчақлашган, лекин унинг уйига киргани фурсат бўлмай ҳар сафар «бир келаман, бафуржа ўтириб бир чақчақлашамиз» деган ваъда би-

лан хайрлашган эди. Диққатчиликни ёзишдан ташқари ваъдага вафò қилиш учун ҳам бориш зарур бўлиб қолди.

Тожихон касалдан тузалган, лекин ҳали ишга чиқмаган экан. Саиданинг келганидан жуда хурсанд бўлди, миннатдорлик билдиргани сўз, ўтқазгани жой тополмай қолди.

Унинг ҳовлисини, уйини, рўзғорини кўриб Саиданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон — бўстон, уй эмас, кичкина қаср, рўзғор эмас, хазина — музей! Столовойга кирилганда жилваланиб турган мебеллар, ҳеч қаерда кўрилмаган каттакон ярқироқ радиоприёмник, буфетнинг ойнасидан камалакнинг ҳамма рангида товланаётган хрусталь ва қимматбаҳо чинни анжомлар, деворларга осилган аломат суратларнинг зарҳал рамкалари кўзни жимирлатиб юборар эди. Саида бу нарсаларнинг жилоси ва нафис-нозиклиги олдида ўзини жуда қўпол сезиб, бирон нарсага тегиб кетиб синдириб қўйишдан қўрққандай қимирламай ўтирди; Тожихон буфетга терилган пиёлалардан бирида чой узатганида ташвишга қолиб «менга жўнроқ пиёлада бера қолинг» дейишига сал қолди.

Эри ҳисобчи, ўзи бригадир, икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзғор орттириб бўлармикин?

Саида кўнглига шу гап келди-ю, Тожихон ва унинг оиласи ҳақидаги бу ножўя гумонни кўнглидан тезроқ қувиб чиқариш учун ўрнидан туриб, девордаги суратларни томоша қилди. Булар ичида унинг диққатини иккита портрет жалб қилди. Буларнинг бири Тожихоннинг қизлик ёки келинчаклик маҳалидаги, иккинчиси нуруний бир кампирнинг портрети эди.

— Ҳамидулланинг орзуси, — деди Тожихон ўзининг портретига ишора қилиб.

Унинг бошида фаранг дурра, устида хонатлас кўйлак, зардўзи желатка, қулоқларида ойбалдоқ, тагдўзи дўппи тикиб ўтирибди; тиззасида дўппининг тепаси, ёнида кизаги ва ранг-баранг ипак, ўзи остки лабини тишлаб, қошларини чимириб, не машаққат билан игнага пушти ип ўтказаётибди, лекин бу машаққат ифодаси унинг чексиз бахтиёр чеҳрасига ҳусн бўлиб тушган эди. Саида Тожихоннинг «Ҳамидулланинг «орзуси» деганини англай олмай қайрилиб қараган эди, Тожихон тушунтириб берди. Эри унинг мана шу хилда дўппи тикиб, Фурқат айтмоқчи:

Усмадин қошлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,
Дурранинг оғушидан пешананинг аҳволи танг...

бўлиб, уйда ўтиришни орзу қилар экан.

— Менинг бунақа суратим ҳам йўқ, бунақа ўтириб олдирган ҳам эмасман, — деди Тожихон. — Ҳамидулла Тошкентдан бир рассомни олиб келиб бир ойдан ортиқ ишлатди. Рассом минг хил қилиб суратимни чизди, кейин уч ой йўқ бўлиб кетди-ю, шу портретни олиб келди.

Ҳамидулла рассомга саккиз минг сўм берибди. Санда бу оиланинг даромади ҳақида кўнглидан ўзига ҳам ботмаган шубҳага ўрин берганда албатта, биринчи навбатда Ҳамидуллани кўзда тутган эди, саккиз минг сўм бериб, хотиннинг портретини ишлатганини эшитганидан кейин кўз олдига юздан тўқсонни урадиган учар бир одам келди-ю, шу билан умр қилиб, яна унинг хотинга эскича қарашидан шикоят қилиб юрган Тожихондан ҳам ихлоси қайтди. Йўқ, кейиндан маълум бўлдики, Ҳамидулла бузоқнинг ҳақи бор деб сиғирнинг сўтини ичмайдиган тақводор одамлар тоифасидан экан. Бу ҳақда Тожихоннинг гапига ишонмаслик учун ҳеч бир асос йўқ эди. Тожихоннинг бригадирликдан топгани рўзғорга баҳузур етар, баъзан орзу-ҳавас учун ҳам қолар экан. Ҳамидулланинг эса ҳисобчиликдан ташқари, битта рўзғорни тебратгулик даромад берадиган бўлак касби ҳам бор экан: автомобилнинг электр ускунаси, мотоцикл, айниқса, радиоприёмник тузатишга районда ҳам тенги кам топиладиган уста бўлиб, бу ишларни кечалари баъзан уйда, баъзан мижозларининг ҳовлисига қатнаб қилар экан.

— Пул топиш, албатта, қийин, — деди Тожихон. — Лекин бу пулни тутиш, билиб сарф қилиш ундан ҳам қийинроқ. Бу хусусда Ҳамидулла дуруст: ичмайди, чекмайди, бейўриқ улфатчилик қилмайди, бекор кетадиган бир тийинни кўзи билан бўлса ҳам қисиб қолади. Лекин эргинам томчилаб топганини мана бунақа нарсаларга пақирлаб сочади.

— Ёмонми? — деди Саида анжомларни кўрсатиб.

— Яхши, жуда яхши! — деди Тожихон. — Лекин ғараз билан қилинган яхшилик ёмонликдан фарқ қилмайди. Ҳовли-жой, рўзғор, машина, портрет... нима қилса-ю мени қанотимдан уйга михлаб қўйса! Қолхозда ишламасам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам;

Ўзимга оро бериб уйда ўтирсам, суйса — ийиб, урса — йнғласам... Ҳозирги замонда бунга қўйвораман деб кўрқитиб, мушт кўтариб, пичоқ ўқталиб эришиб бўлмайди. Мен буларнинг ҳаммасига янгича сандиқ, янгича пўписа, янгича мушт, янгича пичоқ, деб қарайман. Мана, портретни олинг. Ҳамидулла келинчаклик давримдан бир хотира деб, ёшлик ва ҳусндор вақтларимни эслаб бунга саккиз минг сўм сарф қилибдими? Ҳеч-да! Ҳамидулла шу билан «келинчак бўлиб уйда ўтирган вақтларингда мана шундай беғам-беташвиш эдинг, ўша бахтиёр кунларингга ҳавасинг келмайдими?» демоқчи, шунча йилдан бери қулоғимга қўйиб келган ўлик гапига рассомнинг ҳунари билан жон бермоқчи! Мана шу ғараз ҳар қадам, ҳар дамда билиниб туради-ю, ҳеч нарса татимайди... Бу билан умр қилиш учун кошки шу дардинг ўзинигина тортсам, яна буни ҳаммадан, энг яқин одамларимдан ҳам яширишим керак: биров «шу билан умр қилиб тилла кишан киймай ўл» деса, биров «битта эрни йўлга сололмасанг бутун бошлиқ бригадани қандайдан удда қилаётибсан» дейиши мумкин.

Тожихоннинг бундай тўлиб тургани ва бир оз қизишиб гапирганидан шу кунлари эр-хотин орасида гап қочганга ўхшар эди. Бундай кезларда эр ҳам, хотин ҳам салгина яқинроқ одамга кўнглини бўшатишга мойил бўлгани учун қизиқ устида оиласининг сирини фош қилиб, кейин пушаймон бўлмасин деган мақсадда Саида гапни чалғитди:

— Бу киши қайнанаангизми? — деди кампирнинг портретини кўрсатиб.

Тожихон Саидага қараб маъюс кулимсиради.

— Нима учун қайнанаангми деб сўрадингиз, онам бўлиши эҳтимоли йўқми?

Саида хижолат бўлди-ю, ростини айтди:

— Кечирасиз... оилада аксари эрнинг онаси тўрға чиқади.

— Бизнинг оиламизда хотиннинг онаси тўрға чиққан. Бу киши қазо қилганларида Ҳамидулла «қанотим синди» деб йнғлаган эди.

Тожихон яна шикоятга ўтди. Ҳамидулла рўзгорни жуда яхши билгани ва шу билан бирга, орзу-ҳавасли эркак бўлгани, хотиннинг уйда ўтиришини, ўтирганда гул, юрганда товус бўлишини истагани ва шунга интилгани учун кампирга жуда маъқул экан. Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап қочма-

син кампир орага тушиб ҳамма вақт куёвининг тарафини олар, «бир эр шуда» ёки «хотин деган эрдан тўрт энлик пастда юриши керак» деб қизини уришар, ҳатто берган сутини ўртага солар экан.

— Онамнинг юзидан ўтолмай Ҳамидулланинг гапига кириб ўқиёлмай қолдим, — деди Тожихон товуш титраб. — Дунёда бирдан-бир орзум агроном бўлиш эди. Агрономлик кундузлари хаёлим, кечалари тушимга кирар эди.

Тожихоннинг дард-ҳасрати чексиз эди. Саида унга ачинди. Ҳамидулланинг хулқини қоралади, лекин бу ҳақда бирон ёрдам ваъда қилолмас, чунки Ҳамидуллага таъсир кўрсатиш у ёқда турсин, сури-салобати босадиган кап-катта одам билан бу ҳақда гаплашишни чамалаб ҳам кўролмас эди. Бироқ Ҳамидулла кўринишда, рафторда, гапда сури-салобати босадиган одам бўлиб чиқмади. У ишдан келиб, ҳовлида узоқ ивиришиб юрди, сув сепди; Тожихон чақиргандан кейин таъзим-тавозе билан уйга кириб келди-ю, Саида билан қўл бермай сўрашди, пойгакдаги курсига омонатгина ўтирди. Унинг кичкинагина жуссаси, пайваста қоши, икки томонга бир оз бурғилиб чиққан шинамгина мўйловчаси ва унинг остида ялтираб турган қип-қизил ва ёғлиқ лаблари, бунинг устига, ҳозиргина чимилдиқдан чиққан гўл куёв боладай хижолатдан ўлай деб ўтириши Саиданинг бу одам ҳақидаги тасаввурига сира ҳам қовушмас эди. Наҳот шу одам бир вақтлар бўлса ҳам хотинига қўл кўтарган бўлса! Наҳот шу одам Тожихоннинг гапини иккита қилса! Тожихоннинг эри ҳақида айтган гаплари, қилган шикоятни Саидага ношуд-нотавон аёлнинг инжиқлиги, минғиллагани бўлиб кўринди.

Тожихон Саидани «Бўстон» партия ташкилотининг секретари» деганида Ҳамидулла, «ие, шуни айтмайсизми» дегандай кўзларини катта очиб бир нима демоқчи бўлди-ю, айтмасдан, ирғиб турди ва қўлини кўксига қўйиб, мулойим товуш билан:

— Ҳовли уйдан жизми иссиқроқ бўлса ҳам, шабадаси бор, таъблари хоҳласа... жой қилиб қўйганман, — деди.

Ҳовлига чиқишди. Ҳовлига сув сепилган, кўпчиб-тошиб ўсган қирқоғайнининг бағрига ўрнатилган яшил сўрига кўкқарға шоҳи якандозлар тўшалган, парқув ёстиқларни бурчаги билан тикка қилиб қўйилган эди. Хотини сўрида ўтирган ҳолда ўзи ҳовлида пилдираб хиз-

маг қилиб юрганини, хотинига қилган муомаласини кўрган ҳар қандай аёлнинг Тожихонга ҳаваси келар эди.

Буларнинг ҳаммаси панд берди-ю, Саида Ҳамидуллага киноя ва рамзлар билан насиҳат қилмоқчи, лозим келса уни шонга тортмоқчи бўлди, шунинг учун кетишга шошилмади, Тожихон ошга уннаганида ҳам чандон қаршилик қилмади.

Саида гапни «заб хотинингиз бор-да» деб бошлади, унинг қирқ йигитга бош бўлгудек ақл-фаросати, обрўйи борлиги тўғриларида гапириб, Ҳамидуллага миннатдорчилик билдирди.

— Яшанг, Ҳамидулла ака, Тожихон опамнинг шунчалик бўлишида сизнинг хизматингиз оз бўлмаса керак, — деди, кейин мақсадга яқинлаша берди: — Албатта, тагида бўлмаган одамга минг қилсангиз ҳам нам ўтказолмайсиз. Жамиятда тутиши мумкин бўлган ўрнини олтин соат, яхши туфли, машинага алмаштирадиган хотинлар озми!

Ҳамидулла унинг ҳамма гапига «тўғри, ҳақиқатда тўғри» дан бошқа ҳеч нарса демади; Тожихон тўғрисида очиқроқ гапириш учун илмоқ бўладиган бирон сўз айтмади. Саида гапни айлантириб, Тожихон ақлли, қобилиятли аёл бўлгани учун уйда занг босиб ётганидан кўра жамоат ишида ярқирагани яхши, бу нарса ўзи учун ҳам, эри учун ҳам катта шараф деган мазмунга олиб келди. Ҳамидулла бу тўғрида ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деди, Саида кўнглидагини айтиш учун ҳеч бўлмаса баҳона бўладиган бирон оғиз сўз ҳам айтмади. Шундан кейин Саида баҳона қидириб ўтирмасдан «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» йўсинида рўй-рост гапираверди.

— Хотинининг уйда ўтиришини хоҳлайдиган эркеклар ҳам топилади. Булар бир нарсани тушунмайди: иш фақат сабаби тирикчилик эмас. Ўзингиздан қиёс: соқов приёмникни не машаққат билан тузатсангиз, приёмник бирдан гапириб юборган пайтда эгаси хизматингиз учун қанча пул бериш-бермаслиги эсингизга келадими? Тожихон опамнинг бригадир бўлиб қиладиган ишини приёмникни гапиртириш билан тенглаштириб бўладими?

Ҳамидулла бунга ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деб жавоб берди-ю, Саида кетаётганда унинг ошгача, ош маҳалида, ошдан кейин гапирган ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилди-қўйди. Тожихон меҳмон-

га бергани гул кесиб юрганида, Ҳамидулла Саидага яқин келиб секин сўради:

— Кечирадилар... Сўраганнинг айби йўқ... ўзлари куёв қилганмилар?

— Йўқ, — деди Саида.

— Ҳм... куёв қилиш ниятлари борми?

Саида хижолат бўлиб, нима дейишини билмай қолди ва кулиб:

— Қайдам... — деди.

Ҳамидулла ҳам назокат билан кулди.

— Қонун... табиат... Одам одам билан тирик. Мавсумни ўтказмасдан куёв қилсалар, ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши бўлар эди: Тожиҳон ўзларидан ибрат олса, камина куёвларидан ибрат олсам, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас...

Саида ҳанг-манг бўлиб, турган жойида қотиб қолди.

Тожиҳон бир қучоқ гул кўтариб келди. Эр-хотин уни кузатиб чиқишди. Ҳамидулла ариқ бўйидаги те-ракка боғлиқ турган тойни ечиб Саидага кўндаланг қилди.

Саида хайрлашиб, орқасига қарамай жўнаб кетди.

XXII

Бу кунларда ҳар ким ўз дард-алами, ўз ғам-ҳасрати билан эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапини писанд қилмаган, писанд қила бошлаганида колхозга бирон ғаламис оралаб ҳамма ёқни бузаяпти деган хаёлда ғазабга минган бўлса, мажлисда шунча одам гапириб, хаёлида йўқ гуноҳларини юзига солгандан кейин ғазоби ўпкага айланди: «Ҳа, шу экан-да!.. Раис бўлганимдан бери пахта ҳосилини ўн олтидан ўттиз олти центнерга, меҳнат кунини саккиз сўмдан йигирма етти сўмга олиб чиқдим; каттани ака, кичикни ука деб иш тутдим; одамларнинг тўйига бош, ўлигига ҳассакаш бўлдим... Юз-хотир деган нарса йўқ экан-да! Шу гаплар бор экан, ҳар қайси пайтини топиб, ўзимга айта қолса ҳам бўлар эди-ку! Мен нима гуноҳ қилган бўлсам, кўпчиликка яхши бўлармикин деган холис ниятда қилган эдим-ку...»

Ойнисанинг уйида уч кундан бери қиёмат — эридан балога қолган — нечук эканки, хотин боши билан раиснинг бетига шунча гапни айтди! Нечук эканки, шунча

эркакнинг ичида «эримга пардоз қилиб кўрингим келадими» деди!..

Саида уч кундан бери раисни кўролмай диққат: нима бўлди, мажлисда бўлган гапларни қандай тушунди? Нима учун ўзини касалликка солиб ётиб олди?.. Нима учун ҳатто хотини, ўғлига ҳам ҳеч нарса демайди?

Ҳурнисо икки ёқлама қайғуга қолди: бир томондан эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, ўғлининг ноқобиллигидан куйиб, жизғанақ бўла ёзди.

Уша мажлис куни кечаси Тошкентдан Манзураҳон келди. У аллақандай бир делегация составида уч ой муддат билан Хитой Халқ Республикасига кетаётган экан, ота-онаси билан хайр-хўш қилгани келибди. Қифоятхон Ҳурнисо билан бамаслаҳат «ундоқ бўлса куёв билан келин бирпасгина холи ўтириб, роз айтишсин» деган муддаода Қозимбекни уйига чақирадиган бўлди. Манзураҳон эртасига кечқурун жўнайдиган бўлгани учун холи ўтириш кундузи соат бирга тайинланди.

Қозимбек тайинланган вақтда негадир Саида билан келди. У қаерга бошлаб кетаётганини айтмаган бўлса керак, Саида ҳайрон бўлиб эшикдан қайтмоқчи бўлди. Манзураҳон қўймади, маҳкам ёпишиб олди. Ичкарига кирилгандан кейин Саида Манзураҳоннинг ҳусн-жамоллига маҳлиё бўлиб, ҳамма нарсани унутди, ўтириб қолди. Манзураҳоннинг пайваста қоши, онасининг кўзидай ўйноқи, лекин қора, учқун сочиб ялт-ялт этган катта-катта кўзлари, нозик-енгиллигидан ҳавода қалқиб тургандай туюлган вужуди, тиниқ овози, қувноқ кулгиси... эркак кишининг эмас, хотин кишининг ҳам суқи кирадиган қиз эди...

Ҳурнисо ўғлининг, Қифоятхон қизининг бефаҳмлигидан, ҳар иккаласи Саиданинг қилмишидан хуноб бўлиб, меҳмонларнинг олдига кириб ўтиришга мажбур бўлиб қолди. Қудаларга бу ҳам етмагандай, Қозимбек бутун суҳбат давомида Манзураҳонни «синглим» деб атади. Манзураҳон ундан ҳам ошириб юборди; нимадандир гап чиқиб, Қозимбекка: «Тўйингизда ўйнаб бераман» деди.

Қудаларнинг кайфи қочди. Бу кўнгилсизлик суҳбатга дарров таъсир қилди. Меҳмондорчилик тез тугади.

Қудалар ҳар қайси си ўз боласи билан очиқчасига гаплашди. Икковининг ҳам суйган ёри бор экан. Манзураҳон онасига хушмўйлов бир йигитнинг суратини

кўрсатди. Йигит машҳур бир артистнинг ўғли бўлиб, ҳозир Москвада ўқиётган экан. Эшон қизига бақирди, дўқ қилди, урмоқчи ҳам бўлди-ю, тахт туриб берган Манзурахонга қўл кўтаролмади. Қозимбек суйган ёри борлигига иқроор бўлди-ю, ким ва қаерда эканини айтмади. Ҳуринисо ўғлига қаттиқ гапириб ғавғо кўтаролмади: бир томондан, бусиз ҳам абгор бўлиб ётган эрини нотинч қилгани кўнгли бўлмаса, иккинчи томондан, биттаю битта ўғил...

Эшон қизининг бебошлигидан дунё кўзига тор бўлиб турган пайтда Қозимбекнинг кўнгли бошқа қизда эканини, Ҳуринисо аҳд-паймондан айниб, ўғлига ҳеч нарса демаганини эшитиб чидолмади — заҳар ичди. Қифоятхон дод солиб, унинг устига ўзини ташлади ва няк қоқиб ҳушдан кетди. Бунақа фожиани китобда ҳам ўқимаган Манзурахон қўрққанидан ички кўйлақда ва оёқ яланг югурганича бориб, Қозимбекни олиб келди. Қозимбек касалларни яхшилаб кўрди, мийиғида кулиб, икковини бир стакандан аччиқ сурғи дори билан ўзига келтирди-да, Манзурахонни буткул хотиржам қилиб, кўп ўтмай, поездга кузатиб чиқди. Қозимбекнинг Манзурахонни кузатиб чиқиши, чиқмаган жондан умид дегандек, Эшоннинг кўнглига жизми ёруғлик солди: «Олмайдиган бўлса, нега кузатиб чиқади? Нима учун ўзи якка кузатиб чиқади?..» Ёшлар орасида бу хилдаги муомала-муносабат ҳозирги замон адаб-одобининг энг оддий тақозоси эканлиги Эшоннинг хаёлига ҳам келмас эди.

Эшон буларнинг ўзаро муомаласини кўзи билан кўрмоқчи бўлди-ю, Қифоятхонни олиб, станцияга чиқиб борди. Станцияда одам сийрак, Қозимбек билан Манзурахон перронда кезишар, иккови ҳам нимадан-дир бениҳоя хурсанд — бир айтиб ўн кулишар эди. Эшон билан Қифоятхон қулай бир жойни топиб, буларни кузатишди. Поезд келди. Паровоз ҳансираганича ўтиб тўхтади. Йўловчилар нари-бери югуриб қолишди. Қозимбек билан Манзурахон бир лаҳза кўздан йўқолиб, ўртадаги вагонлардан бирининг зинаси олдида пайдо бўлишди. Паровоз узун гудок берди, бир орқасига силжиб, жўнади. Бироқ Эшон кутган нарса содир бўлмади. Манзурахон бир неча қадам пиёда юрганидан кейин Қозимбекка қўл бериб хайрлашди-ю, ирғиб зинага чиқди. Қозимбек рўмолчасини силкиб, охириги

вагонининг кетидаги қизил чироқ кўздан ғойиб бўлгунча турди, кейин қайрилиб катта йўлда кутиб турган машинага томон кетди. Эр-хотин бир-бирига қаради ва иккови барабар: «Шўримизга шўрва тўкилгани ростга ўхшайди-ку...» деди.

Қайтишди. Эр-хотин ҳар қайсиси ўз ўйи билан бўлгани учун уйга келгунча чурқ этмади. Ҳали вақтли бўлса ҳам Қифоятхон жой солди ва бошини рўйжага буркаб ётди, Эшон ҳовлисига сизмай кўчага чиқди, кўчаларни узоқ айланиб юрди. У нима тўғрида ўйламасин қаршисидан бир савол чиқар эди: «Қозимбек нима учун Саидани бошлаб келди? Саида ҳаммамизнинг ниятимизни билар эди-ку, нима учун келгани рози бўлди?» Эшон бу ҳақда ўйлаган сайин кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини олар эди: «Саида ранси мендан совилади, хотинимни унинг уйдан улоқтириб ташлади... Шошма, Қозимбек билан Саиданинг кечқурунлари отлиқ дала айлангани бежизмикин? Икковининг отлиқ юрганини неча марта ўз кўзим билан кўрдим. Албатта бир гап бор! Меҳмонлар келмоқчи бўлган куни иккови қандоқ ўйнади! Тўртта одамнинг олдидан қоқинмасдан ўтолмайдиган Қозимбек шунча одамнинг ичида ўйнади. Саида билан басма-басига ўйнади. Саиданинг ўрнида бошқа қиз бўлса ўйнармиди? Бундан ташқари, Қозимбек Саиданинг ҳужрасига кўп киради дейишади... Албатта бир гап бор!»

Эшон беихтиёр боққа томон юрди, дарвозадан кириб, Саиданинг ҳужрасига томон қаради. Ҳужрада чироқ бор эди. Эшон деразага яқин борди. Ичкаридан гурунг эшитилар эди. Эшон секин деразанинг рўпарасидаги анжирнинг каллагига чиқиб қаради. Саида каравотда, Қозимбек курсида, иккови гаплашиб, кулишиб ўтирар эди. Шу пайт Эшон бир қарорга келди-ю, югурганича бориб хотинини уйғотиб келди ва мақсадини унга тушунтириб, ўзи яна анжирнинг каллагига чиқди. Қифоятхон Эшонни гўё қидириб юрган бўлиб, эшикни тақиллатди. Эшон бутун кучини кўзига йиғиб, деразадан қараб турди. Эшик тақиллаган вақтда Қозимбек билан Саида худди «кирса майлими» дегандай бир-бирига қаради. Саида каравотдан туриб, курсига ўтирди ва Қозимбекка яна бир марта савол назари билан қарагач, товуш берди.

Қифоятхон кирди, Эшонни тополмай қарғаган бўлиб қайтиб чиқди.

— Тамом! — деди Эшон қоронғида хотинининг этадан ушлаб борар экан. — Козимбекни қайириб олган! Саидада бир гап бўлмаса, эшик тақилдаганда иккови бунақа шошиб қолмас эди.

Эшон Саиданинг пайини қирқишга, унинг Қаландаров билан орасини бузишга бел боғлади. Бу ишни илоҳи борича тезроқ, Козимбекнинг кўнгли Саидада эканини ота-онаси билмасдан бурунроқ қйлиш керак эди.

XXIII

Эшон эртасига эрталаб Ҳуринисодан суюнчи олгани келди: Козимбек кечаси ўзи ёлғиз Манзурахонни станцияга кузатиб чиққанини, поезд жўнаши олдида иккови қоронғига ўтиб чиппа-чиппа ўпишганини айтиб, хурсандлик изҳор қилган ва шу билан бирга, ранжиган бўлди; «Ҳозирги ёшлар қарияларни куйдиргани-куйдирган», деб бир оҳ чекди-ю, бу воқеаларни Арслонбекка билдирмай қўя қолишини маслаҳат кўрди.

Арслонбек воқеани эшитса, ҳеч шубҳасиз, ўғли билан очиқ гаплашади ва бўлажак келини ким эканини айтишга мажбур қилади. Бундай бўлган тақдирда Эшоннинг Саида тўғрисида айтадиган ҳар қандай гапини Қаландаров хусумат деб билиши турган гап. Эшоннинг бу келишидан мақсади аввало шунинг олдини олиш, қолаверса, Қаландаровга учраб, Саида ҳақида унинг кўнглига шубҳа ва ташвиш уруғини сепиш эди.

Ҳуринисо бу хушхабардан қанчалик суюнган бўлса ҳам Эшонни ҳовли юзидан кузатиш мақсадида унинг саволига одатдагича: «Арслонбек акангиз ухлаб ётибдилар» деб жавоб берган эди, уйдан Қаландаровнинг ўзи Эшонни чақриб қолди. Эшон ўнг чаккасига тушиб турган тим қора сочинни чинчалоғи билан қулоғининг орқасига суриб, оёқ учида айвонга чиқди, ўша хилда юриб бориб, уйнинг эшигини секин очди, калласини тикқандан, то Қаландаров кўрсатган жойга бориб ўтиргунича гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ хурсандликдан ўзини йўқотиб ҳол-аҳвол сўради, Қаландаровнинг икки ёнида, хонтахта устида уйилиб ётган китобларни кўриб ҳайрон бўлди: «Бу одам ҳеч қачон қўлига китоб ушламас эди-ку!..»

Қаландаров буни пайқади.

— Ҳеч бир дуруст китоб йўқ! — деди худди шу китобларнинг ҳаммасини ўқиб маза-матра топмагандай,

— Бирига тушуниб бўлмайди, бири эртак... Китоб деган нарса одамга илм берса, бу китоблар бор илмингни қоқиштириб олади!

— Жуда тўғри! — деди Эшон.

Эшон колхозда нималар бўлаётгани, одамлар нималар деяётгани ҳақида берадиган сон-саноксиз саволини Қаландаров шу гапдан бошламоқчи деб ўйлади. Бироқ Қаландаровнинг Эшонни чақиришдан муроди ташқарида нималар бўлаётганини сўраш эмас эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапидан ғазабланган, бир оз мулоҳаза қилгач, бу ғазаб ўпкага айланган бўлса, уч кун танасига хўп ўйлаганидан кейин кўнглида ўша ўпкадан асар ҳам қолмади: «Одамлар нима деган бўлса ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин — хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, куйиниб гапирди. Шундай бўлгандан кейин мажлисдан ортиб ташқарига чиқадиган нима гап қолди?».

Эшонни чақиришдан унинг мақсади бошқа эди.

Қаландаров бўлиб ўтган камчилик ва хатоликлар тўғрисида энди ўша одамлардай холис туриб, куйибпишиб ўйлар экан, бу камчиликларнинг сабабларини қидириб, ҳамма иллатни ўзининг илмсизлиги устига қўйди: «Бу каллада илм йўқ! — деди пешанасига шақшақ уриб. — Мени илмсизлик мўрт қилиб қўйган!»

Қаландаров энди илм қидирмоқда эди.

У уйга келиб қолган ҳамма китобларни бир-бир varaқлаб, пича-пича ўқиб кўрди, хотинига ўйиб кутубхонадан янги китоблар олди, лекин бу китобларнинг ҳеч бири унга илм берадиганга ўхшамас эди.

Қадим замонда бир подшо ўладиган бўлибди-ю, дунёдаги ҳамма илмларни билиб ўлгиси келибди. Олимлар дунёдаги ҳамма илмларнинг қаймоғини олишган экан, бир туя китоб бўлибди. Подшо бу китобларнинг ҳам қаймоғини талаб қилибди, олимлар қаймоқнинг қаймоғини олишган экан, бир эшак китоб бўлибди. Подшо бир эшак китобдан битта китоб қилдирибди, лекин шуни ҳам ўқиёлмай ўлиб кетган экан. Қаландаровга мана шунақа қаймоқ китоб бўлса!

Колхозда илмли одамлар кўп, шулардан йигирматасига топширилса, бутун дунёдаги илмларни бўлганида ҳам, колхоз кутубхонасини сиқиб жавҳарини олиб бериши мумкин, лекин бунақа гапни Қаландаров бирдан-бир сирдош одами Эшонга, ўшанга ҳам рўй-

рост эмас, ишора билан айта олар эди, холос. Эшон унинг ишорасини кўнглидагидан зиёдроқ тушунди.

Эшон ҳам имо-ишора билан бу ҳақда катта ваъда бериб кетди-ю, ҳаял ўтмай ҳовлиққанича район газетасининг бугунги сонидан бир нусхасини кўтариб келди.

Район газетаси «Бўстон» колхозчиларнинг тунов кунги умумий мажлисига қарийб бир саҳифа бағишлаб, редакциядан ёзилган муқаддимада бу мажлисни «Бўстон» ҳаётида катта воқеа деб атаган. Газета, афтидан, мажлисда айтилган гаплар, очилган иллатлар, ўртага ташланган фикрларга катта аҳамият бериб, буларга бутун район жамоатчилигининг диққатини тортмоқчи, шу ўт билан бошқа колхозлардаги маразларни куйдирмоқчи, соғлом интилишларга йўл очиб бермоқчи эди.

Эшон ҳовлиқиб кирар экан, дарров чўкка тушди, газетани бир зумда Қаландаровга ўқиб берди, лекин шундай ўқидики, «Бўстон»да кўтарилган масалаларни район доирасига олиб чиққан газетанинг яхши тилагидан ҳеч нарса қолмади. Эшон Қаландаровга яна оғзаки уқтирди.

— Гуноҳни Зулфиқоров қилган-у, ҳамма калтак сизнинг азиз бошингизда синибди. Мана, бирон жойда Зулфиқоровнинг номи йўқ. «Қаландаров масалага юзак қаради» эмиш! «Қаландаров тушунмади...» Сиз тушунмаган эмишсиз!.. Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мендан советгани учун кўнглингизга бошқа гап келмасин деб дардим ичимда юрар эди. Носиров ўртоқ Қодиров тарбиялаган кадрларни емоқчи, Саидани узун косов қилиб, сизнинг обрўйингизни тўкмоқчи, бир пул қилмоқчи!

— Ҳовлиқма, ваҳима қилма! — деди Қаландаров, — Саида келгандан бери яхши ишлар ҳам қилди-ку!

— Ҳадеб ёмон иш қила берса нияти билиниб қолади-да, ора-сира яхши иш, сизга яхшилик қилмасдан иложи борми!

Қаландаров газетага қўл узатган эди. Эшон қизил қалам билан чизган жойларини кўрсатди ва бошқа жойларини ўқишга имконият бермади:

— Келиннингиз Манзурахон келган эди, жуда хафа бўлиб кетди: Қозимбекка тега кўрма, дадаси бари-бир ишдан олинадидейишибди...

— Ким, ким айтибди?! — деди Қаландаров шовқин солиб ва газетани улоқтирди.

Эшон бу гапни Қаландаровнинг диққатини газетадан четга тортиш, ўнг келса Саидага тўнкаш мақсадида айтган эди, бироқ унинг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди.

— Билмадим... Қамоли хафа бўлганимдан, аччиғим келганидан ким айтганини сўраш хаёлимга келмабди.

Қаландаров бу китоблардан фойда йўқ, деган бир ҳаракат билан ҳаммасини хонтахтанинг тагига тикди, шёлада совиб қолган чойдан бир-икки ҳўплади, дўпписини бошидан олиб қоқди, пешанасини уқалади.

— Нима қилиш керак?..

Эшон шу саволни кутиб тургандай дарров жавоб берди:

— Бориш керак! Лекин райкомга боришдан мурод ҳосил бўлмайди. Обкомга бориш керак! Область ижроия кўмитасига бориш керак! Бепарво бўлманг! Қофтоғини битта дев ялаб, азонгача пиёзнинг пўстидай қилиб қўяр экан, азонда сўфи «оллоҳу акбар» демаса-ю, тоғ аслига қайтмаса, қиёмат қойим бўлар экан... Мен сизга айтсам, Саида келганидан бери сизни эговлаб, анча, анчагина юпқа қилиб қўйди, битта-яримта каттароқ одам «оллоҳу акбар» демаса... Сизга-ку, ҳеч нарса эмас, бу ер бўлмаса бошқа колхозга раис бўлиб ишлай берасиз, лекин бизга, колхозчиларга қийин. Зийрак одамсиз, ўзингиз билсангиз керак деб ўйлайман.

Қаландаров Саиданинг эговлагани-ю, ўзининг юпқа бўлиб қолгани нимадан иборат эканини билмаса ҳам, Эшон билган нарсани билмайман дегани оғзи бормади.

— Биладан, ҳаммасини биладан! — деди.

— Билсангиз нима қилиб ўтирибсиз?

Уч кундан кейин Саида устидан бутун бошлиқ бир айбнома ёзилди. Бунинг мазмунини Қаландаровнинг ўзи айтиб берган бўлса ҳам, «у ёғини Эшоннинг ўзи тўғрилаб, ўзи келиштириб» ёзиб чиқди. Қаландаров йигирма уч саҳифали бу аризани ўқиб кайфи учди: «Бу синчалак йўрғалаб юриб, сал кунда шунча иш қилибдими! Эшон узун косов деганича бор экан-ку. Шунча иш битта ўзининг қўлидан келмайди, ақли ҳам етмайди. Бунинг устаси уста!..»

Лекин, шундай бўлса ҳам, Қаландаров ишга алаҳсиб областга тезда боролмади, бу орада дардини иситмаси ошкора қилиб, Саидага малол келадиган қилиқлар қилди. Бунга ўзича маъно бериб, Саида ҳам қаттиқ хафа бўлди, илгаригидай паст тушмай тегишли жавобини берди. Бу ҳол аризада айтилган гапларнинг

ҳаммаси соф ҳақиқат эканига Қаландаровнинг кўши-
нда бўлган унча-мунча шубҳани қувиб чиқарди. Қа-
ландаров энди, Саидани кўрганида қилмишларини ўй-
лабгина эмас, бундан кейин қилиши мумкин бўлган
омонликларини ҳам кўз олдида келтириб жини қўзғар эди.

Бу орада Эшон Саиданинг устидан яна бир мате-
риал топди.

Уша оқшом Ҳамидулла Саидани мот қилиб кузат-
ганидан кейин «ўзимиздаги адвокатлар кам эди, энди
«Бўстон»дан ҳам адвокатлар чақирдингми «деб хоти-
нига хархаша қилди, Саиданинг шаънига бўлмагур
гаплар айтди. Тожихон унинг шовқинидан қочиб уйга
кириб кетди. Ҳамидулла унинг орқасидан кириб, Саи-
данинг шаънига боягидан ҳам баттар гаплар айтди.
Тожихон ҳаммасига чидаса ҳам бунга чидолмади. Қат-
тиқ жанжал чиқди. Ҳамидулла столнинг устида турган
графинни олиб ерга урган эди, унинг муштдай келадиган
шиша тиқини отилиб кетиб, қимматбаҳо буфетнинг
нақшкорлик тош ойнасини чил-чил қилди. Унинг бир
алами ўн бўлди-да, ўзини йўқотиб қўйди, қўлига ки-
риб қолган оғир стулни олиб жон-жаҳди билан столга
урди. Тожихон чинқириб юборди. Ҳамидулла унинг
чинқиривидан ўзига келиб қараса, хотинининг чакка-
си, кўйлаги қон. Ҳамидулла кўрққанидан унга ўзини
отди. Тожихон столнинг остидан ўтиб ташқарига чиқиб
кетди. Ҳамидулла Тожихоннинг аҳволидан ҳам кўра
унинг шу тахлитда одамларнинг кўзига кўринишидан
кўпроқ ваҳимага тушди-ю, ўзини ўлдирадиган бўлди,
қўлига тушиб қолган ярим шиша сапсар сиёҳдан кўнг-
ли тортганича ичди ва ўзини ерга ташлаб, тўлғана бер-
ди. Қўни-қўшни йигилди. Тез ёрдам машинаси етиб
келди ва бирининг чаккасидан қон, бирининг оғзидан
сапсар сиёҳ оқаётган эр-хотинни касалхонага олиб кет-
ди. Ҳамидулла касалхонада кўзини очиб: «Агар мен
ўлсам, қонимга Саида Алиева зомин бўлади», деди.
Бу воқеа ва Ҳамидулланинг гапи дарров тарқалди,
«Бўстон»га ҳам етиб келди. Эшон буни ҳам дарров
учлаб аризага қоқиб берди.

Қаландаров аризани кўтариб Тошкентга жўнади,
кечки пайт етиб келиб, меҳмонхонага тушди-ю, цирк-
ка билет олгани югурди — Тошкентга келса циркка кир-
май кетмас эди.

Уйин бошланди. Қаландаров, «Хўп» деганда ирғиб

қасқондан ўтаётган лайчанинг ҳар бир ҳаракатидан завқланиб ўтирган эди, бирдан рўпарадаги иккинчи қаторда ёш боладай талпиниб, кулиб, чапак чалаётган Қодировни кўриб қолди. Уша Қодиров! Қаландаров ўйин кўргандай ҳам бўлмади, танаффусга бир оз қолганда чиқиб, ўша томондаги эшик олдига бориб турди ва Қодиров чиқиши билан қучоқлаб, йиғлаб кўришди. Бу учрашувдан Қодиров жуда хурсанд бўлди, Қаландаров билан ўтган-кетгандан гаплашгиси келиб, уни уйига таклиф қилди. Қаландаров унинг таклифига дарров кўнди.

Қодиров аллақайси мактабнинг директори бўлиб, уйи ҳам ўша бинода, марказдан анча олди экан. Икки ошна гапга берилиб кетиб, пиёда кетишди.

Қаландаров шу келганича унинг уйида уч кун қолиб кетди. Бу уч кун давомида аризани қайта-қайта ўқиб, ёнбошлашиб қилинган суҳбатларнинг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, районга қайтди, худди одам сўйиб келиб, пичоғини топшираётган бир важоҳатда аризани Носировнинг столига қўйди.

Носиров аризани ўқиб: «Боринг, дам олинг», деди.

XXIV

Козимбек кўндан бери қилган орзу ушалиб, отаси ўзининг эски «Москвич»ни касалхона ихтиёрига берган эди. Козимбек уни Тошкентга судратиб бориб, қайтишда миниб келди. Яхши ремонт қилинган, бўялган машина янгидан фарқ қилмас эди. Козимбек ремонт сўтларини тайинли жойга қўйиш учун этажеркадаги китоблардан бирини олган эди, ичидан бир қўл ёзма чиқиб қолди. Козимбек ҳайрон бўлди-ю, қўл ёзмани ўқиди. Бу нарса Саида устидан ёзилган аризининг Ҳамидулла можароси кирмаган биринчи нусхаси эди. Козимбек бошдан оёқ уйдирма, Саиданинг тўғри ҳаракатларига ҳам эгри маъно бериб ёзилган аризани ўқиб ўтириб қолди. Биров келиб тўсатдан «отанг ўлди» деса ҳам, эҳтимол, Козимбек бу аҳволга тушмас эди. Унинг ғувиллаб кетган бошига келган биринчи фикрлар шу бўлди: «Бу гаплардан хабардор бўлса, Саида бечоранинг ҳоли не кечди экан?».

Козимбек аризани жойига қўйиб, Саиданинг ҳужрасига қараб чопди, йўлакай очиқ турган деразадан унинг кабинетига қаради. Саида кабинетда бошини

қуйи солиб, қаршисида куйиб-пишиб гапирётган бир колхозчининг сўзига қулоқ солар эди. Бу колхозчи Ой-нисанинг эри эди. Қозимбекка Саида ялт этиб қаради. Қозимбекнинг ранги бир аҳволда бўлса керак, қути ўчиб дераза олдига келди.

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди Қозимбек ўзини босиб, — Тошкентдан келдим...

Саида таажжублангандай бўлди.

— Биладан, кеча кетган эдингиз...

— Машинани олиб келдим...

— Шунақами.. Қуллуқ бўлсин! Қани?

Машина ҳовлида қолгани Қозимбекнинг эсига энди келди.

— Ҳовлида, қўлингиз бўшаса, бир айлантириб келсам деган эдим.

— Раҳмат... Бирон соатда бўшарман.

Қозимбек унинг чеҳрасидан кайфиятини билиб бир оз хотиржам бўлди-ю, бирон соатдан кейин машинани миниб келди. Саида дарвоза олдида турган экан, машина кўндаланг бўлганда, Қозимбекнинг ёнига ўтираётиб писанда қилди:

— Лекин ичак-чавоқдан гапирмайсиз! Яна шундан гапирсангиз...

Қозимбек қаттиқ хижолат бўлди: ўйлаб қараса Саида билан суҳбат қилган чоғларида; дарҳақиқат, ўзининг фикр-ёдини банд қилган меъда-ичак касалликларидан кўп гапирар экан. Саиданинг бу ҳазили шу билан бирга унинг аризадан, раиснинг нима учун бемаврид Тошкентга кетганидан беҳабар эканини кўрсатар эди. Область ёки район тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун Қозимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди-да, қишлоқ орқанда қолиб, дала йўлига чиқилганда жуда эҳтиёт билан гапнинг учини чиқарди, лекин аризанинг бунчалик шалтоқ эканини айтмади.

Саида Қаландаровнинг обкомга ариза кўтариб боришини сира кутмаган эди, шундай бўлса ҳам, бундан на хавотирга тушди, на ранжиди, аксинча, отасининг қилмишидан номусларга ўлаётган, жуда катта ташвишга қолган Қозимбекка тасалли берди:

— Арслонбек акам устимдан арз қилгани обкомга боришни зарур деб билган бўлсалар, демак, мени катта куч ҳисоблар эканлар. Бу ҳазил гап эмас! Демак,

энди бамайлихотир ишлай берсам бўлар экан, — деди ва бир оз жим қолгандан кейин сўради: — Дадангиз арызани ўз қўлларин билан ёзганмилар?

— Йўқ, даданнинг қўлларига ўхшамайди.

— Ундоқ бўлса, қайнатангиз ёзиб бергандир-да, Эшон!.. — деди Саида.

Қозимбек секин кетаётган машинани бирдан тўхтатди, Саидага қаради, Саида олдинга қараб ўтира берди. Қозимбек ўнг биллагидан бир тортиб уни ўзига қаратди.

— Гапирманг! Шунақа гапни гапирманг!..

Саида унинг ўпка, алам, ёлвориш тўла кўзларига қаради.

— Нима дедим... Қанақа гап...

— Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман медицина тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам Эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг!

Қозимбек бу гапни жуда куйиниб гапирди.

Шу пайт Саиданинг кўзи узоқда келаётган Қаландаровнинг таниқли «Виллис»ига тушди. Унинг юзидagi ташвиш аломатини кўриб, Қозимбек ҳам қаради. Район йўлида юрганини иккови ҳам энди пайқайди.

Қозимбек шапкасин бостириб, машинани тезлатди ва Саидага:

— Ётинг! — деди.

Саида итоат билан чапга ёнбошлаб, Қозимбекнинг сонига бошини қўйди. Қозимбек гўё «қимирлама» деган бўлиб унинг елкасига ўнг қўлини ташлади. Соати-га саксон километр тезликда келаётган Қаландаровнинг машинаси пишқириб ўтиб кетди. Саида буни сезиб, бошини кўтармоқчи бўлган эди. Қозимбек қўлини олмади. Машина секинлади, чайқалди, ўнг томонга бир оз қийшайди-ю, нимагадир тўқ этиб урилди, тўхтади. Саида энгашиб келаётган Қозимбекнинг иссиқ нафасини сезиб, ваҳима билан пичирлади:

— Вой!.. Биров кўриб қолади!.. Хафа бўламан...

Қозимбек ростдан ҳам «хафа бўлса керак» деб дарров бошини кўтарди, сал бўлмаса узр сўра ёзди. Саида ўрнидан туриб сочинин тузатди. Қўлининг орқаси билан Қозимбекнинг юзига секин урди.

— Ёмон бола!.. Юринг!..

Қозимбек машинани йўлга чиқариб, қишлоққа томон юрди. Йўл бўйи иккови ҳам сўз қотмади. Қозимбек қил-

мишидан ҳижолат, Саида эса ундан балоғатга етганидан бери қалбининг ҳарорати билан қизиб, ўзга қалбга чиппа ёпишадиган бирон оғиз сўз кутар эди. Йўқ, Қозимбекдан бундай сўз чиқмади. Бироқ унинг соддалиги, маъсум қиёфаси, одамнинг жони деб аталадиган ёшларга хос хислатлари қалбига аллақачонлар чиппа ёпишганидан Саиданинг ўзи беҳабар эди.

— Қозимбек уни боғнинг орқа томонидаги кўчада машинадан туширди-ю, дадасининг кайфиятини билиб ҳалироқ келмоқчи бўлди. Саида деворнинг раҳнасидан ўтиб, ишкомлар орасидан ҳужрасига қараб кетди.

Бу орада қош қорайди.

Қозимбек ҳовлига келди. «Виллис» ҳануз шу ерда эди. Унинг шофёри Қозимбекни кўриб чуқур хўрсинди ва бош чайқаб: «Бек акам жуда қаттиқ бетоб», деди. Қаландаров Тошкентдан келгунча, унга бир оғиз гапирмабди. Қозимбек ичкарига кирди. Ҳовли қоронғи, Ҳуринисо шийпонда гугурт чақиб, осма чироқни ёқди. Қозимбек югуриб шийпонга чиқди. Узининг тиниқ шишасининг гина ёритиб турган чироқнинг хира шуъласида оқ ёстиққа ёнбошлаб ётган Арслонбекнинг қораси кўринди. Ҳуринисо индамай пастга тушиб кетди.

— Дада, эсон-омон келдингизми... тобингиз йўқми..

Қаландаровнинг йўгон, гўлдираган ва шу билан бирга, ҳорғин товуши эшитилди:

— Балли... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман!.. Саида қаерда? Айт, топиб келсин.

Қозимбек шоферга айтгани кўчага чиқиб кетаётганда, онаси тўхтатди.

— Дадангнинг бошига бир кулфат тушганга ўхшайди. Сўрасам гапирмайди.

Қозимбек шошиб:

— Саидахон келса маълум бўлади, — деди-ю, чиқиб кетди ва шоферга айтгани ҳам сабри чидамай, Саидани олиб келгани ўзи борди ва йўлда дадасининг аҳволини гапирди.

Шийпонга чиқиб келаётган Саида билан Қозимбекнинг оёқ шарпасини эшитиб Арслонбек қоматини кўтарди, Саидага қўл берди. Қозимбек чироқнинг пилигини кўтариб дадасининг юзига зеҳн солди. Унинг юзи узоқ вақт ғам-койиш тортгандай сўлган, кўз остларинимадандир йилтирар эди. Қаландаров Саиданинг соғлиқ-омонлик сўраб айтган гапларга жавоб бермай, қўли билан «ўтир» деб ишора қилди. Саида якандозга,

Козимбек панжарага ўтирди. Оёқ учида шийпонга чиқиб келган Ҳуринисо зинанинг бошида туриб қолди. Арслонбек яна ёнбошлади, анчадан кейин яна турди, бир нафас билан кўп гапира олишига кўзи етмаса керак, ҳамон ўша йўғон ва ҳорғин товуш билан узиб-узиб сўз бошлади:

— Тошкентга борган эдим... Ўртоқ Қодировдан салом, икковингга салом, сенга ҳам салом, — деди Ҳуринисога қараб, — кўпдан-кўп салом... Энди бизни бирпас холи қўйинглар, Саидахонга менинг гапим бор...

Ҳуринисо дарров тушиб кетди. Козимбек қути учиб, ўрнидан турди, зинанинг бошига борди-ю, тушмади, тушолмади, шу ерда туриб қолди. Арслонбек тиззасига олган ёстиқни қучоқлаганича узоқ сукут қилганидан кейин бошини кўтармай бардам товуш билан бурро қилиб:

— Мен сенинг устингдан ариза кўтариб, обкомга борган эдим, — деди.

— Шунақами... — деди Саида маъюс товуш билан ва бу гапни нима учун айтаётганидан зўр ташвишга тушиб тупугини «қилт» этиб ютди.

— Лекин аризани бермадим. Қайтишда ўртоқ Носировга ташлаб келдим. Копиясини сенга бермоқчиман, — деди Арслонбек ва ўғлини чақирди: — Козимбек, уйда этажерканинг орқа томонидаги катта китобнинг ичида қоғоз бор, шуни олиб чиқ!

Козимбек зинанинг панжарасидан ошиб, ўзини ерга ташлади, наstdан «ҳозир» деб товуш берди-ю, ўзи кўрган аризани бирпасда олиб чиқди.

— Мана, — деди Қаландаров аризанинг эски нусхасини Козимбекнинг қўлидан олиб Саидага узатар экан. — Бу нусхада сен Тожихоннинг уйини бузганлигинг тўғрисидаги яна бир туҳмат йўқ! Йўқ! Хоҳлаган одамнингга ўқиб бер! Хоҳласанг халқни йиғиб ўқиб бер. — деди ва товуши яна ўзгарди, хиёл титради, — лекин сендан битта илтимосим бор. Аризамни Эшон ёзиб берган эди, қўлини яхши танийсан, Эшондан хафа бўлма, хафа бўлишга арзийдиган одам эмас. Ўзим мўрт бўлмасам, синамас эдим, менга ҳеч ким ариза ҳам ёзиб бермас эди... — «Қутқи ҳам солмас эди» демоқчи эди, айтмади. — Бор, ҳужрангга бориб ўқи!

Қаландаров пешанасини қучоғидаги ёстиққа қўйиб жим қолди, афтидан, энди бошини кўтармоқчи эмас эди.

ХОТИМА

Орадан бир неча йил ўтди.

Ўзбекистон хотин-қизларининг қурултойи очилган куни театрнинг пештоқи олдида аллакимга нима тўғридадир ёлвориб турган ўша мухбир Аъзамжонни кўриб қолдим. Маълум бўлишича, у ҳам менга ўхшаб қурултойга киролмай, умид билан театр атрофида юрганлардан экан. Бир-биримизнинг таптимизни кўтардигу, ўтган-кетгандан гаплашиб қолдик.

Аъзамжон бугун саҳарда Арслонбекни курортга кузатиб қўйибди. Кеча кун бўйи иккови бирга экан. Арслонбек «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кечаги сониде чиққан «Синчалак»дан парчани ўқиб, ёзувчидан хафа бўлибди: «Мен Саидахонни ўшанда синчалак деган бўлсам, кейинроқ бу хатони ўртоқ Носировнинг олдида тузатган, колхозчиларнинг умумий мажлисида ҳам тўғрилаганман, ўзига қўл бериб, кичкина, нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргули қувватинг, ғайратинг бор экан, деганман, шунини ёзсин-да, нима қилади ўтган гапларни эсга солиб», дебди.

Ваъдасига мувофиқ Носиров Саидани бир йилдан кейин эмас, икки йилдан сая ошганда чақриб олибди. Лекин Саида ёлғиз кетмабди, Козимбекни олиб кетибди. Буларнинг тўйида Эшон мастлик қилиб, жиндай кўнгилсизлик туғдирибди: Али бобо ҳамон ўша эски ашуласи мақомига тебраниб, бир чеккада ўтирган экан. Эшон қадаҳ кўтариб: «Шундай қизни тарбиялаб ўстирган отасига раҳмат!» дебди. Бир лаҳза ҳамма жим қолибди.

Саида билан Козимбек ҳозир совхозда ишлар экан. Иккита фарзанд кўришибди.

«Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига Исмоилжон Норматов сайланибди. Қаландаров Исмоилжон билан жуда иноқ экан.

— Тожихонлар оиласи қалай? — дедим.

Аъзамжон бош чайқади.

— Бўлмади. Иккови ажрашди. Тожихон ҳамма ёқни Ҳамидуллага ташлаб уйдан чиқиб кетди, колхоз уй берган, болалари билан туради. Ҳамидулла бир йилдан ортиқроқ қидириб, кўнглидаги хотинни Самарқанднинг аллақайси чекка мазоридан топибди. Шайхдан тул қолган, ҳатто хўроздан ҳам юзини беркитадиган бир хотин экан, никоҳ кечаси Ҳамидулла: «Қани, энди юз кўришайлик, битта ўпич беринг», деса, «Бисмиллоҳу раҳмону раҳим», деб юзини тутган эмиш. Ҳамидулланинг ўзи айтибди.

Хўп кулишдик. Редакцияга томон юрдик.

— Ҳамидулла бу хотин билан ҳам умр қилолмайди, — деди Аъзамжон. — Утган йил кузда қарасам, шу хотин далада ўйнаб-кулиб пахта териб юрибди.

Аъзамжон редакцияга кирмоқчи экан, мен билан хайрлашди. Қурултойга киролмаганимиз тўғрисида бир-биримизга тасалли бердик, майли, киролмасак ҳам биламиз, — бу ерга йиғилганлар миллион-миллион оддий ўзбек аёлларининг оддий вакиллари, булар йиғилиб нималарни муҳокама қилганларини, қандай қарорлар чиқарганликларини келажак кўрсатади. Тақдирини ўз қўлига олган одамларнинг келажаги, албатта, ёрқин бўлади, ҳали бу неъматга эришмаганларнинг кураш йўлини ёритади.

Зотан, буни Саидадан сўрасак ҳам бўлади-ку, ҳадемай танаффусга чиқиб қолади...